

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Библиотека
ЗНАМЕН СРБИСТИКЕ
Одјељење за језик

Књига 9

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
Проф. др Милош Ковачевић

Рецензенти
Проф. др Милан Стакић
Проф. др Михаило Шћепановић
Проф. др Милош Ковачевић

Биљана Самарџић

ОСАМ ВИЈЕКОВА СРПСКОГ
ЈЕЗИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА
(од Светог Саве до Иве Андрића)

Андрићев институт
Андрићград, 2022

САДРЖАЈ

УВОДНА РИЈЕЧ	7
--------------------	---

I

ОД ПРАИНДОЕВРОПСКОГ ДО ВУКОВОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (ОГЛЕДИ ИЗ СРПСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ИСТОРИЈЕ)	9
---	---

II

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЋИРИЛИЦА КРОЗ ОСАМ ВИЈЕКОВА ТРАЈАЊА.....	55
--	----

a) ПРВА ГРУПА

1. 1. СВЕТИ САВА И ХЕРЦЕГОВИНА.....	65
1. 2. ХЕРЦЕГОВИНА НА СТЕЋЦИМА	89
1. 3. БОГ И ХЉЕБ НАШ НАСУШНИ.....	113
1. 4. СТАТУС СРПСКОГ ИМЕНОСЛОВА У ДИПЛОМАТИЧКОЈ ГРАЂИ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА	129

б) ДРУГА ГРУПА

2. 1. О ГОРАЖДАНСКОЈ ШТАМПАРИЈИ (културно-историјска перспектива и значај).....	151
2. 2. ГОРАЖДАНСКИ СЛУЖАБНИК ПОД ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКОМ ЛУПОМ	159
2. 3. МЈЕСТО МОЛИТВЕНИКА У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ ИСТОРИЈИ.....	171

в) ТРЕЋА ГРУПА

3. 1. РАТНА ОКУПАЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА
И ЋИРИЛИЦЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА..... 187
3. 2. ЋИРИЛИЦА КАО „БОСАНЧИЦА“
И/ИЛИ „ХРВАТСКА ЋИРИЛИЦА“ 209
3. 3. КУЛТУРНО-ЈЕЗИЧКЕ ПРИЛИКЕ
И ПРОСВЈЕТНА ПОЛИТИКА
АУСТРО-УГАРСКЕ
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ..... 227

г) ЧЕТВРТА ГРУПА

4. 1. ЗНАЧАЈ БУКВАРА ИНОКА САВЕ
У НАСТАВИ И УЧЕЊУ 241
4. 2. ЗНАЧАЈ САВИНСКОГ БУКВАРА У
НАСТАВИ ПОЧЕТНОГ ЧИТАЊА
И ПИСАЊА И СРПСКОЈ КУЛТУРИ 247

д) ПЕТА ГРУПА

5. 1. МЈЕСТО СЛАВЕНИЗАМА
У ЈЕЗИКУ КЊИЖЕВНОСТИ..... 261
5. 2. О РУСИЗМИМА У СРПСКОМ
КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ 279
5. 3. СРПСКИ ЈЕЗИК КАО КОХЕЗИОНИ
ФАКТОР У СУСРЕТУ ЦИВИЛИЗАЦИЈА
(на примјерима романа „На Дрини ћуприја“) 289

Литература.....	311
Извори	339
Регистар имена.....	343
О аутору.....	349

УВОДНА РИЈЕЧ

Прошло је осам вијекова како Срби баштине културно наслеђе на своме идентитетском писму – ћирилици. Тешко је у историји свјетске културне позорнице пронаћи још један језик и још једно писмо, као српски језик и ћирилицу, са тако бурним ходом. Српска писана заоставштина даје све одговоре на расвјетљењу питања ко су Срби и којим језиком и писмом говоре, тј. пишу. Због тога није ни чудо што аутор најзначајнији дио монографије, пратећи српски идентитет преко српског језика и ћирилице кроз осам вијекова трајања, „отвара“ радом *Свeйи Сава и Херцеџовина*, а „затвара“ радом *Српски језик као кохезиони фактор у сусрећу цивилизација (на њримјерима романа На Дрини ћуприја)*.

Први дио књиге обухвата огледе из српске језичке историје, од праиндоевропског до Вуковог књижевног језика, које до сада аутор нигдје није објављивао. Текстови у другом дијелу књиге углавном су раније објављивани у часописима и излагани на научним скуповима, али су, наравно, допуњени, прерађени и проширени новим сазнањима.

Посебну захвалност аутор дугује рецензентима монографије проф. др Милану Стакићу, проф. др Милошу Ковачевићу и проф. др Михаилу Шћепановићу на подршци, драгоцјеним савјетима и сугестијама. На путу стварања ове књиге, и не само ње, аутор изражава неизмјерну захвалност породици, пријатељима и кћерци Тари.

У Палама, марта 2022. године
Аутор

ОД ПРАИНДОЕВРОПСКОГ ДО ВУКОВОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (ОГЛЕДИ ИЗ СРПСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ИСТОРИЈЕ)

Индоевропски прајезик је хипотетички језик Праиндоевропљана. Из њега су се развили индоевропски језици, који чине највећу језичку породицу на свијету.¹ Сам назив *индоевројски језици* први пут употребио је енглески љекар др Томас Јунг (Thomas Young) у *Londoner Quarterly Review* X/2 1813. године. Из тог временског периода датира и назив индогермански – који је био посебно заступљен на њемачком говорном подручју (в.: Михаљевић 2002: 51).

Индоевропски језици, којима се говори од сјеверне Индије до крајњег запада Европе, дијеле се традиционално у двије веће групе, и то на:

а) КЕНТУМСКЕ, у које спадају: грчки језик, италска група, келтски језик, германска група, тохарски језик (чији су споменици пронађени почетком XX вијека у источном Туркестану), хетитски језик (чији су споменици пронађени почетком XX вијека у Малој Азији) и

1 Поред индоевропске језичке породице, постоје и друге групације: уралска, алтајска, кавкаска, ескимско-алеутска, дравидска, сино-тибетска, аустроазијска, аустронезијска, индо-пацифичка, аустралијска, на-дене, америндијанска, афроазијска, нило-сахарска, нигер-кордофанска, хоисанска (в.: Бугарски 2003: 46).

б) САТЕМСКЕ, у које спадају: индо-иранска група (индоевропски језици Индије и Ирана), јерменски језик, албански језик, балтичка и словенска група (в.: Бошко-вић 1999: 19).

Кентумска група

Грчки језик је један од најстаријих индоевропских језика, присутан на натписима на глиненим плочицама између 1400. и 1200. године прије Христа. Грчка група обухвата старогрчки, средњогрчки и новогрчки. Језици италске групе су мртви језици: латински – језик покрајине Лација и града Рима (овај језик је „жив“ као језик римокатоличке цркве и државни језик Ватикана), оскијски – језик Самнићана у средњој и јужној Италији и умбарски – говорио се у покрајини Умбрији и живи:

шпански, француски, италијански, португалски, румунски и други (који су се развили из народног латинског). Келти су живјели на подручју средње Европе и на прелазу из 5. у 4. вијек прије Христа кренули су у походе на све европске дијелове. У келтску језичку породицу спадају: а) континентални келтски језици: галски, лепонтски, келтиберски и галатски – од којих је познато око 200 ријечи забиљежених у списима античких писаца; б) острвски језици: староирски, шкотски, мански, велшки, корнвалски и бретонски језик. Германску групу чине мртви источногермански језици (готски, бургундски и вандалски), сјеверногермански (шведски, дански, норвешки, исландски и фeroјски) и западногермански језици (енглески, њемачки, холандски, фламански, африкаанс, јидиш). Најстарији потврђени индоевропски језик је хетитски. Он припада групи анатолијских језика. Ови језици говорили су се на подручју данашње Турске. Иако је овај језик откривен тек почетком 20. вијека, најстарији текстови тим језиком написани су око 1700. године прије Христа и то на на глиненим плочицама клинастим писмом. У ову групу спадају и палајски језик (још архаичнији од хетитског) и лувијски језик (који се говорио јужно од хетитскога) – и они чине староанатолијске језике. Новоанатолијски језици су: лицијски, лидијски и каријски. Списи на изумрлим тохарским језицима настали су између 6. и 8. вијека, а пронађени су у 19. вијеку у једној кинеској покрајини. Разлике између ова два језика су изразито велике, те се због тога може говорити о два посебна језика: тохарски А (или источнотохарски) и тохарски Б (или западнотохарски) (в.: Михаљевић (2002), Станишић (2006), Пипер (1998)).

Сатемска група

Ирански језици (мртви: авестички и староперзијски, живи: таџички, пашто, курдски, осетски, авганистански,

персијски и други) и индијски језици (мртви: староиндијски или ведски, живи: хиндски, урдски, синхалешки, ромски и други) чине индо-иранску групу. У ову групу спада и *санскрит* – класични језик индијске цивилизације и културе, који данас „живи“ углавном у књижевности. Арменски /јерменски језик има изузетно велики број посућеница из иранских језика, па су га дуго и сматрали иранским језиком. Балтичку групу језика чине мртви језици (старопруски, јатвјашки, гољадски) и живи (литавски и летонски). Литавски и летонски данас постоје као књижевни језици, али нису на истом историјском степену развоја. Наиме, литавски језик је прилично конзервативан, док је летонски доста еволуирао. Са више од 280 милиона говорника, словенски језици данас представљају чак пету по величини језичку скупину у свијету. На основу историјскофонолошких и историјскоморфолошких критеријума, словенски језици се традиционално дијеле на источнословенске, западнословенске и јужнословенске (в.: Михаљевић (2002), Станишић (2006), Пипер (1998)). Источнословенски језици (руски, бјелоруски и украјински) издвојили су се „између XIII и XVI в. из староруског језика, чији најстарији споменици потичу из XI–XII века“ (Станишић 2006: 129). Западнословенску језичку групу чине сљедећи језици: пољски, чешки, словачки, лужичкосрпски, те изумрли полапски – „језик некадашњих Словена који су до краја XVIII в. живели између Одре и Лабје, око Линебурга (познат само на основу записа немачких фолклориста“ (Станишић 2006: 129). Јужнословенски језици су: „старословенски – најстарији словенски књижевни језик, настао у IX в. на основу говора егејско-македонских Словена (...); бугарски – (...) развио се из исте дијалекатске основе којој је припадао старословенски и којој и данас припада македонски (...), који је националним језиком Републике Македоније проглашен 1946; српско-хрватски – вишенационални језик

који је крајем XX в. добио неколико различитих назива (...); словеначки – (...) сеже у старословенско раздобље, али му је национална књижевност започела тек од XVI в.“ (Станишић 2006: 129–130).

„Уобичајена трочлана класификација словенских језика, којој је основе поставио 1820. године А. Х. Востоков, а најпотпунији облик дао 1843. године И. И. Срезњевски, није без недостатака, али је свакако боља од неких старијих класификација. Она обично не обухвата словенске књижевне микројезике (...), који су тек у новије време постали предмет систематских проучавања (...)“ (Пипер 1998: 50–51). Словенски језици су међу собом врло блиски – више него и једна друга група индоевропских језика.

Индоевропска језичка породица најраспрострањенија је у свијету. Броји око 150 језика. „Њима говори око 2 милијарде људи на свим континентима, највише у Европи (95%), Америкама (93%) и Аустралији са Океанијом (77%), једна трећина становништва Азије и најмање у Африци (2,4%). Међу њима су три најраспрострањенија језика на свету, енглески, шпански и руски, којима говори око 700 милиона људи“ (Станишић 2006: 20). Другим ријечима, преко 40% свјетског становништва говори овим језицима.

О животу Праиндоевропљана не зна се много. По ономе што је наука до сада утврдила – били су полуномади и полунастањеници организовани у велике породице и племена. Бавили су се углавном сточарством и били су изузетни ратници. Даље су се селили – једни у Малу Азију, а други у Европу, коју данас скоро цијелу насељавају (Бошковић 1999: 19). „Реконструисана слика културе древних Индоевропљана оставља утисак једноставног живота номадских сточара у чијој заједничкој лексички преовлађују називи за домаће и дивље животиње претежно степског појаса (...), док су појмови седелачке

земљорадње знатно млађег порекла. То исто се запажа и у погледу социјалне структуре: у заједничком речнику нема ни једног термина већег од племенског поглавице, што значи да древни Индоевропљани нису знали за друштвену и политичку организацију вишег нивоа“ (Лејман 1973: 232; према Станишић 2006: 16).

У реконструкцији индоевропске културе истраживачи су се користили највише методом поређења културних обиљежја свих индоевропских народа. С обзиром на поднебље гдје су живјели, бавили су се доста сточарством – познавали су равнице и планине, ријеке и језера. Потврђене су ријечи којима су именовали стоку. Такође, у истраживању језика утврђено је да су се Индоевропљани бавили посебно свињогојством. Примарна животиња у индоевропској култури био је коњ (*ek`wo-). Он се знао приносити и као жртва. Од дивљачи Индоевропљани су познавали медвједа, видру, дабра, вука, срндаћа; а од домаћих животиња – посебно говеда (*g^wou-), али и овцу (*owi-), свињу (*sū) и козу (*aig`). Будући да су познавали ријечи за медвједа и јелена, то упућује на чињеницу да прадомовина сигурно није била ограничена на отворену степену и пустињу; док са друге стране – познавајући ријечи за дабра и видру, значи да су имали и шуме уз ријечне обале. Прадомовина окружена воденим површинама разазнаје се на основу назива за поједине животиње и посебно птице, а поједини називи дрвећа, попут брезе или врбе, упућује на умјерену климу, тј. на подручја у којима су у неко годишње доба температуре биле ниске. Од биљних врста најчешће се спомињу бреза, врба, јасен, храст, бор, тиса (...). За Индоевропљане породица је била темељ друштва, те су посвједочене ријечи за породицу, кућу, огњиште и слично. Праиндоевропско друштво било је подијељено на три велика сталежа: свештенике, ратнике и сточаре. Посебно инспиративно поље индоевропске лексике јесте оно које се односи на врсте превоза.

Користили су одређену врсту воденог превоза, слично чамцу. Од оружја познавали су лук, стријелу и мач. Реконструкција лексике индоевропског прајезика показала је да су постојале ријечи за вруће, хладно, снијег и лед; али само три годишња доба – зима, прољеће и љето (в.: Малори 2006: 139–162). Сматра се да је праиндоевропско друштво било патријархално и патрилинеарно, тј. једнолинијско поријекло по очевој линији. То се посебно види по богатом фонду прајезичких назива за мужевљевој породици. „О *mužu se govori kao o gospodaru* (**poti-*), а он је *i 'gazda kuće* (**demspoti-*)“ (Михаљевић 2002: 81).

Наука о индоевропским језицима почела се развијати прилично касно – тек крајем XVIII и почетком XIX вијека. Први који је уочио сродност међу европским језицима и који је то научно покушао доказати био је Франц Боп (F. Bopp) (1791–1867), а његово дјело из 1816. *О сисџему конјуџације санскриџта у џоређењу са џрчким, лџинским, џерсијским и џерманским језиком* узима се као темељ УПОРЕДНЕ ЛИНГВИСТИКЕ ИЛИ УПОРЕДНЕ ГРАМАТИКЕ. „Бопов значај као оснивача упоредне граматике ие.језика (и творца самог назива *индоевропски језици*, који ће касније у немачкој лингвистичкој терминологији бити сужен у назив *индоџермански*) био је у томе што је кроз поређење граматичких структура на огромном чињеничном материјалу неоториво доказао генетско сродство индоевропских језика“ (Станишић 2006: 4).

Први који је на основу утврђених поређења реконструисао и сам индоевропски прајезик био је А. Шлајхер (A. Schleicher) (1821–1869). Његова теорија у науци позната је као тзв. РОДОСЛОВНА ТЕОРИЈА ИЛИ ТЕОРИЈА СТАБЛА (њем. *Stammbaumtheorie*), која представља графички приказ генетске сродности међу језицима. По овој теорији индоевропски језици развили су се од јединственог, заједничког, индоевропског прајези-

ка; тј. индоевропско језичко стабло најприје се подијелило на двије своје гране (сјеверну и јужну), а затим су се те гране даље гнанале на огранке и гранчице. Другим ријечима, Шлајхер је сматрао да језици нису дијалекатски повезани. Он је покушао реконструисати индоевропски прајезик, односно најстарије индоевропске облике ријечи које су се упоређивале. У том смислу је чак покушао написати басну на реконструисаном индоевропском прајезику, коју је назвао *Avis akvasa ka* (Овца и коњи).

Inačica Augusta Schleichera iz 1868.:

Avis akvasas ka

Avis, jasmīn varna na a ast, dadarka akvams, tam, vagham garum vaghantam, tam, bharam magham, tam manum aku bharantam. Avis akvabhjams a vavakat: kard aghnutai mai vidanti manum akvams agantam.

Akvasas a vavakant: krudhi avai, kard aghnutai vividvant- svas: manus patis varnam avisams karnauti svabhjam gharmam vastram avibhjams ka varna na asti.

Tat kukruvants avis agram a bhugat.

Revidirani prijevod Hermana Hirta iz 1939.:

Owis ek'woses-k'we

Owis, jesmin wēlana ne est, dedork'e ek'wons, tom, woghom g^werum weghontm, tom, bhorom megam, tom, gh'emonm ok'u bhertontm. Owis ek'womos ew^wek^wet: kerd aghnutai moi widontei gh'emonm ek'wons ag'ontm.

Ek'woses ew^wek^wont: k'ludhi, owe! k'erd aghnutai vidontmos: gh'emo, potis, wēlānam owjom k^wrneuti sebhoi gh^wermom westrom; owimos-k'we wēlana ne esti.

Tod k'ek'ruwos owis ag'rom ebhuget.

*Winfred Lehmann i Ladislav Zgusta objavili su 1979.**treću inačicu s neznatnim doradama:*

Owis ekwoskwe

(G^warei) owis, k^wesyō wihna ne est, ekwons espektet, oinom ghe g^wrum woghom weghontm, oinomk^we megam bhorom, oinomk^we ghmenm oku bherontm.

Owis nu ekwobh(y)os ewewk^wet: Ker aghnutoi moi ekwons agontm nerm widntei.

Ekwos tu ewewk^wont: Kludhi, owe! ker aghnutoi nsmei widntbh(y)os: ner, potis, owiom r wihnam sebhi g^whermom westrom k^wrneuti. Neghi owiom wihna esti.

Tod kekluwos owis agrom ebhuget.

Prilično doslovan prijevod na engleski glasio bi:

[The] Sheep and [the] Horses

[On a hill] [a] sheep, on which wool not was, saw horses, one, [a] wagon heavy pulling, [another] one, [a] load great, [another] one, [a] man swiftly carrying. [The] sheep to the horses said: heart pains me seeing [a] man horses driving.

[The] horses to the sheep said: listen sheep, hearts pain us seeing: man, [the] master, wool of the sheep makes for himself [a] warm garment and to the sheep wool not is.

That having heard, [the] sheep to the plain fled.

Три верзије Шлајхерове праиндоевропске басне
(Малори 2006: 17–19)

Дакле, у питању су три верзије Шлајхерове басне. Како пише Малори, свака од верзија употребљава различиту индоевропску ријеч за човјека који злоставља овцу и коње.

Српски превод гласи:

Овце и коњи

(На бријеју) овца без вуне видје коње, како један вуче њешка кола, друји велики њерейи, а њрећи на себи носи дрзої јахача.

Рече овца коњима: Боли ме кад видим човјека како њјера коње.

Рекоше коњи овци: Слушај овцо! Нас боли кад видимо како човјек, њосѡдар, израђује себи њојлу одјећу од вуне с овце која нема вуне за себе.

Чувиши њо, овца њобјеже у њоље.

Шлајхерова теорија полази од става да су се језици развили из заједничког прајезика. Будући да је у питању један заједнички језик, његови огранци, тј. језици који су се даље развијали, имају базичну сличност. Са друге стране, удаљеност између језика, која се сликовито може представити као гране и гранчице на стаблу, показује, ипак, мањи степен језичке сродности у очувању основних елемената. Ова теорија са својим моделом једног генетичког стабла не објашњава структурну подјелу индоевропских језика, која се традиционално у свим уџбеницима индоевропеистике даје кроз подјелу на кентумске и сатемске језике.

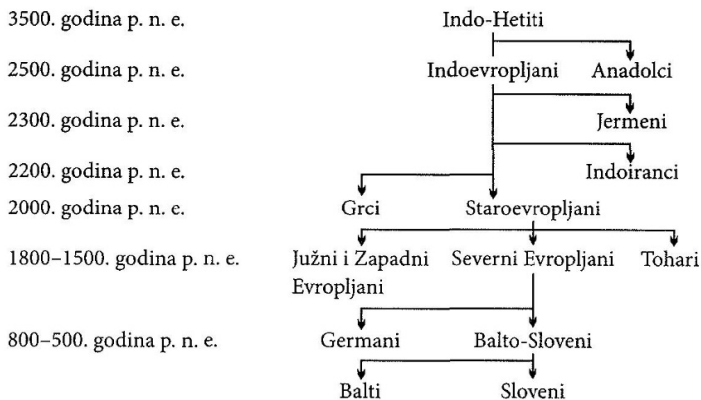
Противник овога типа учења био је Ј. Шмит (J. Schmidt) (1843–1901), који је 1872. године изнио и развио нову теорију, тзв. ТЕОРИЈУ ТАЛАСА ИЛИ ВАЛОВА (њем. Wellentheorie). Ова теорија полази од сасвим другог

концепта, јер је по њој већ индоевропски прајезик имао неке дијалекатске особине. Другим ријечима, језици нису раздвојени један од другог него су међусобно повезани и захватају један други, тј. личе на низ спојених карика (нема оштрих дијалекатских граница). Шмитову теорију прихватио је француски лингвиста А. Меје. „Историјски значај ове теорије садржан је у чињеници да је њена подела на иновативни центар и архаичну периферију ушла у основу лингвистичке географије и дијалектологије, које ће бити научно уобличене крајем XIX века“ (Станишић 2006: 7). Међутим, „Schmidtov model valova ipak nije uspio prikazati povijesni razvoj indoeuropskih jezika“ (Малори 2006: 24). Будући да је дата из синхронијске перспективе, ова теорија не показује вријеме развоја појединих језика већ је примарно одражавала само географско стање. Другим ријечима, изоглосе (симболично представљене као преклапања валова) не приказује временски развој језика.

Х. Гинтер покушао је помирити обје ове теорије указујући на чињеницу да су обје подједнако значајне и примјенљиве, јер се језик може посматрати и описујући облике и приказујући те исте облике у току вијекова. Право научно изучавање једнога језика обухвата оба правца. Те двије методе (синхронијска и дијахронијска) могу се поклапати са Шмитовом и Шлајхеровом теоријом. Дубљом анализом обје теорије показују једну изузетно важну ствар, а то је да је ријеч о два лица исте појаве. „Stablo automatski proizlazi iz istoga procesa iz kojega proizlaze i izoglose. Stablima se prikazuje dijeljenje jezika u vremenu, a izoglosama u prostoru. Povećanje broja izoglosa ne čini izradu stabla nemogućim, već samo složenijom. Stablo samo po sebi nije prikaz jezičkih promjena, već množenja jezika dijeljenjem. Iz njega se ne može pročitati koja su svojstva jezicima zajednička i u kojoj su mjeri oni slični, jer je to za genetsku povezanost nevažno, već samo

genetski odnosi među jezicima i redosljed njihova odvajanja. Nasuprot tome, izoglose pokazuju koja su svojstva jezicima zajednička i u kojoj su oni mjeri međusobno slični, ali iz njih se ne mogu, bez dodatnih obavijesti kao što je obrojčenje izoglosa, odčitati genetski odnosi među jezicima i redosljed njihova odvajanja“ (Михаљевић 2002: 7).

Лингвистичка средства веома су важна у ланцу доказа да су словенски језици дио велике индоевропске породице. „У првој фази развоја индоевропеистике научници су сматрали да су се посебни језици формирали као последица просте еволуције дијалеката праиндоевропског језика, усред одвајања или изолације носилаца тих дијалеката од основне масе и усред асимилације племена која су говорила другим језицима“ (Седов 2012: 99). У том смислу у науци су се појавиле различите теорије, као већ споменуте родословна теорија и теорија стабла. Њемачки лингвиста Х. Крае (H. Krahe) поставио је у науци једну хипотезу, која је прилично прихваћена (наравно – има и оних научника који је у потпуности одбацују), а то је да „староевропска језичка заједница представља међузаземље, која обједињује претке западноевропских историјских народа. Дугогодишње бављење лингвистичким истраживањима довело је тог научника до закључка да у време када су се анadolски, индоирански, јерменски и грчки језици већ одвојили од осталих индоевропских језика и разvijали се као потпуно формиран самостални језици, италијански, келтски германски, словенски, балтички и илирски језици још увек нису постојали. (...) Крае је ту етнојезичку заједницу, која је по његовом мишљењу постојала у централној Европи у II миленијуму п. н. е., назвао староевропска језичка заједница. Из ње су касније настали Келти, Италици, Илири, Венеди, Германи, Балти и Словени (...) Средњоевропске области, северно од Алпа, по мишљењу овог научника, представљале су најстарији ареал“ (Седов 2012: 101–103).

Хронолошка схема формирања индоевропских језика по америчким лингвистима Џ. Трејгеру (G. L. Trager) и Х. Смиту (H. L. Smith) (Седов 2012: 101)

Прасловенски језик је, такође, хипотетични (претпостављени) заједнички језик којим су говорили Словени у вријеме када су бивствовали у једној засебној географској заједници. Другим ријечима, у питању је један дијалекат старије језичке заједнице, тј. индоевропске. Наравно, лингвоним *прасловенски* је формалан, јер све што се данас зна о том језику заснива се искључиво на лингвостилистичким конструкцијама, те тако није познато како су тај језик називали људи који су тим језиком говорили. Прасловенска епоха трајала је прилично дуго. „Nastanak slovenskog jezika je postepeni proces evolucije dijalekata staroevropskog (ili poznog indoevropskog) jezika u slovenski jezik pa zbog toga nije moguće na osnovu jezičkih podataka precizno utvrditi vreme izdvajanja jezika Praslovena, čak ni s tačnošću od jednog veka. Може се тврдити једино да се у другој половини I миленијума p. n. e. slovenski jezik već razvijao kao poseban jezik“ (Седов 2012: 104).

Да бисмо разумјели развитак словенских језика неопходно је утврдити јасну хронологију. Александар Белић сматра да, хронолошки посматрано, између словенских

језика на Балканском полуострву и прасловенског језика лежи епоха њихова узајамног развитка изван Балканског полуострва. За вријеме те епохе они већ не представљају прасловенско јединство.

Први расцјеп прасловенског језика и прасловенског народа био је у првим вијековима 1. миленијума н. е. и то у двије групе: на сјеверозападну (конзервативнију) и југоисточну (прогресивнију) – њој су припадали преци Јужних и Источних Словена који су у то вријеме у језички систем заједно унијели извјесне важне иновације. Међу тим иновацијама су:

- Прелазак група *tl-, dl- y l*
- Прелазак *kv, gv (hv) y cv, zv*
- Прелазак почетног *јъ* у *i-* и слично (в.: Поповић 2007: 17).

Убрзо је дошло до нове подјеле прасловенског и то „вероватно зато што су се преци Јужних Словена, неколико векова пре дефинитивне сеобе на југ, одвојили од осталог сл. становништва крећући се ка југу. У то време су будући Јужни Словени већ прешли карпатски венац на његовом јужном делу не одвајајући се још увек превише од прас. језгра (...) У овој епоси развила су се нова прасл. дијалекатска обележја која су повезивала будуће Западне Словене са северним делом југоисточних Словена, тј. са будућим Источним Словенима; Јужни Словени више не учествују у томе“ (Поповић 2007: 19). Ускоро је дошло до новог расцјепа будућих западнословенских језика, „тј. њихова јужна половина преселила се сада такође преко Карпата ка југу и дошла у додир (...) са Јужним Словенима који већ мора да су живели у јужном басену Карпата. О томе поново сведоче значајне језичке особине које повезују данашњи чехо-словачки са јужнословенским језицима“ (Поповић 2007: 20). Тих особина нема пуно, али су веома битне; нпр. судбина тзв. група *tort-, tert-, telt-* које се у чешком и словачком и у јужнословенским језицима

(уз неколико изузетака) појављују као *trat-*, *tlat*, *trēt-*, *tlēt*; наспрам тога стоје друге замјене у осталим словенским језицима (в.: Поповић 2007: 20).

Научници сматрају да се прасловенски језик није формирао прије I миленијума п.н.е. у својству самосталног индоевропског језика. О времену формирања прасловенског језика постоји више мишљења:

а) Л. Нидерле сматра да је прасловенски настао управо у I миленијума п. н. е.

б) М. Фасмер и П. Арума – око 400 године п. н. е.

в) Т. Лер-Сплавињски – средина прије I миленијума п. н. е.

г) А. Ерхарт – око 700. године прије п. н. е.

д) Шевелов говори о два периода: период мутације и формирања (2000–1500. године п. н. е.) и период стабилизације (1500–600. године п. н. е.)

ђ) неки научници настанак прасловенског језика везују за доста каснији период: З. Штибер – први вијекови наше ере, Г. Лант – средина прије I миленијума н. е. (в.: Седов 2012: 103–105).

По Седову,² најпрецизнију периодизацију прасловенског језика дао је Ф. П. Филин. Наиме, овај научник у својој концепцији издваја три фазе развоја прасловенског језика; и то: „Prva, početna faza (do kraja I milenijuma p. n. e.) podrazumeva period u kojem su nastale osnove slovenskog jezičkog sistema. U to vreme slovenski jezik je tek počeo da se razvija samostalno i postepeno je formirao svoj sistem, koji se razlikovao od ostalih indoevropskih jezičkih sistema. Sledeća, srednja faza razvoja praslovenskog jezika, smeštena je u vreme između kraja I milenijuma p. n.

2 Валентин Васиљевич Седов (1924–2004), археолог, слависта, историчар, један је од најзначајних научних радника који се бавио питањем етногенезе и раном историјом Словена. Доктор је историјских наука. Био је редовни члан Руске академије наука и академик Академије наука Летоније.

e. i III–V века n. e. U tom periodu došlo je do suštinskih promena u fonetici jezika Slovena (palatalizacija suglasnika, monoftongizacija diftonaga, promene u slaganju suglasnika, gubljenje suglasnika na kraju reči) i do razvoja gramatičkog sistema. U to vreme dolazi do dijalekatske diferencijacije slovenskog jezika. Pozna faza evolucije praslovenskog jezika (V–VII века n. e.) poklapa se s početkom velikog raseljavanja Slovena, što je u krajnjoj instanci dovelo do deljenja zajedničkog jezika svih Slovena na pojedinačne slovenske jezike. Jezičko jedinstvo je još uvek postojalo, ali su se pojavili uslovi za stvaranje zasebnih jezičkih grupa u različitim regionima naseljenim Slovenima“ (Седов 2012: 105–106). У том смислу је немогуће заобићи постојање БАЛТИЧКО-СЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ. Будући да су словенски језици најближи балтичким, постоје врло утемељене поставке да је у далекој прошлости постојао један балто-словенски језик, те да су његовим распадом формиран и балтички и словенски језици као самостални језици. Тако да се још увијек у лингвистици води спор у вези са постојањем и ове заједнице и балтичко-словенског језика. Једни научници прихватају тезу о њеном постојању (К. Бругман), док други оспоравају (А. Меје). Српски компаративиста Радосав Бошковић вјерује у постојање ове заједнице, али сматра да није била дугога вијека. „Управо: била је довољно дуга да се у њој развитак деклинације усмери у обема групама у истом правцу. Отуда фрапантне сличности између балтичке и словенске деклинације. Али није била довољна да се у њој развитак конјугације усмери у истом правцу у обема групама. Отуда фрапантне разлике између балтичке и словенске конјугације“ (Бошковић 1999: 23). Као што се у науци није јасно дефинисало вријеме постанка и трајања праслоvensког језика, те имамо опречна научна мишљења, исто тако и о узроцима распада праслоvensког језика постоје различита мишљења. Ипак се

издвајају двије примарне групе узрока, и то: „а) лингвистички (престанак закона затвореног слога, односно појава закона отвореног слога према којем се сваки слог мора завршити на вокал; монофтонгизација дифтонга; умекшавање тврдих консонаната пред вокалима предњег реда и др.); б) ванлингвистички (величина територије на којој се говорило прасловенским језиком, слабљење веза између појединих племена, све веће разлике у степену развоја између појединих племена, контакти са суседним несловенским племенима, сеобе и др.)“ (Пипер 1998: 58).

У сваком савременом словенском језику у просјеку постоји око 5000 лексема које управо подражавају рефлексе прасловенских ријечи (в.: О. Н. Трубачов (1963: 170)). Савремени српски језик очувао је одређени број прасловенског слоја лексике. Тај најстарији прасловенски лексички слој наслеђен је из праиндоевропског језика, „али је лексика знатним делом иновирана, било грађењем нових речи (нпр. због табуирања постојећих), било позајмница из сродних или несродних језика (балтичких, келтских, германских, иранских, угрофинских, туркијских и др.)“ (Пипер 1998: 59). Према Ивану Поповићу у српском језику има око 2000 прасловенских ријечи (2007: 403). Наравно, прецизан број прасловенске лексике у словенским језицима немогуће је одредити. „Постоји више разлога за то, а као један од важнијих може се навести порекло твореница у словенским језицима, тј. немогућност поузданог тврђења о времену њиховог настанка. Чињеница да је у већем броју словенских језика забележена нека лексема не мора представљати доказ за то да је она прасловенског порекла, јер је могла настати и касније, у сваком језику понаособ. Творенице чине највећи део лексичког састава словенских језика, па је јасно колико неодређеност њиховог статуса утиче на стицање прецизне слике о саставу прасловенске лексике“ (Драгићевић 2018: 15–16).

Миграције Словена у самом почетку средњег вијека раширила је словенска племена дуж територије средње и источне Европе. У новоосвојеним земљама, словенска племена су наилазила на различита иноетничка племена. На тај начин долазило је до симбиозе и та племена била су активно укључена у етногенезу Словена и на формирање словенских култура (в.: Седов 2013: 9). „Početak srednjeg veka predstavlja kasnu fazu razvoja praslavenskog jezika (od V do VIII veka). Veličina teritorije na kojoj su Sloveni živeli kao i njihovi odnosi sa pripadnicima drugih etnosa uzrokovali su na kraju podjelu jedinstvenog slavenskog jezika na više posebnih jezika. Jezičko jedinstvo Slovena je u to vreme još uvek postojalo, ali su se u različitim delovima slavenskog sveta počeli pojavljivati uslovi za nastanak i razvoj posebnih jezičkih grupa“ (Седов 2013: 10).

Важно мјесто у испитивању поријекла неког народа има његово име. У истраживању поријекла етнонима *Словени*, такође је посвећено доста научне пажње у оквиру различитих лингвистичких дисциплина – ономастике, етимологије, упоредне граматике и слично. Закључци научника су разноврсни:

а) Јозеф Добровски, Роман Јакобсон полазе од тезе да је етноним Словени у вези са ријечима *слово*, *словийи* („ријеч“, „бити познат“). Добровски овој тези придодaje и тезу да је постојао и топоним *Slovy.

б) Лингвиста Л. Мазинг доводи у везу етничко име *Словени* са готским глаголом *slawan* – „ћутати“.

в) Милан Будимир, Јан Розвадовски, Станислав Лер-Сплавински, Олег Н. Трубачов сматрају да је име изведено из хидронима, односно из коријена *slov, који се односи на воду.

г) Николај Ј. Мар етноним *slověne изводи из назива иранског племена *Сколоџи*.

д) Лингвисти Ј. Микола, Самуил Б. Бернштејн сматрају да етноним *slověne значи „саплеменици“, „сродници“.

ђ) Јан Бодуен Куртене је такође анализирао поријекло етнонима Словени полазећи од чињенице да су међу Словенима била врло распрострањена лична имена на *-слав* (*Мирослав*), као и од хипотезе да су Римљани за словенске робове и словенски народ уопштавали назив *slavus* (в.: Пипер 1998: 64–70).

У словенској језичкој породици највећи број говорника користи руски језик, чак 153 милиона. Кад су у питању источнословенски језици слиједе украјински са 33 милиона говорника и бјелоруски са 7, 5 милиона говорника. У западнословенској језичкој скупини највећи број говорника је пољског језика – 35 милиона; слиједе: чешки (10 милиона), словачки (5 милиона), лужичкосрпски (15000), полапски (изумрли језик, без говорника).³ Јуж-

3 Кључни моменат изумирања једног језика је физички нестанак говорника тога језика; а то може бити усљед природног процеса изумирања или колонизација, ратова и слично. „Na ovaj način sigurno su nestale stotine jezika, od drevnih vremena do modernog doba. Jedan drastičan primer istrebljenja cele zajednice desio se dolaskom evropskih kolonista u Tasmaniju, gde je tako i lokalni domorodački jezik zbrisan u rekordnom roku; ovako nešto može se slikovito, ali i legitimno, nazvati ubistvom jezika, pa uz etnocid ide i *lingviciid*“ (Бугарски 2003: 23). Данас, углавном, језици умиру на сљедећа два начина:

а) Мале говорне заједнице временом смањују број говорника – тако је наука чак успјела и да региструје неколико случајева који показују да је са посљедњим изумрлим говорником нестао и језик (нпр. 1974. године упокојио се Н. Мадрел, посљедњи активни говорник манског, келтског језика острва Ман у Ирском мору).

б) Постепеним прелазом на неки други језик – обично та „замјена“ лежи у спољашњим факторима, тј. одређене угрожене мале заједнице прихватају доминантан језик околине ради опстанка, а матерњи језик се полако потискује у колективну меморију. Тако нпр. 1700. године готово сви становници Ирске говорили су ирски, а данас готово сви говоре енглески (в.: Бугарски 2003: 24–25). Такође, поједини језици трпе врло јаке притиске екстралингвистичких фактора, што се посебно нпр. види када је у питању српски језик – тј. када се његовим варијантама покушава дати доминација кроз форму засебних језика. На тај начин смањује се број говорника српског језика.

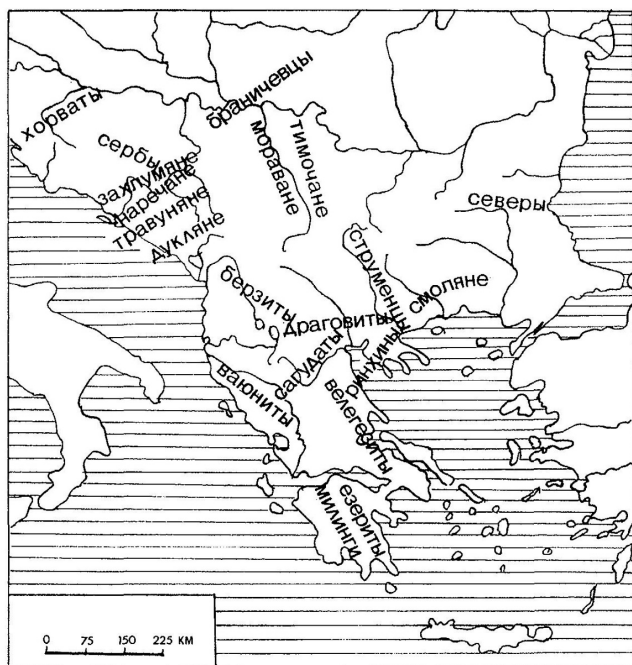
нословенским језицима служи се око 27 милиона говорника (в.: Станишић 2006: 129–130).

Док је постојање источнословенске језичке заједнице у науци неупитно, западнословенске дјелимично упитно (ипак постоји низ црта које су само и једино црте западнословенске језичке заједнице – нпр. прасловенско $tj, dj > c, dz (z), š a$ не s као резултат друге и треће палатализације и слично), дотле питање јужнословенске језичке заједнице и дан данас није у науци у потпуности рашчишћено. За Радосава Бошковића она је ипак „факат: има читав низ црта у јужнословенским језицима које се тешко могу објаснити без претпоставке о постојању јужнословенске заједнице – после распада прасловенског језика“ (Бошковић 1999: 26–27), као нпр. прасловенски палатализовани сугласници не прелазе у палатале, прасловенско $ę > e$, велики развитак суфикса са елементом s и слично.

Остаје отворено питање да ли се о јужнословенском прајезику може говорити не само кроз географске параметре, већ и у лингвистичком смислу. Поједини научници (Рамовш, Мирчев) не вјерују у постојање јужнословенског језичког јединства; док са друге стране, Јагић, Меје, Хујер, Трубачев, Бошковић вјерују у постојање некадашњег општејужнословенског прајезика. Дакле, у славистичким научним круговима често се разматра о томе да ли су Јужни Словени „сачињавали посебну дијалекатски – а то унеколико значи и етничку – формацију још пре своје сеобе на југ, или су се издвојили тек фактом те сеобе?“ (Ивић 1998: 17).

Словенски језици, према броју говорника, представљају пету по реду језичку породицу свијета. У самој Европи су најбројнија језичка скупина, јер чак 210 милиона људи у Европи користи један од словенских језика (в.: Станишић 2006: 129). Срби припадају, управо, тој великој словенској језичкој заједници. У науци се сматра да су у периоду 5. и 6. вијека насељавали про-

сторе Балкана. Претпоставља се да су у своја данашња станишта Јужни Словени доселили са простора сјеверно од карпатског планинског вијенца. „Највјероватнија је претпоставка да се главнина кретала југоисточним (источно од Карпата, данашњом Влашком низијом па просторима данашње Бугарске, све до Мале Азије) и југозападним смјером (Панонском низијом, – затим дјелимично моравсковардарском долином све до Пелопонеза), а дијелом даље на запад до Алпа и Јадранског мора, одакле један дио југоисточним смјером избија поново у моравску долину“ (Симић 2002: 7). Досељавање Словена на простор Балканског полуострва и Пелопонеза нарушило је поредак дотадашње племенске структуре, која је утемељена још у прасловенској епоси. Становништво које су затекли говорило је грчким, латинским или неким латинизираним балканским дијалектом. „Lokalno ilirsko, dačko i tračko stanovništvo, koje je bilo uključeno u sastav Rimskog, a kasnije Vizantijskog carstva, bilo je delimično ili u velikoj meri romanizovano i helenizovano (...) Žitelji mnogih vizantijskih tvrđava, kojih je bilo po čitavom Balkanskom poluostrvu i na obalama Dunava, takođe su bili uglavnom grčkog porekla“ (Седов 2013: 206). „Овај приближни географски положај одређен је на основу унутрашњих односа и проучавања топонима и вањских односа: на северозападу су суседи Словена били Германи, на југозападу Венеђани и Илири, на североистоку балтички народи, на истоку западни Финци, а на југоистоку различита иранска и трачка племена (...) У прво време је овај словенски празавичај био ограничен на релативно мало подручје; међутим, касније се ово подручје постепено повећавало тако да су крајем периода словенског заједништва словенска племена насељавала прилично велики простор који је обухватао делове данашње Пољске и Украјине, а на северу је без сумње допирао до Балтичког мора“ (Поповић 2007: 15).

Словенска племена Балканског полуострва и Пелопонеза
(Седов 2013: 213)

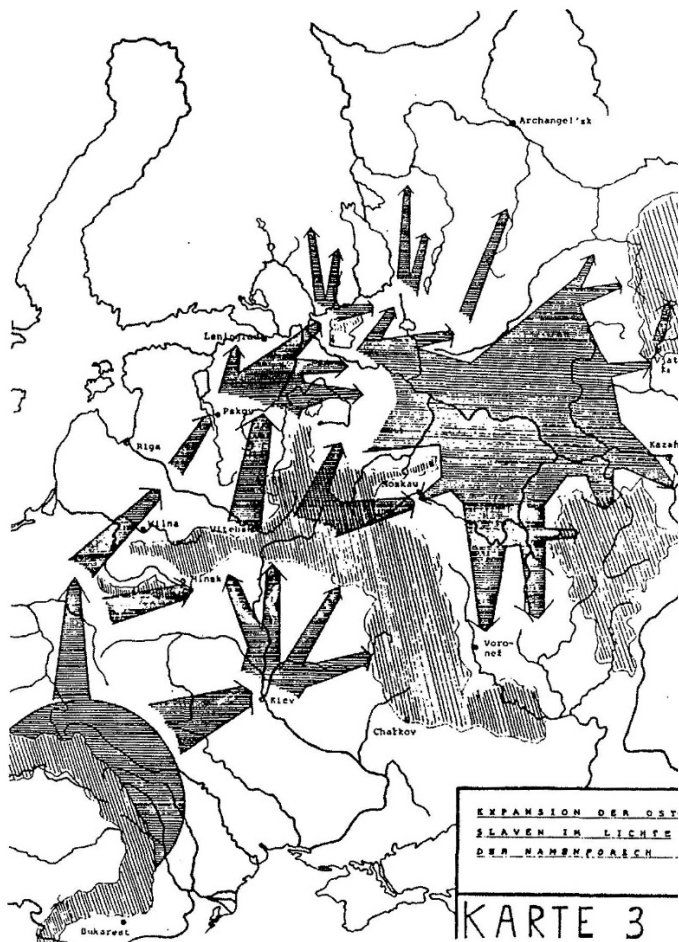
Дакле, прије него што су словенска племена, а то значи и Срби, дошли на Балканско полуострво – на том подручју су живјели Јелини на југу, Трачани на истоку, Илири на западу. Илири и Трачани били су у сталној борби и сеобама (в.: Станојевић 2001: 9). Станоје Станојевић сматра да се једна група словенских племена већ крајем 5. вијека спустила на доњи Дунав и да су ту дошла у додир са Византијом, тј. ти Словени су се настанили на лијеву обалу доњег Дунава (данашња јужна Румунија); док је друга група словенских племена, послје пропасти гепидске државе, стигла до сјеверних територија Балканског полуострва и ту су били подложни Аварима (в.: Станојевић

2001: 27). Константин Јиричек даје податак да се словенске провале преко Дунава спомињу први пут под царем Јустином I (518–527), а посебно у вријеме кад је на власт дошао цар Јустинијан (август 527) (в.: Јиричек 2004: 46).

Један од најзначајнијих писаних извора о словенском досељавању на дате просторе јесте дјело Константина Порфирогенита *De administrando imperio – О управљању царством* – у којем цар Константин даје податке и о поријеклу Срба који су населили Балканско полуострво. Назива их *Белим Србима*, некрштеним. *Бела Србија* би, дакле, била прадомовина Срба (око ријеке Лабе). Порфирогенит о Србима пише у више поглавља (о Србији, Захумљу, Травунији са Конављем и Паганији истичући да су Срби били прво пагани). „Тек када су Срби затражили нову земљу за насељавање и у њој се сместили, довео им је Ираклије свештенике из Рима. Самим тим предложено време покрштавања Срба (630–638) ваљало би сузити на време између 632. и 638“ (Живковић 2007: 207).

Дакле, сматра се да су поједине групе Словена већ у 5. и 6. вијеку досељавале на саму територију Царства. Доказ томе су и топоними, тј. називи одређених византијских утврђења. „Топонимски материјал указује на то да су се у северном делу Балканског полуострва Словени кретали речним долинама, а у јужном, где је отпор византијских гарнизона и локалног грчког становништва био знатно већи, по брдovitом терену“ (Седов 2013: 216). Дакле, топонимика, као једна лингвистичка грана – са једне стране, а са друге историјска и географска, изузетно је важан извор у проучавању историје словенства. „Топоними чувају драгоцене податке о древним епохама, миграцијама, и међанјима племена и народа. Подаци из топонимике имају функцију етничких одредница, они помажу дефинисању древних ареала различитих етничких група, а у неким случајевима олакшавају карактеризацију економије, културе и станишта тих група (...) Картографска обрада материјала топонимике је од суштинског

značaja za lingvistiku, istoriju, arheologiju i antropologiju“ (Седов 2012: 115–116).

Експанзија Словена по подацима топонимике (по Ј. Удолфу)
(Седов 2012: 120)

Данас постоји неколико теза у вези са временским оквирима досељавања Словена на Балканско полуострво; и то:

а) Једни научници сматрају да су Словени већ од 80-тих година 6. вијека присутни на овоме подручју;

б) Други научници истичу да су Словени на Балканском полуострву били већ у првим годинама Ираклијеве владавине;

в) Трећи (нема упоришта у изворима) везују долазак Словена на Полуострво већ у 5. вијеку (в.: Живковић 2007: 189). О самом времену досељавања Срба на Полуострво, такође, постоји неколико гледишта:

а) П. Шафарик истицао је да су Срби дошли на поменути географски простор током друге половине Ираклијеве владавине (од 630. до 640);

б) Ф. Миклошич, В. Јагић, Ј. Копитар у потпуности су одбацили садржај Порфиригенитове приче о досељавању Срба;

в) К. Грот даје повјерење царевој причи и смјешта долазак Срба на Балканско полуострво у раздобље између 635. и 640. године (в.: Живковић 2007: 191).

Другим ријечима, „Средином VI века Словени су се већ у великим масама били спустили на доњи Дунав, и одатле су све више узнемиравали византијске покрајине на Балкану. Уз њих и кроз њих су пролазили још увек, из степа око Црног мора, Хуни и Бугари, прелазећи такође на Балкан у пљачку (...) Понекад су ти напади Словена и других варвара стајали, како изгледа, у вези са ратовима, што су их Персијанци, Готи и Франци водили против Византије. Било је, истина, случајева, кад су Византинци разбијали Словене и сузбијали их са Балкана, и моментално када је њихова снага била паралисана међусобним борбама (...) Тако су средином VI века, када је Византија највише била заузета у Италији борбом са Готима, и када је тамо била окупљена сва византијска војска, Словени готово сваке године прелазили Дунав и продирали,

пљачкајући по Тракији и по Илирику, чак до Драча и до Цариграда“ (Станојевић 2001: 25–26). Питање које је изузетно важно за реконструкцију језика старих Словена јесте *које су се језичке црпје развиле ирије доласка Словена на Балкан*. Павле Ивић истиче неколико мјерила за утврђивање да ли је нека језичка карактеристика старија од преласка Словена на Балканско полуострво:

„1) Да ли се дата изоглоса наставља на севернословенском земљишту? (то земљиште обухвата западнорловенске и источнорловенске језике).

2) Да ли је појава потврђена у најстаријим сачуваним текстовима?

3) Постоје ли њени остаци у пределима између садашње јужнорловенске и севернорловенске области (на пример у словенским месним именима у Румунији, Мађарској и Аустрији или у најстаријим позајмљеницама словенског порекла у мађарском и румунском језику)?

4) Припада ли изоглоса неком снопу чији се положај не може објаснити географским или историјским околностима? Ако припада, то би повећало вероватноћу да тај сноп представља траг границе између двеју старих миграционих струја, тј. између двеју већ диференцираних група словенске популације које су се паралелно кретале ка новој постојбини.

5) Унутрашњи чиниоци који се тичу суштине саме језичке појаве“ (Ивић 1991: 239–240).

Примање хришћанства за словенска племена био је веома дуг, спор и сложен процес (Поповић 1997: 5). „У почетку ширило се хришћанство код Јужних Словена само површно, јер народ није разумевао латинске молитве и црквене књиге. Интензивније почело је оно захватати тек пошто је словенски језик уведен у богослужење“ (Јиричек 2004: 98). Византијски писац и историчар Константин VII Порфирогенит (913–959) оставио је два свједочанства о званичном покрштавању Срба. По

првом сведочанству послао је цар Ираклије (610–641) мисионаре Србима, који су извршили покрштавање. Успјех другог покрштавања Срба у вези је са радом Свете Браће, мисионара Ђирила и Методија и њихових ученика (Слијепчевић 1962: 34). Константин, монашко име Ђирило, био је један од најобразованијих свештеника тога времена. Прије него што је са братом Методијем кренуо на пут у ВЕЛИКОМОРАВСКУ МИСИЈУ – саставио је прву словенску азбуку, глаголицу. Тако да они постају први словенски учитељи, родоначелници словенске културе. Светог Ђирила и Светог Методија епископ Атанасије (Јевтић) назива *равноајосѿолнима* јер су, вршећи мисију за коју су изабрани и послани – христијанизација словенских народа – прошли као и Христови апостоли тешки пут и тиме „Богом благословено апостолско-мисионарско дело свете Браће, извршено међу Словенима, својим значајем заиста превазилази историјске оквире своје епохе и читаве овоземаљске историје, и залази у бескрајне и безобалне оквире небоземног Царства Христовог“ (Еп. Атанасије 1998: 255).

Стварање словенског писма и превођење богослужбених књига на старословенски језик омогућило је да се шире словенске масе заинтересују за хришћанство. „Ово је било и прво мешање и узајамно утицање међу Словенима у једном делу праве културне акције; Словени из Македоније са својим учитељима иду међу Моравце и Панонце и раде међу њима, да опет после протерани Моравци дођу код њих на југ и наставе своје дело (...) То је било свесно стварање своје словенске културе, на чему су сарађивали сви“ (Ђоровић 1933: 48–49). Наравно, покрштавање Срба био је дуг и постепен процес.

Видјевши опасност, јер је народ примио хришћанство од германских мисионара на латинском језику, моравски кнез Рагислав затражио је помоћ од византијског цара. „Јавно образложење такве политике било је етичко. Ни

он ни његов христољубиви народ, говорио је, не могу да схвате праву јеванђелску истину, јер им се предаје на неразумљивим језицима, немачком и латинском. Зна да василеус има учених људи који говоре словенски, па нека му их пошаље – бога ради“ (Панић-Суреп 1964: 13).

У почетку се хришћанство код Јужних Словена ширило само површно. Народ није разумијевао молитве и црквене књиге. Међутим, ситуација се мијења кад је словенски језик уведен у богослужење заслугом солунских апостола. Константин и Методије били су синови угледнога византијскога официра Леона (Јиричек 2004: 99). Млађи брат Константин (рођен 826. или 827, умро 14. фебруара 869) још је у Солуну показивао даровитост за науку, те га је царица Теодора довела у Цариград, гдје је са будућим царем Михаилом студирао код најбољих професора и научника тога времена. Био је свештеник и библиотекар патријаршије, наставник филозофије у Великој школи у Цариграду (отуда му и надимак „Филозоф“), угледан због знања језика и богословске писмености (Јиричек 2004: 99). Прије Моравске, Константин (монашко име Ђирило) учествовао је у сљедећим мисијама: арапској у Малој Азији код Сарацена (Агарјана), гдје је у Самари успјешно водио вјерске расправе с мухамеданцима; и са братом Методијем у хазарској мисији, чија се држава налазила између Црног и Каспијског мора. Ту је пронашао мошти св. Климента, римског папе из 1. вијека, које ће носити са собом све до доласка у Рим (Николић 1997: 10). Старији брат је Методије (рођен око 815. године, умро 6. априла 885). Он је више био упућен у јавни живот, првобитно намјесник једне словенске покрајине и игуман манастира Полихронијона на азијској обали Пропонтиде код Кизика (Јиричек 2004: 99). Најпотпунији слику живота и времена Свете Браће налазимо у житијима (*Житије Ђирилово* и *Житије Методијево*). „Убрзо после Ђирилове, а касније и након Методијеве смрти, написана је прва словенска уметничка проза, која је

својим историјским духом и смислом за стварна казивања претекла савремени ход византијске животописачке књижевности и понела `печат своје изворности, печат нове словенске хагиографије`. Изузетност појаве *Житија Ђириловој* понела је Nikolu van Wijk: `Ко старословенским довољно влада, на сваком кораку ће се дивити у Житију Ђириловом хумору грчких приповедача: жив стил ће га привући и он ће се чудити како је један словен из IX века на тако необично естетски начин употребио једну или све деценије раније уметнички створен књижевни језик, да и модерни човек може естетски уживати`. *Житије Методијево* је сажето, без приповедачког и књижевно-ликовног ширег захвата. Чистота историјског казивања доноси нам са једне стране слику времена, а са друге борбени и подвижнички лик Методија“ (Трифунковић 2009: 151–152).

Настанак старословенског језика и писма последица је ширења хришћанства код Словена и мисионарског рада солунске браће. Са примањем писмености Словени су примили и хришћанску вјеру. Нажалост, оригинални

рукописи нису сачувани из времена непосредне преводилачке дјелатности Свете Браће, али јесу старословенски споменици са краја 10. и из прве половине 11. вијека писани двјема азбукама – глаголицом и ћирилицом.

Прије поласка на пут у Моравску, Константин је заједно са Методијем и другим сарадницима саставио азбуку за словенски језик и превео богослужбена јеванђеља. Састављање азбуке легенда представља као откровење божије: „(...) послушавши високу реч, предадоше се молитви заједно са другима који су били истога дуга као и они. И ту откри Бог Филозофу словенске књиге, и онда створивши слова и саставивши беседу, крене на пут у Моравску узевши Методија“ (*Житије Методијево*). „Солунска браћа нису ни могла слутити колико ће снажан утицај имати њихово дело. Оно је тек после њихове смрти, тим што се распрострло по Бугарској, Србији и Русији, добило чврсто земљиште и поуздану будућност. Ако скупимо уједно православне, руске секте, унијате и глагољаше, онда данас слушају 112 милиона људи реч божју из текстова које су солунска браћа, пре више од хиљаду година, превела и протумачила“ (Жиричек 2004: 100). Ови хришћански мисионари утемељивачи су словенске писане ријечи и културе, која ће се даље код Срба развијати стваралачким подвизима Светог Саве и баштинити кроз идентитетско и национално јединство.

Подлога глаголици је грчка минускула са нешто оријенталних елемената. „У основи овог назива налази се глагол *ἰλαῖολαῖιι* (‘говорити’, ‘рећи’), чест је у јеванђељима“ (Стојановић 2014: 18). Друго писмо – ћирилица, у чијој је основи грчка мајускула, млађе је. Опремљени словенском азбуком и преведеним књигама на словенски језик, Браћа су у Моравску стигла 863. године и та се година узима као почетак словенске писмености. Њихов рад био је изузетно значајан и на увођењу словенског богослужења и на организовању националне цркве. Због тога су

наишли на отворено непријатељство латинско-њемачког свештенства, које их је формално оптуживало за јерес. Наиме, они су у том раду видјели непосредну опасност по своје господство. Браћа су успјела издејствовати да се поред три света језика (јеврејски, грчки и латински), богослужење врши и на четвртом, словенском. Другим ријечима, Браћа су успјела издејствовати санкционисање употребе словенског језика у црквеном култу. „У Моравској браћа нису само служила, преводила богослужбене књиге и поучавала ученике, већ су се и борила. Разобличила су празноверје и порочност, издржала су напад тријезичника, који су признавали само хебрејски, грчки и латински као обредне језике“ (Трифуновић 1964: 29).

Ћирилица, као друго словенско писмо, појавила се након Методијеве смрти, доласком ученика Свете Браће у Бугарску, за вријеме владавине цара Симеона (893–925) – који је посебно заслужан за развој књижевности и процват бугарске културе. За вријеме његове владавине, Бугарска је доживјела тзв. златно доба књижевности. Дакле, за потребе словенског језика ученици Свете Браће прилагодили су грчко унцијално писмо. У свему се полазило од глагољице, наравно, јер је на глагољници већ био формиран књижевни језик код Словена. „Нека слова која не постоје у грчком језику у ћирилици су рађена по узору на глагољицу, стилизацијом и прилагођавањем облицима ћирилских слова. Дакле, ћирилица представља словенизирано грчко писмо под несумњивим утицајем глагољице“ (Стојановић 20014: 18).

У науци је дуго владало мишљење слависте Павела Јосифа Шафарика (1795–1861) да је редактор другог словенског писма био Климент Охридски (?-916), те се и само писмо требало звати климентица, али по угледу на учитеља, Ћирила, названо је ћирилица. Руски слависта Григорије Илински пак сматра, а у томе га подржавају бугарски научници, да је творац ћирилице један од млађих

ученика Свете Браће. Као практичнија, ћирилица је по-
тискивала глагољицу.

ћирилица	бројна вредност слова	глагољица	бројна вредност слова	име слова	транскрипција
а	1	Ѡ	1	азъ	a
в	–	Ѣ	2	воукъ	b
в	2	ѣѢ	3	вѣдѣ	v
г	3	Ѧ	4	глаголи	g
д	4	Ѣ	5	добро	d
о	800	Ѡ	700	отъ	o
џ	–	Ѣ	800	џа	ʒ't'
џ	900	ѣѢ	900	џи	c'
ч/џ	90	ѣѢ	1000	чръвъ	č'
ш	–	Ш	–	ша	š'
ъ	–	Ѣ	–	кръ	ъ
џ/џи/џи	–	ѣѢ, ѣѢ	–	крџи	y
ь	–	Ѧ	–	кръ	ь
ѣ	–	Ѧ	–	ѣтъ	é
џа	–	–	–	а прејотовано	ja
џе	–	–	–	е прејотовано	je
џи	–	Ѣ	–	и прејотовано	ju
џе	–	ѣ	–	јус мали	e
џе	–	ѣѢ	–	јус велики	q
џе	–	ѣѢ	–	јус мали прејотовани	je
џе	–	ѣѢ	–	јус велики прејотовани	je
џи	60	–	–	џи	ks
џи	700	–	–	џи	ps
џи/џи	9	–	–	џиџа	t', f
џи/џи	400	–	–	џиџа	i, v

Као и њихови преци антички Хелени, тако су и Ћирило и Методије били поietet, који у делу удружују борбу и трпљење, труд и осећање. Стога и њихови први знаци за бележење словенског језика нису само филолошки тражени, већ и уметнички стварани“ (Трифунуовић 2009: 143).

Старословенска ћирилица једно је од најсавршенијих и најзанимљивијих писама у цјелокупној свјетској писмености. Садржи 43 слова без надредних знакова, од којих су 24 била позајмљена из грчког уставног писма, а 19 је створено у истом стилу, по узору на грчко и јеврејско писмо. Савршенство овога писма огледало се у томе што је оно у потпуности одражавало фонетски и фонолошки систем прасловенског језика у његовој позној фази развитака. Радикалном реформом српске ћирилице В. С. Караџић створио је једну од најсавршенијих азбука на свијету. Тој подмлађеној азбуци, Вук је намијенио једну основну функцију – а то је да послужи као средство за уздизање народног језика у ранг књижевног језика и као основу своје азбуке и писма узео је фонетски критеријум. Данас више од 60 језика Европе и Азије има писмо засновано на ћирилици. Ћирилица је писмо трију источнословенских језика (руски, бјелоруски, украјински) и трију јужнословенских језика (српски, бугарски и македонски), као и једног књижевног микројезика који је генетски источнословенски, а територијално јужнословенски (русински). На ћирилици је засновано монголско писмо, као и писма више од 50 несловенских народа и народности некадашњег СССР-а. Ћирилица је писмо које је најприје доспјело у космос. Српска ћирилица је писмо које прати историју свога народа и писмо народа чијом крвљу је чувана слобода и опстанак од разних завојевача са истока и запада.

Ћирилична палеографија разликује више типова ћирилице: УСТАВ (геометријски правилно, употребљава се до 14. вијека, када га потискује ПОЛУУСТАВ (битно обиљежје полуустава је разноликост варијанти за једно

слово, као и нешто већа присутност позајмница из грчког писма)), КАНЦЕЛАРИЈСКО ПИСМО – представља пословну варијанту уставног писма коју карактерише брзина. То је, прије свега, писмо повеља и уговора дубровачких писара. Замјењује га у првој половини 14. вијека калиграфска канцеларијска минускула. Калиграфска канцеларијска минускула представља специфичан тип канцеларијског устава, око 1330. године и током цијелог 14. вијека. БРЗОПИС је врло популарна врста писма, наставља традицију канцеларијске минускуле. Формиран је у 13. вијеку и био је у употреби до 18. вијека. Брзописом је писана дипломатичка грађа, али се јавља и у црквеним круговима. Писари цара Душана користили су брзопис за црквене повеље. Посебан тип ћирилице, који је примјењиван у писаним споменицима Босне и Далмације, а који данас изазива низ расправа и полемика јер се уплиће у политике и ванлингвистичке оквире, јесте тзв. босанчица (стилизована варијанта српске брзописне ћирилице) (в.: Ђорђевић 1971, Самарџић 2009).

Дакле, први словенски књижевни језик јесте управо старословенски – утемељен на дијалекту града Солуна и његове околине. Сви остали књижевни језици код Срба до Вука, упориште, управо, имају на старословенском језику – српскословенски, рускословенски, славеносрпски.

Цијелу српску писменост средњег вијека карактерисла је појава диглосије. У том смислу је српскословенски, српска редакција старословенског језика, функционисао у склопу тзв. вишег стила. Као и старословенски и српскословенски језик није био говорни језик, већ се из богослужбених књига појало или гласно читало. Са друге стране, народним српским језиком говорило се и тим језиком су писана дјела свјетовног карактера (тестаменти, уговори, писма, повеље и слично) – те је припадао тзв. нижем стилу. Рускословенски језик је трећи књижевни језик Срба и „заправо је пандан српскословенском. То је

руска редакција црквенословенског, настала врло рано приликом стабилизовања словенског црквеног језика у руској средини“ (Ивић 1998: 117). Наиме, са доласком руских учитеља (Максим Рерентјевич Суворов и Емануил Козачински) српски ђаци почели су учити из руских књига и тако настаје руска редакција која је била схватљива, ипак, само образованом дијелу народа. Наравно, Срби нису могли усвојити рускословенски у његовом потпуном изворном гласовном облику – нпр. умекшавање гласова, акценат и слично. Са друге стране, тамо гдје се језик могао прилагодити јавиле су се промјене типа *ч* умјесто *ћ* у српским презименима (*Сѿанкович*) и слично, иако то није у духу језика српског народа. Истина, „још није написана историја продирања рускословенског у службену употребу у српској цркви. Ипак је у научној литератури констатовано да се администрација Београдске митрополије до смрти митрополита Мојсеја Петровића 1730. служила српскословенским, а да је одмах после његове смрти, под митрополитом Вићентијем Јовановићем, прешла на рускословенски. Руска редакција продира у будимска српска акта 1731. године. И у текстовима писаним претежно на народном језику али са елементима црквеног, појављују се и рускословенске црте, додуше испрва уз српскословенске“ (Ивић 1998: 118–119). Дакле, рускословенски језик био је језик духовности, црквене администрације, школе. Из школе и цркве ушао је и у књижевност. „Прва књига на новом књижевном језику чији аутор није Рус била је бакрорезна `Стематографија` Христофора Жефаровића из 1741. године. У том делу хералдичке садржине, у рускословенски језик су уплетени елементи из двају народних језика, руског и српског“ (Ивић 1998: 121). На рускословенском су писали и Захарије Орфелин, Павле Јулинац, Јован Рајић (...) То је период када су Срби и даље дјеловали у сфери диглосије. „Диглосија са којом су Срби ушли у XVIII век само је

променила свој вид: уместо српскословенског језика, чији су последњи представници, Рачани, били сведоци појаве новог типа књижевног језика међу Србима, сада се уз српски народни језик, који се користио и понегде у књижевним делима, у функцији књижевног језика јавља рускословенски. Народни језик, међутим, у оквиру новог типа диглосије задобија и нове функције, освајајући више простора у књижевности. Томе наруку ишла је и удаљеност рускословенског од српског народног језика, његова неразумљивост ван уских интелектуалних кругова“ (Милановић 2004: 80).

Славеносрпски језик, као књижевнојезички израз српског културног простора 18. и прве половине 19. вијека, настао је као жеља српске интелигенције да пишу на језику који је свима разумљив, те тако настаје једна мјешавина рускословенског, руског и српскога – тј. славеносрпски језик. Сматрало се да овај језик пружа најбоље рјешење за језичку ситуацију српскога народа. Истина је да је он писцима давао одређену слободу у изражавању својих мисли, тј. одабиру лексичких рјешења. Међутим, без граматике или било каквог граматичког приручника који би га пратио, није могао опстати. Другим ријечима, писац је био „слободне“ руке у избору и лексике и употребе језичких елемената. Први писац који је овим језиком писао јесте Захарије Орфелин,⁴ који већ 1768. године у *Славеносердском*

4 Захарије Стефановић Орфелин (1726–1783) је уз Доситеја Обрадовића и Јована Рајића једна од најзначајнијих личности XVIII вијека. Своје презиме Стефановић промијенио је у Орфелин, што значи *сироче*. Био је књижевник, учитељ, пјесник, умјетник, преводилац, калиграф, графичар, бакрорезац, писац. Његово стваралаштво трајало је скоро три деценије – почевши од 1757. године његовим барокним дјелом *Свечани њоздрав Мојсеју Пуџнику* до 1783. године и прве познате српске књиге о винима *Искусни њодрумар*. Занимао се и за краснопис и цртање умјетнички обликоване славеносрпске ћирилице. Био је одличан учитељ калиграфије и врхунски умјетник (в.: Остојић 1923).

маџазину предговор пише управо на славеносрпском. Аустријске власти су у стварању овог новог мјешовитог језика видјеле и шансу за удаљавање војвођанских Срба од православне Русије. Наравно, српска интелигенција имала је сасвим други циљ, а то је језички приближити народу своја дјела. Због слободног приступа писању без било какве норме, славеносрпски језик се није могао стабилизovati у српској језичкој заједници. У коштац са реформом језика и писма ухватили су се Сава Мркаљ, један од најобразованијих Срба тога времена, аутор расправе *Сало дебелој јера либо азбукойројрес* (1810), а затим и Вук Стефановић Караџић који за основицу узима народни језик и диже га на ранг књижевног језика. На тај начин су Срби добили пети књижевни језик; а црквенословенски је и даље остао као језик богослужења.

Сава Мркаљ (1783–1833) први је реформатор српске ћирилице и Вуков претходник у реформи српске ћирилице. У књизи од само 18 страна *Сало дебелој јера либо (=или) азбукойројрес* (1810, Будим) показао је како би требала изгледати реформисана ћирилица лишена непотреб-

них слова. То се посебно односило на јерове, који немају гласовну већ само ортографску вриједност. Од чак 44 слова која су се до тада употребљавала у црквеној ћирици, Сава Мркаљ је азбуку свео на 25 неспорних слова. У односу на данашњу нову реформисану ћирилицу у Мркаљевој се још јављало десетеричко и за слово Ј, док су за слова Ђ, Ћ, Љ и Њ Мркаљева рјешења била: ть, дь, ль, нь.

Мркаљева ћириличка реформа састојала се у сљедећем:

- Из српске ћирилице искључио је сљедећа слова: ѕ, ѝ, ѿ, ѡ, ѣ, ѧ, ѩ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ, ѻ, Ѽ, ѽ, ѿ, ѿ, ѿ, ѿ, ѿ, ѿ (оставио их је у црквеној ћирици);
- Слово є добило је службу означавања само вокала е, не секвенце је;
- Слово „десетеричко и“ без тачке добило је службу обиљежавања само сугласника ј (и то у свим положајима);

Групе ть, дь, ль, нь означавају сугласнике ђ, ѣ, љ, њ у свим положајима – док се не пронађе за сваки од ових сугласника по један знак, а затим предлаже и напуштање *ѡанкої јера* (Младеновић 2010: I–II).

И управо слова ј, љ, њ, ђ, ѣ и ѡ су и специфична за српску ћирилицу и „можемо их сматрати општом ћирилицом“ (Пешикан 1993: 19). Александар Милановић у раду *Досадашњи резултати и задаци у исцрпљивањима славеносрпске ћирилице* бавио се и питањем терминолошког прецизирања ћирилице прије Мркаља и Бука, коју неки научници називају *јредвуковска ћирилица*. Термин *јредвуковска ћирилица* Милановић сматра неадекватним, јер „овај термин није прецизирао да ли у његов обим улази и српскословенска ћирилица из, на пример, Венцловићевог буквара (1717). Поред тога, односио се истовремено и на *рускословенску їрађанску ћирилицу*, која у српској примени није подразумевала никакве иновације, и на *руску їрађан-*

ску ћирилицу, и на славеносрпску ћирилицу, која је заправо била модификована руска грађаница“ (2021: 7–8) и предлаже термин *славеносрпска ћирилица* – што сматрамо у потпуности исправним. Њено историјско трајање подудара се са вијеком славеносрпског језика и нешто мало дуже, тј. све до 1868. године. Као први историчар ове ћирилице може се сматрати управо Сава Мркаљ. Језик славеносрпске писмености није у довољној мјери проучен, те оставља довољно простора за даља истраживања.

У 19. вијек Срби су ушли са неријешеним језичким питањем, јер се јасно видјело да славеносрпски језик не нуди право рјешење. У исто вријеме су се код Чеха, Словака и Словенаца који су живјели под Аустроугарском спроводиле нове језичке реформе и културни препороди. Један од најзначајних слависта тога времена био је Јернеј Копитар, цензор свих словенских књига у Бечу. Познанство Вука Караџића и Јернеја Копитара вишеструко је значајно и на тај начин је и започела реформа српског језика и правописа.

Вук Стефановић Караџић⁵ рођен је у Тршићу код Лознице 26. октобра 1787. године од оца Стевана и мајке Јегде. У то доба Тршић је био насељен Херцеговцима. „Караџићева породица доселила се у Тршић из Дробњака у Црној Гори“ (Карановић 2019: 15). Прије Вука, петоро дјеце од Стевана и Јегде је помрло. Вјеровало се да коме умиру мала дјеца да их једу вјештице. Зато су родитељи шестом дјетету дали име Вук (да га име штити од вјештица), јер вјештица не смије на вука.

Преломна година у Вуковом раду је свакако 1813, јер је те године у Бечу упознао Јернеја Копитара и са њим започео сарадњу. Најзначајнија Вукова дјела, хронолошки гледано, јесу: 1814. објављује *Малу њросѣонародну сла-*

5 О животу и раду реформатора српског језика и правописа погледати у: Стојановић 1987.

вено-србску *ијеснарицу*, као и *Писменицу србској језика ѿ ѿвору ѿросѿоѿа народа најисану* (*Пјеснарица* је прва штампана збирка српских народних пјесама, а *Писменица* представља прву граматику српског језика); 1818. издаје *Срѿски рјечник истѿолкован њемачкијем и латѿинскијем ријечима* са око 27000 ријечи народног српског језика, док други *Срѿски рјечник* објављује 1852. године – који је знатно допуњен и проширен, те је имао око 47500 ријечи. „Са гледишта граматичара, *Срѿски рјечник* је, дакако, лингвистички систематизирана језичка грађа која је, управо зато што је тако систематизирана, створила модел књижевног језика за који је карактеристична особина његова народа. А то значи – способност да, у оквиру својих еластичних законитости, прима и обликује према својим језгарским моделима грађу најразличитије провенијенције, дакле – и дијалектизме, и старије језичке слојеве, и неологизме који су плод како индивидуалног стваралаштва тако и културних, и уопште цивилизацијских додира са несрпскохрватским језицима, и словенским и несловенским. Зато је сам *Срѿски рјечник* у правом смислу наставак граматике која је с њим штампана“ (Станојчић 2009: 184–185). Објављивање *Срѿској рјечника* представља почетак увођења народног језика у књижевност, тј. давање статуса књижевног језика српском народном језику. Вук је у *Рјечнику* постигао идеално начело да сваком гласу одговара посебно слово, тј. да у азбуци постоји онолико слова колико има и гласова. Вуков *Рјечник* карактерише народни језик без црквенословенских елемената, фонолошки правопис и јекавско наречје (в.: Ивић 1966: 46). *Срѿски рјечник* је прво дјело које је штампано реформисаном Вуковом ћирилицом у којем је остварена правописна реформа са начелом: *Пиши као шѿѿ ѿвориши, а чѿѿај како је најисано*; са примјеном четвороакценатског система и са прикљученом *Срѿском ѿрамаѿином* – која је прва права грамика

модерног српског књижевног језика. Рад на *Српском рјечнику* је најзначајнији период у Вуковом животу. „Када је 1818. године у Бечу изашао из штампе *Српски рјечник* (истолкован њемачким и латинским ријечима, скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, у Бечу, Wien, Viennae, 1818), са њиме су се појавили нови српски правопис и нова српска граматика, дакле, установљен је српски књижевни језик модерног доба (...). Када је сто десет година касније позитивна наука прецизно констатовала да је, радећи са Јернејом Копитаром (1780–1844) речник, Вук своје `несвесно знање српског језика` учинио `свесним, а уз то изучио боље од свих тадашњих књижевника и старословенски језик` (Љ. Стојановић, 116), она је створила претпоставке да и данашњи проучавалац са сигурношћу може рећи да је `ту, у Рјечнику из 1818, формулисана (...) Вукова језичка и правописна револуција“ (Станојчић 2009: 179). Друго издање *Рјечника* обимније је новом лексиком или њиховим дијалекатским ликовима, као и ријечима страног поријекла (турцизмима, германизмима, хунгаризмима и слично).

Вук Стефановић Караџић био је врло отворен у погледу значаја и потребе записивања традиционалне културе, па чак и записивању ријечи и израза које се називају срамним. Те опцене ријечи посебно је забиљежио у првом издању *Рјечника* „што говори о томе да је Караџић од почетка имао свест о важности представљања њеног еротског и смеховног сегмента за што потпуније сагледавање културе“ (Карановић 2019: 16–17). Због тих опценних ријечи, између осталог, Вуков *Рјечник* није био благонаклоно прихваћен. Вук је оштро нападнут, а Стратимировић тражи да се књига забрани. „Речник је код српске публике наишао на тако рећи једнодушну осуду, како због новог правописа, тако – нарочито – због срамних речи, тако да и оно мало Вукових пријатеља који су Речник бранили, нису имали довољно и јаких аргумената да

то оправдају. Али то је непријатељима Вуковим био само згодан повод, а речник је од њих осуђен пре него што је и угледао света, јер су по ранијим Вуковим радовима, а нарочито по полемици с Видаковићем унапред углавном знали какав ће бити“ (Стојановић 1987: 162). Познато је да је под притиском критике, али и познате херцеговачке бистрине, изоставио ту лексику у издању из 1852. године – ипак не у потпуности досљедно. „Недоследност показује, на пример, нагомилавање више тзв. срамотних речи у низу аналогног семантичког језгра као: *йойрд*, *йойрдан*, *йойрдивање*, *йойрдица*, *йойрднуши*, *йойрдуша*, *йойрде*, *йойрдуш*, *йрде*, *йрдљика*, *йрдавац*, *йрдало*, *йрдекнуши*, *йрдељ* ...”, које чак бројчано надилазе исто лексичко језгро из првог издања, образујући гротескан доживљај телесног доле, карактеристичан за смеховну обредност, без које је немогуће сагледати целину културе, а којој се Караџић, будући свестан њене важности, непрестано враћао“ (Карановић 2019: 17).

Вук је 1836. године на Цетињу објавио *Народне српске њословице и друје различне* и увео слово Х, тамо гдје му је по етимологији мјесто. Од јекавског јотовања ДЈ и ТЈ одустао је 1839. године. Као неформална година побједе Вукових језичких начела у историји српске културе узима је 1847. година. Те године Вук објављује превод *Новой завјешта*, Бранко Радичевић *Песме*, Петар II Њехош *Горски вијенац*, а Ђуро Даничић *Рајн за српски језик и њравојис*. На тај начин показано је „да српски народни језик не мора вечно да буде говор само `орача и пастира`, већ да он може, уз оплемењивање, задовољити већину функција које му савремено српско друштво у експанзији намеће“ (Милановић 2004: 125). Вук је један од потписника *Бечкој књижевној договора* из 1850. године. Сви окупљени (са српске стране Вук Стефановић Караџић и Ђуро Даничић; са хрватске – Иван Кукуљевић-Сакцински, Димитрије Деметар, Иван Мажуранић, Винко Пацел, Фрањо Миклошић и Стеван

Пејаковић) усагласили су се да у основи књижевног језика буде источнохерцеговачки дијалекат, те да се слово Х пише гдје му је по поријеклу мјесто. Српска влада 1860. године изгласала је закон којим се допушта употреба Вукове ћирилице у свим издањима, осим у званичним и школским књигама. Четири године послје Вукове смрти, тј. 1868. године, повучена је и посљедња званична забрана и тиме је, коначно, у потпуности прихваћена Вукова правописна норма. Вукови следбеници Ђуро Даничић, Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић наставили су даље његовање вуковског књижевног језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић 1999: Р. Бошковић, *Основи ујоредне грамањике словенских језика: фонетика, морфологија, грађење речи*, Београд: Требник.
- Бугарски 2003: Р. Bugarski, *Jezici*, Београд: Ћигоја штампа.
- Драгићевић 2018: Р. Драгићевић, *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска.
- Ђорђић 1971: П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Еп. Атанасије 1998: Еп. Атанасије (Јевтић), Свети Равноапостоли Кирило и Методије, у: *Живо предање у Цркви – Руковети са Њиве Господње* – Савремена православна теологија. У спомен 2000-годишњице хришћанства и 800-годишњице Манастира Хиландара. Братство Светог Симеона Мироточивог – Видослов Тврдошки, 249-294.
- Ивић 1966: П. Ивић (ур.), О Вуковом Рјечнику из 1818. године. Српски рјечник (1818); *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд: Просвета.
- Ивић 1991: П. Ивић, *О словенским језицима и дијалектима*, Ниш: Просвета.

- Ивић 1998: П. Ивић, Преглед историје српског језика, *Целокуйна дела VIII*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јиричек 2004: К. Јиричек, *Историја Срба*, Политичка историја до 1537. године, књига 1, Пирот: Рi-press.
- Карановић 2019: З. Карановић, *Вуков речник и српска култура (Књига о заборављеним световима)*, Београд: Вукова задужбина, Пожега: Издавачка радионица Свитаk.
- Милановић 2004: А. Милановић, *Крајња историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милановић 2021: А. Милановић, Досадашњи резултати и задаци у истраживањима славеносрпске ћирилице, у: *Научни састај слависта у Вукове дане (Српски језик и књижевност данас – Теоријско-методолошки аспекти проучавања, рецејџије и превођења)*, 50/1, Београд: Филолошки факултет, Међународни славистички центар.
- Михаљевић 2002: М. Мihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb: Školska knjiga.
- Младеновић 2010: А. Младеновић (приредио), Сава Мркаљ, *Сало дебелога јера либо азбукојројрес*, Нови Сад: Матица српска.
- Остојић 1923: Т. Остојић, *Захарија Орфелин животи му и рад*, Београд: СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА НАУКА.
- Панић-Суреп 1964: М. Панић-Суреп, Дар већи и скуповенији од сваког злата, у: *Ћирило и Методије*, Београд: СКЗ, 9–20.
- Пешикан 1993: М. Пешикан, *Наша азбука и њене нормe*, Београд: Вукова задужбина – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пипер 1998: П. Пипер, *Увод у славистику* 1, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Поповић 2007: И. Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Београд – Крагујевац – Лазаревац: Требник, Лира, Елвод Принт.
- Самарџић 2009: Б. Самарџић, Термин „босанчица“ као заблуда у историјском развоју српског језика, у: *Наука и настава на универзитету*, том 1, филолошке науке, главни уред-

- ник Милош Ковачевић, Посебна издања, Научни скупови, 3, Пале: Филозофски факултет, 227–236.
- Седов 2012: V. Vasiljevič Sedov, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, превели са руског Draginja Ramadanski, Milica Spaić i Nenad Spaić, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Седов 2013: V. Vasiljevič Sedov, *Sloveni u ranom srednjem veku*, превели са руског Milica Spaić i Nenad Spaić, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Симић 2002: Р. Симић, *Српска граматика 1*, Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен.
- Станишић 2006: В. Станишић, *Увод у индоевропску филологију*, Београд: Чигоја штампа.
- Станојевић 2001: С. Станојевић, *Историја српског народа*, Земун – Нови Београд: Book, Marso.
- Станојчић 2009: Ж. Станојчић, Вук Стефановић Караџић као граматичар, у: *Прилози језичком и књижевном образовању (Зборник 1)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 179–186.
- Стојановић 1987: Љ. Стојановић, *Животи и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд-Земун: БИГЗ.
- Стојановић 2014: Ј. Стојановић, Српска ћирилица у вјековној историји и данас, у: *Прилози настани српског језика и књижевности*, II/2, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске, 17–41.
- Трифуновић 1964: Ђ. Трифуновић, Солунска браћа, у: *Ћирило и Методије*, Београд: СКЗ, 21–39.
- Трифуновић 2009: Ђ. Трифуновић, Ћирило и Методије, у: *Прилози језичком и књижевном образовању (Зборник 1)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 143–152.
- Трубачов 1963: О. Н. Трубачов, О составе праславянског словаря, *Славянское языкознание*, В Международнѣй славистов, Софѣя, Доклады советской делегации, 159–196.
- Живковић 2007: Т. Живковић, *Јужни Словени љод византијском влашту 600–1025*, Београд: Чигоја штампа.

II

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЋИРИЛИЦА КРОЗ ОСАМ ВИЈЕКОВА ТРАЈАЊА

Српски језик и ћирилица основни су идентитетски критеријуми српског народа. „Питање писма и језичке политике у целини интегрални су део опште националне и државне политике“ (Реметић 2018: 25). У том смислу ћемо кроз следеће радове, груписане у пет тематских цјелина, показати то вишевијековно богатство српског народа.

а) Прву групу чине четири рада: *СВЕТИ САВА И ХЕРЦЕГОВИНА, ХЕРЦЕГОВИНА НА СТЕЋЦИМА, БОГ И ХЉЕБ НАШ НАСУШНИ И СТАТУС СРПСКОГ ИМЕНОСЛОВА У ДИПЛОМАТИЧКОЈ ГРАЂИ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА*. „Пролазећи“ кроз ове радове, показаћемо употребу српског језика, писма и имена у најранијој српској писмености.

б) Друга група обухвата три рада о Горажданској штампарији – првој српској штампарији на подручју Босне и Херцеговине, чији је јубилеј – 500 година – прослављен током 2019. године, и то: *О ГОРАЖДАНСКОЈ ШТАМПАРИЈИ (КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА ПЕРСПЕКТИВА И ЗНАЧАЈ), ГОРАЖДАНСКИ СЛУЖАБНИК ПОД ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКОМ ЛУПОМ И МЈЕСТО МОЛИТВЕНИКА У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ ИСТОРИЈИ*.

в) Трећа група, која, такође, обухвата три рада, представиће однос „других“ према српском језику и ћирилицу у прошлости. Другим ријечима у тим радовима по-

казаћемо да су ћирилица и српски језик пратили увијек судбину српског народа. Како је страдавао српски народ у прошлости, исту судбину имали су и ови његови национални симболи и обиљежја. Данас смо свјedoци покушаја прикривања и затирања српске прошлости и прекрајања српског идентитета и то управо кроз језик и писмо. У тим радовима показаћемо злоупотребу лингвистике у сврху политике, тј. указаћемо на квазилингвистику која кроз политику покушава добити свој статус. То су радови: *РАТНА ОКУПАЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЋИРИЛИЦЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА, ЋИРИЛИЦА КАО „БОСАНЧИЦА“ И/ИЛИ „ХРВАТСКА ЋИРИЛИЦА“ И КУЛТУРНО-ЈЕЗИЧКЕ ПРИЛИКЕ И ПРОСВЈЕТНА ПОЛИТИКА АУСТРО-УГАРСКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.*

г) Четврту групу чине два тематски повезана рада о првим српским букварима и њиховом значају за српску језичку писменост и културу: *ЗНАЧАЈ БУКВАРА ИНОКА САВЕ У НАСТАВИ И УЧЕЊУ И ЗНАЧАЈ САВИНСКОГ БУКВАРА У НАСТАВИ ПОЧЕТНОГ ЧИТАЊА И ПИСАЊА И СРПСКОЈ КУЛТУРИ.*

д) Пета група обухвата три рада у којима пратимо богатство српског језика израженог кроз славенизме, русизме, историзме, архаизме и друге слојеве пасивне лексике. То су радови: *МЈЕСТО СЛАВЕНИЗАМА У ЈЕЗИКУ КЊИЖЕВНОСТИ, О РУСИЗМИМА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ И СРПСКИ ЈЕЗИК КАО КОХЕЗИОНИ ФАКТОР У СУСРЕТУ ЦИВИЛИЗАЦИЈА (НА ПРИМЈЕРИМА РОМАНА НА ДРИНИ ЋУПРИЈА).*

У том смислу разумљиво је да радове „отвара“ Свети Сава, а „затвара“ Иво Андрић; тј. праћење српског идентитета и морамо почети од првог српског архиепископа, који је у себи носио подвижнички и етичко-естетички принцип култивисања једнога народа – српскога народа, а поглавље затворити романом *На Дрини ћуџија*, нобеловца Иве Андрића који је, управо, тај народ, књи-

жевноумјетнички дигао на постоље свјетске сцене, показавши свјетској елити дух српског народа, његов језик и историју. „Колико смо као хришћани освијетљени ликом Христа, толико морамо и као Срби да будемо вођени ликом Светог Саве. Као што бисмо без Христа били бесловесни и не бисмо имали осјећај за тајну човјека и Бога, тако и без Светог Саве не бисмо осјећали историју и у њој тајну српског идентитета. Било је много покушаја да се научно и философски ријешу питање ко је човјек и шта је нација, односно у чему се огледа идентитет и суштина српског бића – по чему је неко Србин. Но, без Светог Саве, дакле, без Христа, без светосавског подвига, морала, одговорности, честитости и учености српски народ се не може одржати као завјетна и културна заједница. То је наш једини идентитет, па према томе и наш једини континуитет и перспектива“ (Бартула 2019: 513–514). Свети Сава је свакако најзначајнија личност српске историје. Будући да историја наше цркве, културе, државности почиње са Светим Савом, није ни чудо што се код Срба „удомаћио“ термин *свейосавље* – који представља свеукупно дјело и учење Светог Саве.

„Срби су, каже народна прича, до Светог Саве – хладно гвожђе ковали. Он их је научио да га усијају, али им је још више усијао срце за крст часни и веру православну. Управио нам је стопе, али и дух, прекрстио млеко да буде бело, али и душу да не буде црна. Он је извадио прву личну карту српског народа, и од њега знамо ко смо, шта смо и коме припадамо. Срби су до Светог Саве мрак из кућа избацивали карлицама. Он их је научио да отварају прозоре. Али их је научио и нешто више: како да отварају прозоре на себи и избацују мрак из себе. То је најзначајнији прозор који је наш народ створио у историји. Кључ од тог прозора чуваће се и у Светосавском храму“ (Бећковић 2002: 21). Другим ријечима, Свети Сава је сублимација свега што је српско. Како пише Матија Бећковић:

„У њему је сабрано све наше разумевање хришћанства. Он је најзаслужнији што смо преко својих људи ушли у хришћанство и под својим именом убројани у хришћане“ (Исто: 18). Језик је слика народа и кључ његовог опстанка. Зато ће се ова књига управо завршити језиком Иве Андрића, јер управо он активном и пасивном лексиком савршено кореспондира у „разобличавању“ српског језика преко његове и историје и језичког супстрата. Иако данас имамо покушаја подвођења језика И. Андрића под *босански*, јасно је да је лингвистички гледано у питању један језик – српски. Обје компоненте идентитета једног језика – структурни и генетски – јасно показују и доказују њихово јединство, тј. један варијантски раслојен језик: српски језик и његове варијанте. Проблем је настао укључивањем трећег критеријума – социолингвистичог – јер су квазилингвистички фактори добили примат над лингвистичком истином. „Анализирамо ли критеријуме на којима се (тобож научно) темељи постојање нпр. `хрватског`, `бошњачког` и `црногорског језика` као посебних језика у односу на српски језик, лако ћемо уочити да примијењени критеријуми показују не да је социолингвистички приступ научно `помало муцав`, како каже Калве, него да је потпуно слијеп, глув и нијем за оно што се зове научни критеријум! Зар то најбоље не потврђују псеудокритеријуми Џ. Јахића, којима `потврђује` постојање `босанског` језика“ (Ковачевић 2013: 261).

Дакле, 15 радова сатканих у овој књизи показују да су српски језик и ћирилица идентитески симболи српскога народа и то на простору Босне и Херцеговине и Републике Српске. Нема Републике Српске без српског језика и ћирилице – личне карте српског народа. Другим ријечима, Република Српска је СРПСКА, само ако у њој сачувамо основне идентитетске критеријуме српског народа.

Статус српског језика у Босни и Херцеговини угрожен је можда као никада до сада. У том смислу заштита

српског језика, као најважнијег националног духовног богатства српског народа, мора бити вођена само научним чињеницама; али мора бити и институционална. Исто тако је угрожено и писмо – ћирилица – духовна вертикала српског народа. Оно што обједињује и спаја српски народ, што му даје идентитет и историју, јесте српски језик и ћирилица. Међутим, данас су угрожене обје ове компоненте српског идентитета – српски језик кроз покушаје његовог распарчавања на политичке нове језике и писмо – ћирилица, која се полако гуши под притисцима латинице, како у Босни и Херцеговини, тако и у Србији. Проблем српског народа није латиница, већ напуштање ћирилице, заборављање историје и прошлости.

У том смислу су и настали ови радови: с једне стране да подсјете српски народ на заборављену историју, а са друге да укажу на богатство српског језика кроз све његове обресе – а све то јасно имплицира оно најбитније – идентитет српског народа на подручју Босне и Херцеговине.

Распадом СФР Југославије и осамостаљењем њених бивших република, створени су именом нови језици као службени језици у Хрватској (хрватски књижевни језик), а у БиХ су муслимани 1993. године себе национално преименовали у Бошњаке, а језик у *босански*, иако се зна да су имена језика везана за имена народа, а не за имена земаља у којима ти народи живе. По угледу на Хрвате и Бошњаке (муслимане) угледали су се и Црногорци. Они у свој устав уписују *црногорски књижевни језик* као службени. Као што у вријеме Бењамина Калаја имамо стварање босанске нације преко инаугурисања *босанској* као земаљског језика, исто тако и данас бошњачка лингвистичка политика покушава наметнути и другим народима у БиХ назив језика који су сами изабрали. Другим ријечима, термин *босански језик* данас има значење не језика Бошњака, него Калајев(ск)о значење земаљског

језика – језика свих становника Босне и Херцеговине. Мало је језика у свијету чији су интегритет и идентитет до те мјере угрожени до које је угрожен српски језик, посебно на подручју БиХ. Бошњачка лингвистичка политика радила је ужурбано на преименовању језика – српског језика у корист назива *босански*. Та политика има само један циљ, а то је да прогласи да сви који живе у Босни и Херцеговини, па према томе и Срби, говоре *босанским* језиком. Да би *босански* приказали као појам шири од појма *бошњачки народ*, они фалсификују српску културну баштину БиХ представљајући је као *босанску*; те на тај начин *босански* постаје супериорнији, односно надређени појму *бошњачки*. То се посебно види када је у питању *Повеља Кулина бана*. Дакле, споменичка баштина са простора БиХ приказује се под *босансџиво*. Тако нпр. ако на било којем претраживачу потражимо информације о *Повељи Кулина бана*, огроман број првих ставки даје „податке“ о *Повељи* као родном листу босанске државе, утемељене на *сџаробосанском* језику и босанском писму (*босанчици*). При томе се нигдје не спомиње да је *босанчица* само стилизована српска брзописна ћирилица. На тај начин овај дипломатички документ представљен је као свједочанство дуге традиције писмености на *босанском* језику. Тако је представљена *Повеља* и у уџбеницима и литератури бошњачких лингвиста. По истом обрасцу, и сва остала споменичка грађа сврстава се под историју *босанског* језика, без обзира на чињеницу што „Ваши стари јесу књиге знали, србски штили, а србски писали“ (Антун Матија Рељковић, 1761, *Сайџир илиџи дивји човик*). Исти образац примјењује се и данас кад је у питању подвођење писаца са подручја цјелокупне БиХ, свих националних опредељења, под *босански* језик и *босансџиво*. Тако су се међу онима који су своја дјела написали на *босанском*, по каталогизацији Националне и универзитетске библиотеке из Сарајева, нашли и Пе-

тар Кочић, Бранко Ћопић, Иво Андрић, Лаза Лазаревић и слично. Другим ријечима, при каталогизацији је умјесто српског језика за те ауторе као језик на коме су њихове књиге штампане уписан *босански* језик. Ту се изгледа поставио само један критеријум – самовоља библиотекара, будући да су они самовољно одређивали националну и језичку припадност аутора, одбацујући све филолошке критеријуме и тако наведене ауторе сврстали под писце *босанској* језика. Овакви ставови имају само један циљ, а то је да се створи нова слика историје и језика, без обзира на то што ниједан од тих критеријума нема научно ни правно утемељење. Тако смо дошли на терен језичке политике и језичког планирања кроз политику језика и политику планирања. Фалсификати и атаковање на српску културну баштину виде се и по претензији хрватске научности оличене у присвајању *Мирослављевој јеванђеља*, са једне стране, а са друге – у нпр. регистровању гусала код УНЕСК-а као дио хрватског културног наслеђа, оних истих гусала које су послје језика и ћирилице можда и најизраженија одредница српског националног идентитета. Иста слика је и са ћирилицом која је била протјеривана и забрањивана и у БиХ и у Хрватској (за вријеме Првог и Другог свјетског рата), а данас као *босанска* и *хрватска ћирилица* издиже цијели један корпус српске књижевности приказане фалсификованим оквиром *несрпске* ћирилице.

Статус српског народа у Босни и Херцеговини неодвојиво је везан за статус српског језика. Бошњачка политика и лингвистика ради на приказу *босанској језика* у којем су обједињени и Срби као Босанци православци и Хрвати као Босанци католици. За афирмацију тих тежњи укључене су све институције друштва и признати су сви модели и поступци, без обзира на научну и историјску релевантност.⁶

6 Фалсификати у српској културној баштини у БиХ, Политика, 01. 11. 2016.

Дакле, кроз ове радове размотрићемо историјски и актуелни статус српског језика и ћирилице из перспективе језичког идентитета. Српски језик данас је под изузетним притиском глобализације, која се изражава: а) великим утицајем англицизације и б) његовим *умножавањем дијелењем* – што представља уникатни примјер на свјетској језичкој сцени. Зна се да је „основни национални идентитетски критеријум код готово свих европских нација насталих у доба романтизма био и остао језик. Због специфичног односа српског језика и српске ћирилице – код Срба се језику као идентитетском критеријуму прикључује и ћирилица као српско национално писмо. Српска ћирилица по правилу подразумејева српски језик, и у историји је чак више од језика играла улогу темељне српске националне карактеристике“ (Ковачевић 2019: 102). Данас се покушава српски језик свести на статус варијанте, тј. покушава се сузбити основни идентитетски критеријум српског народа.

Проблемом идентитета баве се многе науке: социологија, философија, психологија, логика, лингвистика, политикологија и слично. „Свака од ових наука понаособ развија разне приступе и теорије, као и типове идентитетâ. Каталог би се могао кретати од одавно јасног *логичној и математичкој проблематике идентитета* па све до комплексног и још увијек недовољно јасног проблема личног идентитета (оног Ја, сопства)“ (Шијаковић 2019: 39). Српски народ доживљава данас да „готово половину свог нововјековног трајања, упркос обнављању националне државе, има погрешне и са стране наметнуте представе о круцијалним чиниоцима националне препознатљивости. Српском језику се мијења идентитет, постојао је, а и данас егзистира, не само под српским него и под више других имена, због чега се може, лингвистички гледано, говорити о *српском језику и српским језицима*, при чему његова супстанца скоро ни минимално није измијењена“ (Певуља 2013: VI).

Дакле, неопходно је изборити се на цијелом српском говорном подручју за очување националног идентитета кроз очување јединства културног простора српског језика. Поништавање српског идентитета увијек је ишло од забрањивања употребе ћирилице до преименовања имена српскога језика. Језик је основна идентитетска карта и зато се увијек мора поћи од чињенице „да је љубав према свом језику једно лице љубави према свом народу, док је љубав према свом народу једно од лица љубави према свом ближњем“ (Пипер 2019: 17).

ЛИТЕРАТУРА

- Бартула 2019: В. Бартула, *Слово славе Сави*: антологија светосавља, приредио В. Бартула, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске.
- Бећковић 2002: М. Бећковић, *Послушања*, Рума – Београд: Српска књига, 21–22.
- Ковачевић 2013: М. Ковачевић, Један или три језика, у: *Обнова српскојезичке*, хрестоматија, приредио Д. Певуља, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 258–273.
- Ковачевић 2019: М. Ковачевић, Српски језик и ћирилица под притиском глобализације, у: *Српски идентитетски*, Београд: СПКД Просвјета, 101–120.
- Певуља 2013: Д. Певуља, Обнова српске филолошке традиције, у: *Обнова српскојезичке*, хрестоматија, приредио Д. Певуља, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, V–XXV.
- Пипер 2019: П. Пипер, О језичком патриотизму данас, у: *Српски језик и српско писмо данас*, научни скупови, књига XV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 24, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 17–23.
- Реметић 2018: С. Реметић, Језик и писмо под плаштом струке у служби политике, у: *Говори српски језиком ћирилицом*, збор-

ник радова, Научно-политички скуп и научно-политичка трибина, Београд: Филип Вишњић, 25–31.

Самарџић 2016: Б. Самарџић, Фалсификати у српској културној баштини у БиХ, *Полиџика*, 01.11.2016.

Шијаковић 2019: Б. Шијаковић, О појму и кризи идентитета, у: *Српски идентитет*, Београд: СПКД Просвјета, 37–54.

а) ПРВА ГРУПА

1.1. СВЕТИ САВА И ХЕРЦЕГОВИНА⁷

Свети Сава је основна карика духовног и националног идентитета српског народа. Аскетски монашки живот у Светој Гори створио је од младог српског принца једну такву духовну и интелектуалну величину којој се дивео цијели тадашњи свијет, а манастир Хиландар постаје вјерски и културни центар Српској православној цркви. Упознавши Светог Саву са високим духовним и културним вриједностима православног Истока и омогућивши му да све те вриједности сублимира и пренесе на свој народ, Света Гора је имала снажан утицај на културни и вјерски живот Срба. Свети Сава је сматрао да је најбољи начин охристовљења српског народа управо преко спајања и јединства националног и духовног. Тако је и настало српско православље или светосавље. Светосавље је дало нови духовни идентитет српском народу, па се слободно може рећи да су Срби од времена Светог Саве истински доживјели преображење. Високопресећени Господин Христом, митрополит дабробосански, зато и чврсто вјерује и истиче да је Свети Сава отишао на Свету Гору да се ту припреми за оно што ће бити његова историјска улога касније. „То је било да створи

⁷ Рад је настао у оквиру пројекта *Значај српског језика и књижевности за очување идентитета Републике Српске*, V, *Српски језик и књижевност у БиХ и Србији*, 2019, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 69–91.

аутокефалну СПЦ која ће бити управо та колијевка или шире говорећи `брод` у којем ће српски народ пловити и гдје ће бити сигуран, кад је у питању његово спасење“ (Митрополит Хризостом: *Српски народ да се обнови духом Светиој Саве*, katera.news (портал), приступ: 27. 08. 2019).

Ишчитавајући и тумачећи српске средњовјековне записе и натписе, штампане књиге, повеље, хрисовуље, писма, лична имена старих предака – јасно нам се редају и потписи владалаца и архиепископа од Светога Саве до Херцеговића, српска културна и историјска баштина од хиландарских списа Светог Саве и нашег најрепрезентативнијег српскословенског споменика *Мирослављевој јеванђења* до писама и записа херцега Стефана Вукчића Косаче, родоначелника Херцеговине. Оригинални извори архивског карактера, старосрпски и млетачки, показују богату ризницу записаних средњовјековних породица Старе Херцеговине „и које су кроз неколико вијекова сачувале своје презимено име у архивским изворима српске, дубровачке, млетачке и других провенијенција и које су дубоко усјекле траг у култури и традицији на херцеговачком тлу и сусједним српским земљама“ (Мандић Студо 2000: 186). Свакако да је родоначелник српског братства, сложности и јединства управо Свети Сава.

Иако су Словени имали писменост прије Светог Саве, ипак се српскословенска писменост и у најужем и у најширем смислу везује за рад најмлађег сина жупана Стефана Немање, Растка Немањића – Светога Саве, тј. књижевни језик Срба је од краја 12. вијека доживио свој препород, а књижевни рад код Срба свој замајач. „Српски рукописи и натписи с краја дванаестог века сведоче да је ћирилица потиснула глагољицу. Још важнија од тога је чињеница да је већ у то време владала диглосија. Српскословенски језик као виши стил био је већ формиран и њиме су биле писане богослужбене књиге, а народни је имао своја правила и њиме су писане повеље,

писма и други списи који нису имали богослужбени карактер“ (Грковић 2003: 269). Најстарије писано српско наслеђе везује се, управо, за географски простор данашње Херцеговине, некадашњег Хума.

Најстарији датирани ћирилични натпис јесте натпис требињског жупана Грда из средине 12. вијека. Жупан Грд био је значајни српски властелин, али о њему и његовом дјеловању и раду нема много сачуваних извора. Стећак је нађен у средњовјековној некрополи у селу Полице код Требиња. Данас се чува у Музеју Херцеговине у Требињу. На каменој плочи може се прочитати:

ВЪ ДНН КНЕЗА ВЕЛНЕГА МИХОИЛА ВЪДРЪ ЖОУПАНЪ ГРДЪ ТРЪБЪНЪСКИ
И ВЪ ТО ЛЪТО ЗИДА ЕМОУ РАКОУ БРАТЪ ЖОУПАНЪ РАДОМНЪ СЪ СНЪМН
ЕГОВЪМН I ЖЕНА ЕМОУ ТВАРА ДОНСТЪ ИМЕНЕМЪ БРАТЪ БОЖЕ ТИ ДАН
ЗДРАВНЕ.

Натпис је ћирилични.⁸ „Овај стећак и његов натпис потврђују да су Срби веома рано сахрањивани под стећцима, као и то да је међу њима било писмених људи и да су користили ћирилицу“ (Селимовић 2018: 40). Нешто млађи, деценију до двије, јесте натпис са једног гроба у Чичеву код Требиња (в. Драгојловић 1997: 152).

Међу најстарије ћириличне натписе Хума спадају и натпис кнеза Мирослава на цркви Светог Петра у Бијелом Пољу, као и натпис у близини Благаја код Мостара.

8 „За приближно датовање старости тог Грдешиног стећка важан је податак у натпису, у којем пише да је Грдеша умро за време владавине великог кнеза Михаила. Претпоставља се да је умро 1178. или 1180. године. Кнез Михаило из династије Војислављевића био је последњи дукљански (зетски) кнез, владао је до 1189. године. Његову владавину је окончао Стефан Немања. Податак на стећку је веома значајан јер је први пронађени натпис на стећку због тога јер се њиме доказује да су стећци споменици умрлим Србима“ (Селимовић 2018: 40).

Сви ови натписи јасно показују да се у Хуму користила ћирилица, као и у другим српским земљама, и да је потиснула глагољицу из употребе. „Ктиторски и надгробни натписи исписани су по устаљеним формама које су подразумевале чврсту композициону схему са незнатним одступањима. Иако је могућност случајних језичких интервенција практично искључена, у натписима се налази велики број српских језичких иновација у односу на старословенски језик“ (Милановић 2004: 52).

Текст натписа кнеза Мирослава је кратак и гласи:

оу ниде оѡѡца и сына и светако доуха ѣ сынѣ завидннѣ а
нменемѣ рабѣ божї стѣпанѣ мїрославѣ кнезѣ хльмскї сзѣдахѣ
црѣкѣвѣ светаго апостола петра

Овај текст јасно показује црте народног српског језика и на фонетском и на морфолошком плану: вербална инвокација креће са *у име оца*, не *в име оца*, дакле у питању су црте народног језика што се види и у генитиву једнине именице *син*, која гласи *сина*, не *сину* као у старословенском језику. Консонант *ѣ* замијењен је са *й*, вокал *јери* се изједначио са *и*, а замјеница за прво лице једнине има облик *ја*.

Херцеговина (Хум) је врло богата старим ћириличним натписима. Средњовјековна гробља на овом локалитету била су предмет истраживања и Бешлагича (1971, 1971а, 1985), Трухелке (1895), Вега (1964), Кајмаковића (1964); али како истиче Горан Ж. Комар бројне старе некрополе су напросто заобиђене (Комар 2015: 5). То је управо и показао у својој новој књизи (2019), у којој је ишчитао и растумачио новооткривене натписе; као нпр. натпис у гробљу цркве Успења Пресвете Богородице у околини Требиња, на којем пише: *а љ лежн влатко радвановић* (Комар 2019). У том смислу је данас изузетан теренски рад Г. Комара по Херцеговини, а резултате

свога рада представио је у више књига (2015, 2015а, 2016, 2017, 2018, 2018а, 2018б, 2019). Ти натписи су права драгоценост за истраживаче језика, јер су свједоци једнога времена. Такође, натписи су и огледало духа становника тога краја – што се види и у ћириличним натписима на локалитету Љубиња и његове околине: *А се лежи Радо Војчино. Ничије држаше, нијко његову дашину* (натпис у православном гробљу у селу Горња Ивица), *Овдје лежи Вучећа Сийковић. Ја лежим, а срџдом наићи, Боју му знаи и у смрѣ* (Банчићи), *Овдје лежи Сийко Радосалић. Боже, давно ти сам леао и веле Ти ми је лежайи* (Глеђевци), *Овдје лежи Дабижив Радовановић. Човјече, иако да си блаї* (Убоско) и слично (в.: Комар 2015).

Свакако најпознатији и најљепши српски средњовјековни споменик јесте *Мирослављево јеванђеље*. У питању је недатирани српски споменик, написан између 1180. и 1191. године, српскословенским језиком, тј. српском редакцијом старословенског језика. „Лепота ликовних украса, око триста минијатура и украсних иницијала, условили су да се `Мирослављево јеванђеље` сматра једном од најлепших рукописних књига света“ (Милановић 2004: 49). Рукопис започиње текстом Светог јеванђеља по Јовану:

искони бѣ слово и слово бѣ ѿ бога и богъ бѣ слово и се бѣ
искони ѿ бога и вса тѣмъ быше и без него бысть ничѣтоже еже
бысть въ томъ животъ бѣ и животъ бѣ свѣтъ чловѣкомъ и свѣтъ
въ тѣмъ его не обетъ и бысть чловѣкъ посланъ ѿ бога.

У односу на натписе, који су исклесани народним српским језиком, тј. живим говорним језиком, *Мирослављево јеванђеље*, као најзначајнији и репрезентативни српски средњовјековни рукопис, има одлике српске редакције старословенског језика. Другим ријечима, живи говорни језик тек чува своје понеке трагове у

језику српске средњовјековне књижевности. Тако се нпр. у *Мирослављевом јеванђељу* издваја и једна дијалекатска старосрпска особина – а то је група лу мјесто вокалног л (*слунце*), као и вокал у на мјесту иницијалне групе вь (*оупрашати*) (в.: Куљбакин 1925). Чврсти склоп српскословенског језика „нарушава“ у нпр. житијама лична експресивна нота и тако обogaћује језик српске средњовјековне књижевности. Свети Сава је био врло плодотворан писац, који је осим *Житија светиої Симеона*, написао и *Службу светиом Симеону*, *Посланицу иѹману Сциригону*, саставио *Номоканон* (*Крмчију*), *Сѹуденички ѿиѿик* и *Хиландарски ѿиѿик*.

Дакле, већ у 12. вијеку у српској писмености јасно се осликава диглосија, изражена кроз тзв. виши и нижи стил. Ипак је 13. вијек донио прекретницу за српски народ. Док је Стефан Немања јачао и обједињавао српске области, подигао манастир Хиландар, као и велики број задужбина по Србији; са друге стране је његов најмлађи син – Растко, духовно, национално, језички и идентитетски ујединио српски народ и тако издејствовао и самосталност Српске православне цркве, чији се јубилеј 800 година аутокефалности управо прославља ове 2019. године, и постао први српски архиепископ, али и учитељ, просвјетитељ, мисионар и филолог. Свети Сава је увео ћирилицу у цркве, извршио реформу правописа и поставио језичке и ортографске смјернице развитка књижевног језика Срба. Слободно се може рећи да је од Светог Саве српскословенски језик постао норма српског литургијског живота, али и српске културе. Улога Светог Саве је пресудна у уређивању рашке правописне школе. У односу на босанско-хумски правопис, глагољски, рашки правопис је пратио и био настављач старословенског ћирилског наслеђа. Дакле, овај тип српског средњовјековног правописа настао је на двору Немањића и основна је карактеристична црта за читав српскословенски језик. Из овог немањићког периода потиче и најста-

још није завршено и допуњавајући оно што није било потпуно. У његовом великом делу сабрани су напори многих који су се у тешким условима вековима борили за опстанак српског народа на балканској ветрометини и градили темеље српске писмености и културе“ (Грковић 2003: 276).

Међутим, кад се погледа рукописно наслеђе ситуација је друкчија. Тако да се слободно може рећи да прије појаве Светог Саве на територији потоње Херцеговине готово да и није било рукописа Немањића у односу на богату рашку ризницу. „То потврђује и Стефан Немања када у својој `Хиландарској повељи` (1189) казује о `палој дедовини` и `забраву` сопствене прошлости бар у три претходне генерације. Он ту не именује земље под којим подразумева `палу дедовину`, коју је, како каже, `подигао, обновио и учврстио`, али зато поименце набраја све крајеве које је `придодао` дедовини. Отуда у `дедовини` подразумева и Хумску област коју је при подели баштине добио, прво његов брат Мирослав, титуларни `кнез хумски`, а потом, како се разазнаје из његове повеље Сплићанима (1191), његов најмлађи син Растко: у њој Стефан Немања даје слободу Сплићанима да тргују и по Хумској области коју назива `земљом сина ми Растка`, тада шеснаестогодишњака“ (Летић 2009: 215–216). Ове повеље представљају фрагменте из прошлости Хумске области и уз *Мирослављево јеванђеље* осликавају почетке српске културе и књижевног рада.

Оно што свакако обликује национално обиљежје српског народа на просторима Херцеговине јесте културна баштина и чување православне вјере. „Сагледавање категоријалних обиљежја културе Срба у Херцеговини води нас у дубље историјске токове и шире физичко-географске просторе; у заједницу коју су Срби успоставили у средњем вијеку са Византијским царством, познату под именом Византијски комонвелт. У овој заједници су били

и Бугари, од IX вијека Руси, а касније и Румуни“ (Ребић 2003: 302). У таквој једној културно-историјској перспективи, у жижи мисионарског жара и царске дипломатије, била је неопходна „стваралачка енергија довољно јака да би оставила свој печат на религији, књижевности, и друштвеним и политичким идејама“ (Оболенски 1991: 15–16). Ту енергију и идеју проткану православном духовношћу од књижевности, преко науке и умјетности управо је имао Свети Сава и посебно је препознатљиво и репрезентативно културно наслеђе српског народа у Херцеговини. Тако да су Свети Сава и Херцеговина свјетioniци и бедеми и православља и православне културе, историје и традиције.

Хумска земља је Светом Сави била у срцу. То је било његово отачаство којем се изновао враћао. Тако је већ 1208. године допратио мошти свога оца – Светог Симеона – у Студеницу, у којој је боравио десетак година пишући житије и остављајући у аманет данас рукописе непроцјењиве вриједности. „Тада је, како пишу његови биографи, обилазио цело отачаство са братом Стефаном да би га ограђивао од `видљивог и невидљивог непријатеља` српским `светилницима`, манастирима и цркавама, односно крстовима на стенама и старим дубовима“ (Летић 2009: 218). Други пут је, како истиче академик Летић, дошао послје 1219. године, дакле сада већ као архиепископ самосталне Српске православне цркве, и устоличио епископију у Стону „како би она, на самој периферији отачаства, била препрека све моћнијем утицају Латина“ (Летић 2009: 218).

Хумска област је посебно значајна и по сачуваним најстаријим средњовјековним ћириличним споменицима – Грдов натпис, натпис из Црнча и слично су само дио мозаика обухваћеног ћирилометодијевском традицијом. У том смислу је посебно позната по овим културним

знаменитостима требињска регија.¹⁰ Другим ријечима, херцеговачка регија је права баштина средњовјековног културног наслеђа. Управо ова чињеница и „показује потребу да се однос између културног наслеђа Срба у Херцеговини и културне традиције православног Истока – мора потпуније истражити. С једне стране, ми наше културно наслеђе сагледавамо као духовни канал кроз који су пролазили византијски културни утицаји, протичала византијска мисао и умјетност; и, с друге стране гледано, наше културно наслеђе чини мост преко кога су неки народи сјевера дошли у трајан додир са византијском културом“ (Ребић 2003: 303–304).

Као што је замислио и остварио да Хиландар буде срце српске културе и духовна школа за Србе која ће вијековима трајати, исто тако се светосавска мисија расадила и по Хуму, данашњој Херцеговини. Није онда ни чудо што је млади српски принц, сада већ епископ, управо у Хумској области – Стону, намијенио сједиште новог православног епископа.

Херцеговина је једна од матичних земаља српског народа, врло интересантна за проучаваоце. „Више од пет векова одређени географски простор западног Балкана назива се Херцеговина, а његови житељи Херцеговци. Та територија се у минулој историји, као посебна државноправна или административно-политичка целина, различито називала и повећавала или смањивала, њом управљали домаћи или страни господари. Ту су се сударале културе Истока и Запада, три моћне конфесије, остављајући дубоко трагове свог постојања и цивилизацијског деловања. Области од којих је у XV веку формирана Херцеговина помињу се у старим историјским изворима, а археолошка истраживања потврђују да су

10 Приказ историјске прошлости Травуније (ТРЕБИЊСКА ОБЛАСТ) у средњем вијеку дао је Ђуро Тошић (1998).

на тим просторима живели стари преци човека још у палеолиту и неолиту, типа `хомоеректус`“ (Пиљевић 2006: 162). Пиљевић сматра да се Херцеговина под тим именом први пут спомиње у једном писму турског војводе 1. фебруара 1454. године (2002: 234). „Писци историје средњег вијека изричиту заслугу за постанак Херцеговине приписали су, према томе, Сандаљевом нећаку и наследнику – дринском кнезу и херцеговачком војводи и херцегу – Стефану Вукчићу. А Стефан Вукчић Косача дошао је на политичку сцену послје изненадне смрти Сандаља Хранића 1435. године, а умро 1466. године“ (Ковачевић 2006: 275). Другим ријечима, историчари средњег вијека за родоначелника Херцеговине сматрају херцега Стефана Вукчића Косачу, брата војводе Сандаља Хранића.

Земља којом је владао војвода Сандаљ Хранић (1392–1435) и Стефан Вукчић Косача (1435–1466) касније је именована називом Херцеговина. Из историјских извора се зна да је Херцеговина под турску власт падала од 1465. до 1470. године. „Од освојене територије основан је вилајет Херцег (Херцегова земља) који је припојен Босанском санџаку. Вилајет Херцег је 1469. поред осталог обухватао град Хочу са тврђавом Соколом и Пријеполје са манастиром Милешевом. Вилајет је био подељен на два кадилука: Дрину и Благај. Седиште Дринског кадилука било је у Хочи. Почетком 1470. од проширеног вилајета Херцег формиран је Херцеговачки санџак“ (Бараћ 2008: 31). Стефан Вукчић Косача (познат као херцег Стефан) је „необично занимљива личност српске прошлости“ (Томовић 2000: 351). Титулу *херцеј хумски и њриморски* добио је 1448. године (Живковић 1964: 34), а *херцеј Светиоја Саве и јосјодар хумски и њриморски* 1449. године (Пиљевић 2002: 346–347). О идејној подлози наведене титуле писао је Раде Михаљчић (2000: 308–341). И управо ту, у земљи Косача, при храму Светог Ђорђа, задужбини херцега Стефана Вукчића Косаче, започиње и

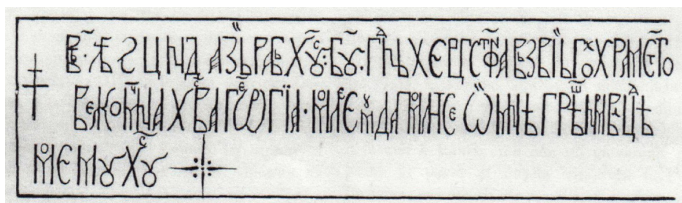
српско ћирилично штампарство на овим подручјима (в.: Самарџић 2019).¹¹

11 Иако су области Стефана Вукчића Косаче припадале босанској држави, он је увијек и политички и духовно истицао своју вјерску одређеност. Навешћемо више доказа:

а) Стил градње храма у Доњој Сопотници показује да је он припадник Светосавске православне цркве, не „босанске цркве“ или Ватикана (више о томе Билинац 2015: 156–160);

б) Култ Светог Саве који је везао уз титулу „херцег од Светог Саве“. Наиме, узевши ту титулу, јасно је указао „на значај манастира Милешева, у коме су се налазиле мошти Светог Саве“ (Пузовић 1997: 16–19). Стефан Вукчић се у прољеће 1449. године почео називати херцегом од Светог Саве. „У неговању култа Светога Саве и повезивању Милешеве са српским земљама, а посебно са Патријаршијом, свакако су велики утицај имали и милешевски митрополити. Иако је херцег Стефан био у добрим односима са патаренима и римокатолицима, о чему сведочи присуство Радина госта на његовом двору, права Српске патријаршије и њених митрополија под његовом влашћу, нису у суштини била угрожена. Милешевски митрополит Давид био је његова поверљива личност; забележио је његов тестамент 1466. у Новом и био одређен за једног од извршитеља тестамент“ (Јанковић 2000: 500–501). Дакле, Стефан Вукчић Косача је свој изузетан положај у босанској држави формално нагласио 1448/49. године. Те је године узео титулу херцега, „која је у европској феудалној хијерархији долазила одмах после краљевске“. Титулу *херцега од светиој Саве* носили су и његови насљедници. Култ светог Саве их је повезивао са државом Немањића, у чијим оквирима су им и биле територије више од два вијека (више о томе: Ђирковић 1994: 391).

в) Изнад врата цркве у Доњој Сопотници стоји натпис:

въ лѣто 6954=1446. азъ рабъ хрїстѣ богѣ господннѣ херцегѣ стефанѣ
вѣздвнгохѣ храмѣ свѣтаго великоцѣченника хрнстова георгїа моле есмѣ да молатѣ
се со мнѣ грѣшнолѣ владнцѣ моелѣ хрїстѣ.

Које су то историјске међе Херцеговине?

Како пише и академик Војислав Максимовић „само добри познаваоци наше прошлости могу да одреде историјске међе Херцеговине. У садашњим генерацијама већ су ишчезли појмови Хум, Захумље, Травунија и Хумска земља ... да не буде дилеме у овом нашем приступу, треба рећи да историјску Херцеговину видимо од јадранског Приморја до Лима, од удаљених забрђа преко дес-

„Тако директне ријечи и у таквоме смислу, Херцег Стефан, да је био богумил, или наклоњен некој другој вјери, заиста не би могао никада да употријежи, па стога те узвишене ријечи, изражене таквим начином и смислом, управо и јесу најдрагоцјенији прилог расвјетљавању питања: које је вјере био славни Херцег Стефан“ (Билинац 2015: 156). Натпис је на горњем прагу цркве св. Ђорђа. Дуг је 1.68 метара; а висок 0.25 метара. Толико је дуг и сам натпис (Вулетић-Вукасовић 1890: 305);

г) Иначе, породица Косача подигла је не само овај храм, већ више православних храмова. Сви су они у архитектонском смислу слични Милешевцима. „То је и разумљиво, јер је Херцег Стефан био близак са милешевским митрополитом Давидом. У тестаменту Херцега Стефана, који је иначе писао митрополит Давид 1466. године, он га назива `својом слугом, кућаницом, својим редовником и господином митрополитом“ (Бараћ 2008: 39).

не обале доње Неретве до ријеке Зете, Таре и Мораче“ (Максимовић 2006: 284–285). Свети Сава је Епархију захумско-херцеговачку и приморску установио међу првима. Сједиште нових епархија било је у манастирима.¹² Дакле, након стицања црквене аутокефалности 1219, Свети Сава је приступио организовању нових епархија; а једну од њих је управо смјестио при храму Богородице Стонске, односно у Херцеговину. У то вријеме је Хумска епархија заузимала комплетну област Хумске земље са Травунијом, тј. данашње Херцеговине са дубровачким приморјем. Дакле, у овом манастиру Српске православне цркве, који је постојао током 13. и 14. вијека на полуострву Пељешцу у близини Стона, 1219. године је Свети Сава као први српски архиепископ основао Хумску епархију. Овом облашћу владао је кнез Мирослав, брат Стефана Немање, који је столовао управо у Стону. Након његове смрти, наступило је вријеме превирања које је завршено за вријеме владавине краља Стефана Првовенчаног. Први епископ са сједиштем у Стону био је Иларије (1219), а затим Методије, Теодосије, Никола, Сава (1252–1263), Јевстатије (1302), Јован (1307–1316), Данило (1316–1319) и Стеван (1320–1333). Епископ Стеван пренио је из Стона столицу, тј. сједиште епархије, у лимски Мирослављев манастир Св. Петра и Св. Павла (в.: Давидовић 2002: 22). О историјату Хумске епископије писао је и Ђоко Слијепчевић (1939). „Не знамо ништа стварније о томе где

12 Сједишта новооснованих епархија била су: сједиште Дабарске епархије било је у манастиру Св. Николе на Лиму, Хумске у манастиру Св. Богородице на Стону, Зетске у манастиру Св. арханђела Михаила на Превлаци код Котора, Моравичке у манастиру Св. Ахилија у области Моравице, Будимљанске у манастиру Св. Георгија, Топличке у манастиру Св. Николе, Хвостанске у манастиру Св. Богородице, Жичке у манастиру Жичи. Сједиште Рашке епархије остало је и даље у манастиру Св. апостола Петра и Павла, док се за Призренску не зна тачно сједиште (в.: Слијепчевић 1991: 91).

је Св. Сава одредио седишта новооснованих епархија, као ни то: каква су била територијална разграничења између њих. Ни Доментијан, ни Теодосије не дају никаквих података о томе“ (Слијепчевић 1939: 239). Историчари, ипак, сматрају (Слијепчевић, Ђоровић, Јиричек) да је сједиште Хумске епископије било управо у Стону и то у храму Пресвете Богородице. Као доказ В. Ђоровић даје следеће објашњење: „У Хуму, међутим, према католичким приморским елементима, потпуно на периферији, он (св. Сава) оснива епископију у Стону са одлуком верске акције у том крају и то, по свој прилици не само за дефанзиву, него и у офанзивној намери (...) Сава је новим епископијама наменио улогу, да на тим крајње изложеним тачкама буду светионици православља, да на самој државној граници будно бдију над интересима српске цркве, и да у непосредној близини активне которске и дубровачке католичке цркве паралишу њихов утицај“ (Ђоровић 1921: 18). И по Јиричеку је Стон сједиште епископије за Хум: „Српска архиепископија имала је у XIII–XIV веку епископије у Јадранском приморју, за Хум у Стону и за Зету у манастиру св. Михаила на Превлаци код Котора. Још пре турског освајања обадве су се повукле у унутрашњост земље“ (Јиричек 1901: 50, из: Слијепчевић 1939: 246–247). Ђоко Слијепчевић констатује: „Нема, дакле, никаквих стварних доказа за то, да седиште хумске није било у Стону. Објективно испитивање свих чињеница говори за Стон“ (1939: 247).¹³ Тешко је и прецизно дефинисати границе, тј. територије које су улазиле у састав ове епископије. „Њена територија према српској државној граничила је са дабарском, будимљанском и зетском епархијом. Не знамо куда је ишла гранична линија између тих епархија“ (Слијепчевић 1939: 247). У њен састав улазило је Захумље са

13 Истина има и оних тумача који сматрају да Стон није био сједиште. Тако је Голубински (1871) сматрао да је сједиште било у Залому, селу у невесињском срезу. Међутим, наука предност даје Стону (в.: Слијепчевић 1939).

полуотоком Пељешцом, а од 12. вијека и подручје на десној обали Неретве, као и требињска област. Тешко је објаснити и узроке напуштања резидирања у Стону и гдје су хумски епископи даље саборовали.

Свети Сава је *илански* извео црквену организацију. То се посебно види по сједиштима нових епископија које смјешта на граничним подручјима тадашње српске државе. Смјестивши епископије управо на тим рубним подручјима, која су била изложена или утицају римокатоличке пропаганде или нису била напредна у односу на друге српске крајеве, Свети Сава је показао да је у ову *мисију* ушао спреман како духовно, тако и политички и национално. Другим ријечима, Свети Сава је у организовању и епархија и живота у њима показао не само црквене, већ и способности правог вође – што, свакако, Свети Сава и јесте у православљу. Тако је и препознао управо херцеговачки крај, тј. хумски, као сабориште православља и честитости.

Оно што је неоспорно кроз историјску перспективу јесте да су се границе често мијењале, што под утицајем рата, природних непогода, миграције становништва ка бољим предјелима и слично. Историчари сматрају да је Хум до турских освајања био уједињен са Босном тек непун вијек (в.: Ђирковић 1964). „До времена експанзије босанских владара у XIV веку, најпре бана Стефана Другог, потом краља Твртка, територија Хума била је у држави Немањића. А већ крајем XIV века, после смрти Стефана Дабише, који је још кратко време успевао да одржи јединство земље, долази до осамостаљивања обласних феудалних господара: херцега Хрвоја Вукчића, Сандаља Хранића, Павла Раденовића (...)“ (Грковић-Мејдор 2012: 18). Доласком Османлија, Хумска епископија, која се територијално ширила по Хумској земљи, од Цетине до Неретве, до Попова поља, а обухватала је и Конавле и Требиње и граничила се у унутрашњости са Будимљанском и Дабарском епархијом, била је посебно на удару и угрожена. „Хумска

епископија претрпела је велике промене које су довеле до смањивања духовне власти, расула властелинства и дефинитивно измештање седишта епископије у Полимље, у цркву Св. Апостола у Бијелом Пољу“ (Јанковић 2000: 494). Током 14. вијека, под утицајем ратова, расула српске властеле, вањских и унутрашњих сукоба, Хумској области су постепено одузимане територије и угасила се прије 1342. године. „Области некадашње Хумске епископије, које су остале под српском влашћу, Конавле и Требиње са Поповим пољем, вероватно су потпали под јурисдикцију неке друге епископије. Иако за то нема никаквих података, остаје само претпоставка да се на преостале делове Хумске епископије проширила Будимљанска епископија“ (Јанковић 2000: 495).

„Свети Сава је за српски народ у целини, па тако и у Херцеговини, одавно постао симбол човека који се од земаљског просветитеља узнео до небесног светитеља и од историјске личности постао легенда и национални путоказ“ (Летић 2009: 214). Он је био и главна карика подстицаја за даљи културни, књижевни, духовни, национални, идентитетски и језички напредак Срба. Светосавско учење, светосавске књиге, светосавске идеје, светосавске мисије постале су чувари српске традиције и бедеми око којих се српски народ групише и данас. Другим ријечима „имао је Свети Сава током 16. века, у време масовних проверавања православних хришћана у Херцеговини и Босни, много разлога за поновно `просијање`: да и култом моштију, и усменим предањем, и епском и писаним житијем, улије роду наду и утеху и буде му светло спаса у тим туробним и прискрбним временима. Тешко да је некада Свети Сава био у Херцеговини, па и целом српском народу присутнији, светачки активнији, и своме роду, пољуљаном у вери, потребнији него крајем 16. века, како просветним оружјем, рукописном и штампаном књигом, у Херцеговини тако и устаничким оружјем у источ-

ној Србији“ (Летић 2009: 222). Тако Свети Сава и данас „просијава“ у Херцеговини, ширећи своју просвјетитељску, просвјетну и културну мисао.

Свети Сава је из цркве заговарао просвјетарство, описмењавање, науку. Човјек од цркве се управо преко цркве залагао за науку и језик као оличења српског идентитетског бедема и духовног отјелотворења. Зато смо раније и истакли да је он светитељ мисије која је укључивала не само духовни развој већ и научни, културолошки и језички напредак српског народа. Дакле, он је наш први и учитељ, научник и филолог, који је дубоко вјеровоао и борио се да српски народ на српском језику, и своје писму ћирилице, разумије ријеч божију. Око његових моштију у манастиру Милешеви окупљао се српски народ. Ту се, управо, на Митровдан 1377. године крунисао и бан Твртко за краља Срба и Босне. Мошти Светога Саве Турци су спалили на Врачару 1595. године мислећи да ће тако поразити српски народ и осакатити му вјеру у Свевишњег, у све оно што је Свети Сава градио и уградио у разум и душу српског народа. Нису то успјели. Савин култ је већ био толико укоријењен у народу, да је спаљивање његових моштију изазвало само још веће јачање поштовања и дивљења и то не само од православаца. Његове моралне, националне и духовне особине учиниле су да он постане православни монах којег је народ још док је био жив сматрао светитељем. Светитељ који је кроз своју религиозно-духовну мисију успио усадити јеванђељску правду. „У току векова он се толико сродио са том правдом, да је она она постала његово свакодневно, његово обичајно Јеванђеље“ (Поповић 1957: 192). „Ne bi bilo dovoljno da kažemo kako je on najveći i najbolji zato što je bio Nemanjin sin i zašto što je izdejtvoavao autokefalnost naše crkve, što je bio monah i episkop, zato što je bio mudar i pametan, pobožan i hrabar. Svi ovi odgovori, iako tačni nisu dovoljni, jer u našem narodu bješe mnogo drugih takvih. U čemu je

onda tajna lika Svetog Save? Postoji jedna dimenzija Savine ličnosti koja je bila presudna da on postane krajeugaoni kamen postojanja i opstanka našeg naroda. Sveti Sava je prvi čovjek koji se svim svojim bićem opredijelio da u naš narod uvede red. On piše Hilendarski i Studenički tipik, prevodi na naš jezik Novokanon, zakonopravilo koje je uređivalo crkveni i građanski život. Iako je hrišćanstvo na našim prostorima imalo nesumnjivo korijena i prije Svetog Save, iako se za Jevanđelje u ovim krajevima čulo još od vremena apostola i Ćirila i Metodija, Sveti Sava prvi organizuje crkvu. Na društvenom planu on se bavi dvjema djelatnostima najvažnijim za život jedne zajednice – prosvjetom i medicinom. Po mom dubokom uvjerenju, on je pokazao da je njegova vizija dalekosežnija od vizije svih drugih velikih duhova koji su postojali i postoje u našem narodu“ (vladika Григорије, <https://mojahercegovina.com/vladika-grigorije-ako-bi-sveti-sava-dosao-u-hercegovinu-vidio-bi-da-njegova-vizija-nije-ostvarena/> приступ: 31. 7. 2019). Тако његово отачаство и данас живи чврсто идентитетски утемељено у православљу, српском језику и српској ћирилици. Срби у Херцеговци знају и осјећају светосавску мисију, која је управо преко Светога Саве обухватила нарочито ово парче српске земље које и данас стоји поносито на темељима светосавских идеја и начела, проткано богатом културном традицијом.

ИЗВОРИ

<https://mojahercegovina.com/vladika-grigorije-ako-bi-sveti-sava-dosao-u-hercegovinu-vidio-bi-da-njegova-vizija-nije-ostvarena/>, приступ: 31. 7. 2019.

Митрополит Хризостом: Митрополит Хризостом: *Српски народ да се обнови духом Свештој Саве*, katera.news (портал), приступ: 27. 08. 2019.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ 2008: Д. Бараћ, Горажданска штампарија – прва међу штампаријама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку, у: *Горажданска штампарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Народна библиотека Србије, 27–62.
- Бешлагић 1971: Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Бешлагић 1971a: Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Бешлагић 1971: Š. Bešliagić, *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: ANU BiH, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 34.
- Билинац 2015: Р. Билинац, Значај храма у Сопотници код Горажда за православне Србе и Српску Православну Цркву, *Годишњак* 14, Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, 154–170.
- Вего 1964: М. Vego, *Zbornih srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Вулетић-Вукасовић 1890: В. Вулетић-Вукасовић, Напомена о натпису Херцег-Стефана код Горажда, *Босанска вила*, годиште 5, број 19–20, Сарајево.
- Голубинскій 1871: Е. Голубинскій, *Крайкій очеркъ истѳоріи ѳправославныхъ церквей долиарской, сербской и румынской или молдо-валашкой*, Москва.
- Грковић 2003: М. Грковић, Најстарија српска писменост и Мирослављево јеванђеље, у: *Српска ѳроза данас, Културна и духовна истѳорија Херцѳовине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку, Билећа, Гацко: СПКД *Просвјета*, 265–276.
- Грковић-Мејдор 2012: Ј. Грковић-Мејдор, Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине, у: *Језик и ѳисмо у Републици Српској*, научни скупови, књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, главни уредник: академик Рајко Кузмановић, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 17–35.

- Давидовић 2002: С. Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини* (од 1960–1930. год.), Шабац: Бели анђео.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Прејед историје српској језика, Целокуйна дела VIII*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јанковић 2000: М. Јанковић, Црквена организација на територији Косача, у: *Српска проза данас, Косаче – оснивачи Херцеговине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, научни скуп историчара у Гацку, Билећа: *Просвјета*, Гацко; Београд: Фонд *Светозар и Владимир Ђоровић*, 494–505.
- Јиричек 1901: К. Јиричек, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Erster Theil, Wien.
- Кајмаковић 1964: Z. Kajmaković, Natpisi i krstače sa Gatačkog polja, *Naše starine IX*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, 145–165.
- Ковачевић 2006: М. Ковачевић, Херцеговина и нова српска топономастика на крају 20. и почетку 21. вијека, у: *Српска проза данас, Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*, 274–282.
- Комар 2015: Г. Ж. Комар, *Средњовјековни крстови и највиши људинској подручја*, Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцегновску.
- Комар 2015а: Г. Ж. Комар, *Стиари ћирилични највиши источне Херцеговине (са преједом крстова)*, друго допуњено и измењено издање, Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцегновску.
- Комар 2016: Г. Ж. Комар, *Ћирилични највиши Стиаре Херцеговине (са преједом крстова)*, Подгорица: Књижевна задруга Српског националног савјета.
- Комар 2017: Г. Ж. Комар, *Ћирилички највиши у селу Придворица (ГАТАЧКИ БОРАЧ)*, Гацко: Дијак.
- Комар 2018: Г. Ж. Комар, *Манасијир Требиње (Тврдош)*, преглед помена кроз вијекове, Требиње – Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцегновску.
- Комар 2018а: Г. Ж. Комар, *Ћирилични највиши на стићцима*, Београд: Штампарија Макарије.

- Комар, Шолак 2018б: Г. Ж. Комар, С. Шолак, *БИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ГЛАМОЧКОГ ПОЉА*, Пола миленијума ћириличке писмености Гламоча, Тешањ: Завичајно удружење Гламочко поље Бањалука, Универзитет у Бањалуци, Филолошки факултет.
- Комар 2019: Г. Ж. Комар, *Књија о сїећку*, Требиње: Задужбина кнез Мирослав Хумски.
- Куљбакин 1925: С. Куљбакин, *Палеоїрафска и језичка исїи-їивања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Летић 2009: Б. Летић, *У оїлегалу духовном (оїлеги из сїаре срїске књижевносїи)*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво *Просвјета*.
- Максимовић 2006: В. Максимовић, Херцеговачки топоними и хидроними као инспирација српске поезије, у: *Срїска їроза данас, Херцеїовина и срїски језик у исїориоїрафским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*, 283–307.
- Мандић Студо 2000: Н. Мандић Студо, О српским породицама Војводства Светог Саве, у: *Срїска їроза данас, Косаче – оснивачи Херцеїовине, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи*, научни скуп историчара у Гацку, Билећа: *Просвјета*, Гацко: *Просвјета*, Београд: Фонд *Светїозар и Владимир Ђоровић*, 184–188.
- Милановић 2004: А. Милановић, *Країка исїорија срїскої књижевної језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Михаљчић 2000: Р. Михаљчић, Идејна подлога титуле херцег, у: *Срїска їроза данас, Косаче – оснивачи Херцеїовине, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи*, научни скуп историчара у Гацку, Билећа: *Просвјета*, Гацко: *Просвјета*, Београд: Фонд *Светїозар и Владимир Ђоровић*, 308–341.
- Оболенски 1991: Д. Оболенски, *Шесї визанїїјских їорїреїа*, Београд: Српска књижевна задруга, *Просвјета*.
- Пиљевић 2002: Ђ. О. Пиљевић, Владимир Ђоровић о оснивачима Херцеговине, у: *Срїска їроза данас, Косаче – оснивачи Херцеїовине*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*.
- Пиљевић 2006: Ђ. О. Пиљевић, Истраживачки поглед на прошлост Херцеговине и задаци у даљим истраживањима, у:

- Српска проза данас, Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека, Билећа-Гацко: СПКД Просвјета, 161–180.
- Поповић 1957: Ј. Поповић, *Философске урвине*, Минхен.
- Пузовић 1997: П. Пузовић, *Прилози за историју СПЦ*, Ниш: Византијско огледало.
- Ребић 2003: Ч. Ребић, О изворима и обиљежјима културе Срба у Херцеговини, у: *Српска проза данас, Културна и духовна историја Херцеговине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку, Билећа, Гацко: СПКД Просвјета, 301–313.
- Самарџић 2015: Б. Самарџић, *Сјазам српској рукописној наслеђа Босне и Херцеговине*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
- Самарџић 2019: Б. Самарџић, *Сјаросјавне јоражданске књије (Орфографија и језик књија Горажданске шјамјарије)*, Београд: *Филиј Вишњић*: СПКД Просвјета; Бања Лука: Секретаријат за вјере Републике Српске.
- Слијепчевић 1939: Ђ. Слијепчевић, Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219 до краја XIX века, у: *БОГОСЛОВЉЕ*, орган Православног богословског факултета у Београду, година XIV, свезак 3 и 4, Београд: Штампарија „Привредник“, 239–294.
- Слијепчевић 1991: Ђ. Слијепчевић, *ИСТОРИЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ*, Књ.1, Од покрштавања Срба до краја XVIII века, Београд: БИГЗ.
- Селимовић 2018: С. Селимовић, *Да будемо оно што јесмо*, Београд: Српска радикална странка.
- Тошић 1998: Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд: Историјски институт САНУ.
- Трухелка 1895: Џ. Truhelka, *Stari bosanski natpisi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
- Ђирковић 1964: С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: СКЗ. Ђирковић 1994: С. Ђирковић, Пад Босне и покушаји отпора турском освајању, *Историја српској народа*, друга књига, Београд: СКЗ.
- Ђоровић 1921: В. Ђоровић, *Покрети и дела*, Београд: Геца Кон.

1.2. ХЕРЦЕГОВИНА НА СТЕЋЦИМА¹⁴

Стећци, као средњовјековни надгробни споменици, представљају непроцењиву свјетску баштину „живих“ свједочанстава о једном времену и народу у том времену. У том смислу Босна и Херцеговина, и то посебно – Херцеговина – ризница је некропола. Према Бешлагићу у Босни и Херцеговини постоји тачно 2612 локалитета са стећцима, са 58547 споменика и то: 12734 плоча, 37312 сандука, 5437 сљемењака, 2466 стубова, 305 крстача и 293 аморфних примјерака (Бешлагић 1971: 42). „Стећци се почињу клесати у другој половини XII века, интензивно се клешу у другој половини XIV и у XV столећу, док се у XVI веку њихов број постепено смањује. Најстарији стећци са написима потичу из XII и XIII века (Грдов натпис, натпис Марије Девице)“ (Чигоја 2014: 17). Због своје универзалне вриједности, бројне некрополе с подручја Херцеговине, и то посебно источне Херцеговине, уврштене су на УНЕСКО-ву Листу културне баштине.

Корпус рада обухватају натписи на стећцима старе Херцеговине, тј. некадашњег Хума – који представљају поуздане руднике за историчаре језика и националне историје, а које смо ексцерпирани из књига Горана

14 Рад је настао у оквиру пројекта *Значај српског језика и књижевности за очување идентитета Републике Српске*, VI, *Насеља у дјелима српских писаца*, 2020, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 145–170.

Ж. Комара (2014, 2015, 2016, 2019). Ови јединствени средњовјековни надгробни споменици баштине праву ризницу преко које се може пратити и историја српске писмености и ћирилице; те историја српског народа. Сам хороним ХЕРЦЕГОВИНА,¹⁵ није посвједочен на стећцима, али јесу многи ојконими – и астионими (*Сокол*) и комоними (*Требесина*); као о хороним *Дабар*.

„У језику старих српских натписа саткана је слика о човјеку: ко је он, какав је (или какав треба да буде), његов живот, смрт, постојање, вјечност, однос према себи и другима“ (Стојановић 2020: 207). Није ни чудо што су ови окамењени свјedoци историје били инспирација бројних пјесника. Херцеговина је изњедрила и духовно обогатила и пјесника Рајка Петрова Нога, чија је збирка пјесама *Не ѿикај у ме* (2008) управо своје утемељење нашла у уклесаним ријечима на средњовјековним надгробним споменицима. На херцеговачким стећцима пронашли смо, управо, и мотив *не ѿикај у ме*, који је био водиља Ногу кроз споменућу збирку:

а се лежи кнезъ влаѣхъ бнелнѣхъ ѿ свонъ црѣкви ѿ светомъ лазарѣхъ.
чловѣче тако да ннеси проклеть не тиканъ ѿ ме (Натпис кнеза Влаѣа, село Влаховићи код Љубиња) (СЋНИХ 2014: 65).¹⁶

Крајем 19. вијека кренуло се са интензивнијим проучавањем „надгробних каменова“ или стећака из пози-

15 Херцеговина је под тим именом забиљежена први пут 1. фебруара 1454. године. у једном писму турског војводе Исак-бега Хранушића (в. Пиљевић 2002: 234). Коријени Херцеговине су врло дубоки. „Српски историчари и општа историја Балкана и Европе постанак Херцеговине смјештају у средњи вијек, везујући тај постанак за херцега Стефана Вукчића Косачу, сина Вукца Хранића, брата великог хумско-босанског војводе Сандаља Хранића, сина Вука Хранића“ (Ковачевић 2006: 275).

16 У раду смо користили сљедеће ознаке: СЋНИХ: *Сѣтари ћирилични најѿйиси истѿочне Херцеѿовине*; СКИНЉП: *Средњовјековни крстѿови и најѿйиси љубињској ѿдручја*; ЋНСХ: *Ћирилични најѿйиси сѣтаре Херцеѿовине*; КОС: *Књига о сѣћењу*.

ције да они представљају „богумилска гробља“, а простор Босне и Херцеговине заузео је посебно мјесто по броју и очуваности ове културне баштине. Значај стећака за Херцеговину и уопште православни народ на овом подручју је вишеструк. Онда није ни чудо што је у историографији бивше Југословије било прихваћено мишљење „да је у средњовјековно доба на подручју данашње Босне и Херцеговине истовремено партиципирала православна, католичка и тзв. `црква босанска`. У савременој историографији новонасталих држава, на темељима те исте Југославије, у бројним научним радовима, као и у медијским средствима, често се презентују неутемељене констатације које се приказују као непобитне чињенице да је државна вјероисповијест у средњовјековној Босни била `богумилска`, док су православље и католичанство ширени насилним путем из сусједства. Такве тврдње образлажу да православни манастири на подручју данашње Херцеговине која је припојена Босни у другој половини XIV вијека, потичу из турског периода и да о њима нема писаних доказа, већ се везују за непоуздано предање. Такође, и средњовјековне споменике – стећке сматрају `богумилским културним изразом`, а `својим особеним науком лишили су средњовјековну Босну црквене архитектуре`” (Пекић, Самарџић 2014: 147).

Распадом старе државе Југославије, почела се писати нека „нова историја“ – у којој су и стећци стављани под квазилупу.¹⁷ Ишло се чак дотле да су неки историографи

17 „Босански Муслимани су, наима, током посљедње ратне деценије 20. вијека своје дотадашње етничко име *Муслиман* замијенили етнонимом (етничким именом) *Бошњак*, а истовремено су и за назив језика одабрали глотоним *босански језик*. Тиме су они узурпирали право на обје битне творевине (и етноним и ктетик) од именице Босна, насилно им мијењајући значење, или подводећи под њихово значење и нежељена значења која не само да задиру него и негирају уставна права Срба (а и Хрвата) као конститутив-

оповргавали и постојање хришћанског становништва које је од раног средњег вијека насељавало данашњу Босну и Херцеговину (Аличић 2008). Свједоци смо фалсификовања у писаним и електронским медијима историјске истине у којима се стално протеже теза да је државна вјероисповијест у средњовјековној Босни и Хуму била „богумилска“; па чак и то да су православље и католичанство ширени насилним путем из сусједства и да „православни манастири на подручју данашње Херцеговине која је припојена Босни у другој половини XIV вијека, потичу из турског периода и да о њима нема писаних доказа, већ се везују за непоуздана предања“ (Кораћ 2008: 32). Савремени српски историчари су јасно показали да нема никакве сумње да је у средњовјековном периоду на овом подручју живјело хришћанско становништво православне вјероисповијести. „Од тридесетих година XV века стећке у Херцеговини где је највећа концентрација стећака и некропола са стећцима подижу економски ојачали православни власи жељни друштвене афирмације. Жеља за индивидуализацијом и издвајањем из круга анонимне масе, култ мртвих одржаван непрестано, без обзира на верска и конфесионална схватања која су се смењивала, страх људског бића пред смрћу и сујеверјем као његовом трајном консеквенцом, манифестовали су се не само кроз нове форме надгробних споменика, кроз нове ликовне садржаје декоративних и ликовних мотива, већ и кроз величину надгробних споменика, дужину надгробних натписа, њиховог садржаја и њихових поука“ (Драгојловић 1997: 149–150).

Стећци су постављани и на гробове крстјана, међутим – много више на гробове православних покојника,

ног народа у Босни и Херцеговини“ (Ковачевић 2007: 151). На тај начин, да би овакви поступци имали „оправдање“ и „вјеродостојност“, ишло се и до потпуног изобличавања истине о стећцима – од припадности до језика.

што сама грађа, тј. сачувани натписи показују (више о томе Глушац 1992: 166–167). Надгробни натписи су врло битан фактор у мозаику српске културе, историје и писмености на подручју старе Херцеговине. Тако нпр. проучавање некропоље у Радимљу код Стоца показало је повезаност са православном влашком породицом Храбрена Милорадића, као што је и некропоља у Величанима са стећком „рабе божије Полихраније зовом (именом) мирским госпоја Радича“ такође повезано са православном породицом и то Чихорића (више о томе: Храбак 1953: 325). Научници су у потпуности одбацили тезу о стећцима као богомилским гробљима. Наиме, „два-три надгробна натписа на стећцима са именима представника цркве босанске потпуно негирају тезу о стећцима као `богомилским гробљима`“ (Драгојловић 1997: 150). На крају крајева то нам и сами стећци откривају:

ис хс српско православно всепшних спомен (Натпис на крсту у Жрвњу, засеок Вртине, љубињско подручје, СКИНЉП 2015: 81).

Питањем стећака – датирањем и карактером – бавили су се Ђиро Трухелка (1895), Маријан Венцел (1965), Марко Вего (1962, 1964), Шефик Бешлагић (1971, 1971а, 1971б, 1982), Здравко Кајмаковић (1964), али како истиче Горан Ж. Комар бројне старе некрополе су напросто заобиђене (Комар 2015: 5) – опет, из неког разлога, посебно у Херцеговини. То је Г. Комар и документовао у *Књизи о сјећњу* (2019), у којој је ишчитао и растумачио новооткривене натписе; као нпр. натпис у гробљу цркве Успења Пресвете Богородице у околини Требиња, на којем пише: *а се лежи влатко радовановић* (Комар 2019). Натпис се не налази на списку натписа ни једног поменутог аутора прије Г. Ж. Комара.

Наше интересовање у раду ограничили смо само на надгробне натписе старе Херцеговине, некадашњег

Хума, јер је најстарије српско наслеђе везано за овај географски простор. Херцеговина (Хум) је врло богата старим ћириличним натписима. Херцеговачко подручје има чак два пута више натписа од читаве територије Босне. Понајвише натписа имају Бољуни код Стоца (19 или 7%), Премилово Поље код Љубиња, Бунчићи код Билеће (имају по седам натписа), затим Невесиње, Коњиц ... (Бешлагич 1971: 44–45). На тај начин ови стећци откривају карактеристике и језика, писма, те правописа тога доба. Зато смо се и определијели да у раду покажемо Херцеговину и њена мјеста кроз призму епиграфских споменика. „Клесарски центри најинтензивније делатности потичу са подручја Херцеговине. Околина Стоца и околина Требиња чине две веће целине којима припадају наши натписи“ (Чигоја 2014: 15), што ће и сам рад показати. Стара Херцеговина је посебно интересантна за проучаваоце, јер је врло богата српском средњовековном баштином – с једне стране – и са друге – Херцеговина је и једна од матичних земаља српског народа. Познато је да је млади српски принц, сада већ архиепископ Сава, управо у Хумској области (Стону) и утемељио сједиште новог православног епископа (Самарцић 2019: 77). „Више од пет векова одређени географски простор западног Балкана назива се Херцеговина, а његови житељи Херцеговци. Та територија се у минулој историји, као посебна државноправна или административно-политичка целина, различито називала и повећавала или смањивала, њом управљали домаћи или страни господари. Ту су се сударале културе Истока и Запада, три моћне конфесије, остављајући дубоко трагове свог постојања и цивилизацијског деловања. Области од којих је у XV веку формирана Херцеговина помињу се у старим историјским изворима, а археолошка истраживања потврђују да су на тим просторима живели стари преци човека још у палеолиту и неолиту, типа `хомоеректус`“ (Пиљевић 2006: 162). Битно је напоменути да је под-

ручје данашње Херцеговине у средњовјековном добу било насељено православним становништвом – доказ томе су и остаци затрпаних пронађених цркава. Тако је нпр. пронађена и црква у Церници¹⁸ код Гацка у Херцеговини, као и средњовјековни споменик стећак на којем је пронађен до сада непознати натпис.

На стећцима углавном стоје ојконими – астионими и комоними, тј. имена градских и сеоских насеља. Сви натписи су ћирилични, код неких, посебно оних старијих из 12. и 13. вијека, задржан је континуиран начин писања, тј. ријечи се нису одвајале једна од друге у писању. Ови споменици српске културе и писмености пружају нам значајан језички материјал који је погодан за анализу и сагледавање међуодноса књишких црта – архаичних, с једне стране, и нових језичких црта, народних и дијалекатских унијетих из штокавске дијалекатске базе, са друге стране.

Праћење топонима је први корак у развоју „регионалне лингвистике“, која у себе укључује различите врсте конотативних тачака (в.: Цветкова 2009). Међутим, о семантици самих топонима може се говорити само ако топоним има било какву везу са апелативом, на основу које је формиран. У том смислу, нпр, можда се понајлакше дефинише семантика микротопонима. Примарна функција топонима у ономастици је локализација мјеста. У умјетничком дјелу употреба топонима у функцији локализације помаже да се покажу географске контуре приказаног умјетничког простора, што омогућава постизање ефекта аутентичности (више о томе: Слободјак 2007: 191–194). Стећци, наравно, немају тај литерарни домашај. Али су одлични историјски извори који и на тај начин дају свој не само географски, већ и културолош-

18 Село Церница налази се у источној Херцеговини. Током владавине у Хумској земљи у Церници је прије поласка у Свету Гору столовао и најмлађи син Стефана Немање, Растко (Храбак 2008: 65).

ки печат. Другим ријечима, топонимски образац стећака одржава и једну општенационалну и општеполитичку конфронтацију изражену нпр. кроз судар православља и ислама.¹⁹

Натписи на стећцима откривају неколико битних момената:

а) Податке са комплетним историјатом – а то подразумијева ко је наручилац споменика или писар/клесар натписа, сврха подизања, географско-историјске услове за подизање споменика, одређивање локалитета и вјерске припадности и слично: *ва нме вожне а се лежи озринь копневињь (...)* се писа днѣкъ мнаосалињь радое нѣь смрѣти понскаѣх навндѣнь кралества босанскога н господства срѣбскога за мого господина славѣв бодоше ме н сѣкоше ме н отѣраше н тѣн смрѣти не допадохъ н вѣрнѣх на роцство хрѣстово н господинь ме коевода шкран н зкопа н побѣлнжн (ЂНСХ 2016: 82).

У питању је натпис Озрина Копијевића жупана кнеза Павла из Варошишта код Борча (невесињска општина). Данас се чува испред Земаљског музеја у Сарајеву. Натпис је врло оштећен и тешко читљив, али са јасном поруком – *краљевсѣво босанско, а ѣосѣодсѣво срѣско* – чиме наручилац споменика Озрин Копијевић истиче своју припадност и земљи и роду.

19 Тако нпр. испред Земаљског музеја у Сарајеву налази се и натпис Махмута Бранковића: *И ѣоѣиде на доју десѣоѣову, а овај дѣлѣѣ Махмуѣа Бранковића на својој дѣшѣѣини на Пеѣѣрову Пољу. Да је дѣѣословена рука која сијече и ѣиса* (ЂНСХ 2016: 88). Овај натпис је „ухватио“ сам дјелић српске историје – процес исламизације на овим подручјима. Неки Србин Бранковић прешао је на ислам и постао Махмут – име је промијенио, али остало је презиме као веза са коријенима. Процес исламизације види се и на натпису стећка у Доњем Лукавцу, подручје Невесиња: *а се лежи негодни дробневињь з вратом семиромь/ Овдје лежи Неѣомир Дробујевић с браѣом Семиром* (ЂНСХ 2016: 331).

се поставихъ бѣлангъ за живота а чекахъ смрѣти ѿ сокола а ѿ
многа господина воеводе: стѣпана кон де поттено хранише: а богъ
неговъ дѣшъ сѣхрани ѿ вѣшнемъ ервсалнимъ ѿ петко крѣстѣнникъ/
*Ово ѿоставих дѣлѣи за живота, а чеках смрѣи у Соколу,
а у милоѣи ѿсѣодина војевове Сѣјейана који ме ѿошѣено
храњаше. А Боѣ ѿѣову душу сачува у Вишнемъ Јерусалиму.
Ја Петко крѣстѣнин* (БНСХ 2016: 147).

Наручилац споменика је Петко крѣстѣнин из Сокола,
који је себи поставио споменик за живота (15. вијек – из-
међу 1435. и 1439. године). Натпис је објавила и Гордана
Томовић (Томовић 2010: 101–122). Споменик лежи под
старим градом Соколом (Шћепан Поље). Соко Град или
Сокол је средњовјековна тврђава која је смјештена неко-
лико километара од Грачанице и припада националним
споменицима Босне и Херцеговине.

Надгробни натписи су најчешће писани у првом
лицу: а се лежи добри прѣнѣславъ петковичъ на свонъ земли на
племенитонъ славнихъ бѣлѣхъ тврѣтѣхъ господнихъ вѣрно на томъ погнѣохъ
писа братонѣ (СБНИХ 2014: 60, Улог); а се лежи рабѣ божн
многанъ стѣпановичъ погнѣохъ ѿдъ харамѣ ва лето 1692, октобра 12
(СБНИХ 2014: 256, Пива, 16. вијек).

На почетку натписа, тј. у уводном дијелу, написано је
прво треће лице (*а овдје лежи*); а затим прво лице. Треће
лице је изражено презентом (трајним глаголом несврше-
ног вида) и на тај начин се означава трајање и вјечност.
Тек онда се прешло на прво лице. Глаголски облици ис-
казани су тада у аористу „чиме се субјекат уживљава у
живот упокојеног, као да је све сам проживио; причање
је исказано драматично, упечатљиво, непосредно. Аори-
стом се, исказаним прије свега глаголима свршеног вида,
изражава краткоћа живота, догађаја, тренутка“ (Стоја-
новић 2020: 173). Управо употреба првог лица и аориста
доприноси емоционалности и посебној експресивној
динамици и набоју. У датим примјерима обраћање у име
другог је недвосмислено, јер је смрт наступила изненада.

Натпис може да показује и да је упокојени поставио себи споменик за живота, па је натпис у 1. лицу очекиван: *а се лежи нван мрѣиѣ и в добрѣ прѣбнѣ а за жнвота овв кади поставнѣ и оставнѣ (...)* легах на половинѣ тко ли ќе взети да є проклеть (СЂНИХ 2014: 130, Требиње).

Посебне расправе дао је текст једног натписа из села Фатница код Билеће. Наиме, поједини тумачи приликом његовог рашчитавања различито су прочитали једну ријеч – тако нпр. Ђиро Трухелка (1892) је „проблематичну“ ријеч прочитао као *Дадар*, тј. *Дабру*, док са друге стране Марко Вего (1964) је дату ријеч прочитао као *добру*. Ако је у питању топоним Дабар, како тврди Ђ. Трухелка, текст натписа гласи: *а се лежи нван мрѣиѣ в даворѣ прѣбнѣ а за жнвота овн кади поставнѣ и оставнѣ легах на половинѣ тко ли ќе взети да є проклеть/Овдје лежи Иван Мрчиѣ. У Дабру ѣрије дијах, а за животиа ови камен ѣоставих и остѣавих. Легах на ѣоловину. Ко ли ће узети да је ѣроклей*) (СЂНИХ 2014: 83). Иначе, локалитет Дабра је богат стећцима: *а се лежи радича пиѣовиѣ. внѣ слага в воеводе сандала правн и такон несамѣ када мрѣх* (СЂНИХ 2014: 71) (почетак 15. вијека). Натпис је датиран поменом војводе Сандаља Хранића. „Читањем овога натписа, пронађен је гроб историјске личности Дабра, хумског властелина Радича Пићевића, једног од заповједника тврђаве Сокол у Конавлима. Познато је да су Пићевићи прибравани угледнијој властели старога Дабра, а Радич се помиње 1429. године“ (Комар 2014: 31).²⁰ Дакле, натпис се односи на Радича Пићевића – посвједочену историјску личност средњовјековног Дабра, који је потомак једне угледне властелинске породице. Историјски се зна да је био у служби Сандаља Хранића, што и сам натпис показује. Сахрањен је у селу Клечак у Дабру у близини извора Требесин (Комар 2014: 31).

20 О томе је писао Михаило Динић (1967: 35).

а се лежи Богданъ хатевнѣ р(а)дѣта воеводе слуга да в добри часъ родихсе в добреѣхъ в дрѣжнѣ право чинех и в мрѣхъ гнѣхъ вѣрно слѣжех и а си билегъ синове мои оставише (СЂНИХ 2014:77–78) (Дабарско село Милавићи, натпис Богдана Хатељевића).

„Дабарско поље, средишњи дио средњовјековне жупе Дабар, простире се између мањег Фатничког поља на истоку и засеока До у близини Стоца, на западу“ (Комар 2014: 30), тј. у питању је простор источне Херцеговине.²¹ Жупе су племенске територије које су биле природне и административне територијалне јединице – а једна таква жупа била је управо формирана у Дабарском пољу. „Временом се жупа Дабар удружила са околним жупама, па се створила већа политичка област, односно национална цјелина, Захумље које ће се касније називати Хумска област“ (Пекић 2005: 52).

У историјским изворима врло рано се помиње име средњовјековне жупе Дабар. Већ у 10. вијеку, Дабар се спомиње у спису *De administrando imperio (O narodima)* (в.: Ферјанчић 1959: 61). Такође, Дабар се спомиње и у *Лѣтопису њоја Дукљанина* под називом *Debre*, као и у архиву дубровачке провинијенције пред крај 13. вијека. Уопште, средњовјековни Дабар био је у ствари погранична жупа Хумске земље. „Колико нам је познато, прво његово помињање, под називом *Debre* срећемо 15. септембра 1283. године, када се наводи као жупно мјесто. Неки Рокман Годени де Друсба продаје своју робињу Радославу из Врбаса Јакову Крусићу трајно и до смрти (...) Ако би робиња Радослава побјегла било гдје на простору жупе Дабар (‘...in totam jurramam Debre...’), Рокман је био ду-

21 „Дабром се зове Дабарско поље и стране које га окружују. У административном погледу, једним дијелом је у саставу општине Билећа, почев од Мјесне заједнице Сушице, одакле се граница пружа сушичким потоком праволинијски према селу Кљенци. Од понора Сушице други дио припада најмањој општини Републике Српске – Берковићима, сежући све до засеока Дола, који се налази на ентитетској линији“ (Пекић 2005: 15).

жан вратит је реченом Јакову (...)“ (Пекић 2005: 28). Рад-мило Пекић пронашао је у архивским списима још нека имена за Дабар: Deber, Debre, Nadabre; поред Dabar и разматрао је историјски једно врло битно питање, а то је да ли су се овим именом истоимено звали и жупа и њен град. „Постоји мишљење да име и града и жупе не треба изводити од дабар (castor), већ од дебар – дрво у смислу бројних топонима попут: Дебрец, Дебре, Дебреста и слично, што би значило дрвени град. Потврда оваквом мишљењу јесте забиљешка арапског путописца из X вијека Харуна Јахје, који наводи да Словени на путу између Драча и Сплита станују у дрвеним кућама. Код мјесног становништва овога краја преовлађује мишљење, да је топоним Дабар добио име по животињама дабровима, којих је некад на овим просторима било, али су временом изумрли. Сасвим је могуће да је име добио од неког старог рода који је настањивао овај простор. У XII вијеку у Котору се помиње род Дабро. Од овог рода потицао је Никола Дабронис которски властелин. Неки су се доселили у Дубровник, али се нису трајније одржали“ (Пекић 2005: 29). Дакле, у питању је хороним којег је још византијски цар и писац Константин Порфирогенит именовао као Дабар. Међутим, без обзира на чињеницу што се Дабар помиње у различитим историјским изворима, врло је тешко одредити прецизно, сагледавајући историјско-географске факте, средиште саме жупе. У том смислу је незаобилазан *Турски каџасџарски њойис* или *дефџер* настао 1468. и 1469. године, а који је превео Ахмет Аличић (2008), као и *Поименични њойис Санџака вилајета Херџеџовина* истога аутора (1985). У дефтеру се помињу сљедећа села која припадају Дабру: Заград, Чичево, Сузина, Свитава, Злодлак, Лапас, Поникве, Берковићи, Пређеље, Остробић, Дражиљ, Лабисић, Драгољево, Фатница и село Љути До (које је пусто). Турски попис из 1475–77, дакле неколико година после претходно споменутог

дефтера, даје сљедећи приказ средњовјековних насеља у Дабру: Драгољево, Столац, Батинога, Ватница, Заград(ац), Дражиља, Чичево, Лапишићи, Предоље, Меча, Струјићи, Доњи До, Сузина, Поникве, Лапаси, Грдиље, Кнежиндо, Свитова, Требушине; док у дубровачком нотаријату евидентирана су и села Бијелени и Добровојева у Дабру (в. Пекић 2005: 46–47).

Дакле, стећак са топонимом Дабар, који је пронађен у селу Фатница, има своје дубоке коријене. Наиме, комоним Фатница потврђен је у оба пописа из 15. вијека (Фатница/Ватница). Село Фатница код Билеће је изузетно богато стећцима са натписима. Тако нпр. у православном гробљу у Фатници лежи и средњовјековни споменик у самој порти са поруком: *а се лежи радичъ ввкмановићъ/ Овдје лежи Радич Вукмановић* (ЂНСХ 2016: 204), док на једном ступу стоји кратки натпис: *а се лежи скендер/ Овдје лежи Скендер* (ЂНСХ 2016: 393).

Са друге стране, оба споменута турска пописа немају у свом регистру село Милавићи, гдје је пронађен натпис Богдана Хатељевића. Пронађен је и натпис на pročелу цркве Св. Тројице у Хатељима (Дабру) – ни ово село није посвједочено у најстаријим турским пописима села херцеговачког краја. Натпис на плочи која се чува у цркви Св. апостола Томе у селу Требесин – чува овај комоним и на натпису и у турском попису из 1475–77. године: *У име Оца и Сина и Свејога Духа њоче се љрадији ова црква у име свејога славнога Ајосџола Томе с љрудом и с љомоћи црквених служийеља као и љавара и свих љправославних хришићана од мјестџа Требесина у љетио од сџворења свијеџа зсп* (1777) (превод). У питању је датирани споменик.

Наручиоци споменика знали су бити и дјеца: *а се пишџ драгичъ бодеџ сагаднше сновн/ Овдје љише Драџић Богеч. Са љрадише синови* – у питању је натпис на сандуку источно од апсиде цркве Св. Ђорђа у селу Враћеновићи код Билеће; или: *марко манонловкић саџь сребннџ бџашџ цркџџ і свој*

родъ любяше вѣчна пачьмъ спомен од свога сина ганга/ Марко Манојловић сав Срдин бијаше. Цркву и свој род љубљаше. Вјечна ѿамей њему. Сѿомен од своја сина Глиѿа (БНСХ 2016: 469).

Ријеч је о натпису на надгробном крсту у порти цркве Светог великомученика Георгија у Доњим Мокринама код Херцег Новог (данас преддио Црне Горе, а некада старе Херцеговине – Хума) из 1867. године у којем уочавамо двије битне ствари: а) припадност роду – бијаше сав Срдин; те б) утицај руске ортографије тога доба.

б) Наручиочева жеља да се не заборави његово дјело: нека се зѿ ко направн вуксан радоевъ пѿт ѿ вршкѿке воде до крѿчѿнѿн / Нека се зна ко најрави: Вуксан Радојев ѿуѿ од Брѿѿевачке воде до Кручичине (КОС 2019: 228). Ријеч је о натпису Вуксана Радојева у Љуботином кланцу. Приликом пада Пиве под Турке 1465. године, град Соко предао је кнез Радоје. Вуксан је вјероватно његов син.

в) Упознавање са околностима смрти: а се крѿ ражѿнѿн а радосава неговановѿнѿ на сѿнове. а вѿнше нѿ кѿлавиѿнѿ. то да се памѿтѿ/ Ово је крѿѿ Ражѿнѿн и Радосава Њеѿовановѿнѿ на сѿнове. А удише их Куљавиѿнѿ. То да се ѿамѿѿи (БНСХ 2016: 347);

се лежн радона ратковѿнѿ погнѿоѿ подѿ градоѿе подѿ кѿѿѿѿѿе за свога господѿна воѿвоѿа сандала/ Овдје лежи Радоња Раѿѿковиѿнѿ. Поѿидоѿ ѿод ѿрадом ѿод Кључем за своја ѿсѿодина војевоѿу Сандаља (БНСХ 2016: 122).

Кључ је посвједочени стари средњовјековни град. Спада међу најстарије и најутврђеније градове са простора данашње Босне и Херцеговине. Први пут се спомиње у повељи бана Стефана II Котроманића која је издата 1322. године. У дијелу Старога града налазе се и римски објекти, што говори о његовој старини.

г) Субјективно виђење себе – што у себи носи и дозу хомора: а се лежи радивон влатковнић в тон врице нанболн мвжъ в двбравахъ а вврѣба лавъ сен сѣте грѣбать квать (СТНИХ 2014: 68)

Радивој Влатковић је, такође, историјска личност. Познат је у историји старјешина ове породице војвода Иваниш Влатковић. Ова породица имала је земљу у Дубравама. Ријеч је о предјелу између Стоца и Буне.

+ а се лежи радивон драшчић добри јунакъ ѣ вихъ молъ ѣ се вас знате и взнате ви ѣте бити како ѣ а ѣ не могъ бити како ви/ Овдје лежи Радивој Драшчић. Добри јунак ја дијях. Молим ја се вас, знајте и узнајте: ви ѣте биши како ја, а ја не моју биши како ви (ГНСХ 2016: 208) – натпис је пронађен источно од цркве Светога Јована и припада групи стећака Радивоја Драшчића.

а се лежи ввканъ радоннић а много ли самъ лежаш а много ли ли є лежати (ГНСХ 2016: 285, село Доњи Давидовићи, Билећа).

Најстарији натписи старе Херцеговине су Хумачка плоча и натпис требињског жупана Грда (12. вијек).

Хумачка плоча и данас привлачи пажњу истраживача, како због своје старине, тако и због ишчитавања самога текста – посебну пажњу привлачи ријеч уз именицу жупан: да ли је у питању врѣнъ (М. Вего), врѣлць (Г. Комар) или врмо/врѣно (Д. Драгојловић). „Познато је више топонима из времена до краја XII века са овим кореном, у латинским облицима *Врмо*, име жупе *Брен* (*Врен*) у једној повељи из 1160. године“ (Чигоја 2014: 21). Због тога Драгојловић и сматра да је ту ријеч о жупану жупе *Врмо*, *Брѣно* – а то је жупан Крсмир. Са друге стране, Марко Вего дату ријеч чита као *урун*. Међутим, *урун* је мађарска владарска титула намијењена само за једно лице у држави. „Од наших средњовековних владара ову титулу имао је само Хрвоје Вукчић, а мало је вероватно да ју је имао и непознати жупан Крсмир“ (Чигоја 2014: 45). Г. Комар

сматра да је у питању топоним Вруљац, те би натпис на тај начин имао сљедећи превод: *У име Оца и Сина и Светаго Духа ово је црква Арханђела Михаила, а зида ју Крсмилр силан кнез жуји Вруљац и жена њејова Павица* (ЂНСХ 2016: 43).

Најйиис ѿреџињскої жујана Грда је такође из 12. вијека. Иако је жупан Грд био значајан српски властелин, у историјским изворима нема неких значајних података о њему. Стећак је нађен у средњовјековној некрополи у селу Полице код Требиња. Музеј *Херцејовина* из Требиња данас чува ову значајну културну баштину. Камена плоча открива сљедећи натпис:

Ѡ ДНН КНЕЗА ВЕЛНЕГА МИХОИЛА ВЪДРЪ ЖОУПАНЪ ГРДЪ ТРЪБЪНЪСКИ
И ВЪ ТО ЛЪТО ЗИДА ЕМОУ РАКОУ БРАТЪ ЖОУПАНЪ РАДОМНЪРЪ СЪ СНЪМН
ЕГОВЪМН I ЖЕНА ЕМОУ ТВАРА МОНСТЪРЪ ИМЕНЕЦЪ БРАТЪ БОЖЕ ТИ ДАН
ЗДРАВНЕ.

Овај ћирилични натпис показује неколико битних факата:

а) „За приближно датовање старости тог Грдешиног стећка важан је податак у натпису, у којем пише да је Грдеша умро за време владавине великог кнеза Михаила. Претпоставља се да је умро 1178. или 1180. године. Кнез Михаило из династије Војислављевића био је последњи дукљански (зетски) кнез, владао је до 1189. године. Његову владавину је окончао Стефан Немања. Податак на стећку је веома значајан јер је први пронађени натпис на стећку због тога јер се њиме доказује да су стећци споменици умрлим Србима“ (Селимовић 2018: 40).

б) Стећак је јасан доказ „да су Срби веома рано сахрањивани под стећцима, као и то да је међу њима било писмених људи и да су користили ћирилицу“ (Селимовић 2018: 40).

в) Натпис нам „крије“ и територијални идентитет жупана Грда, јер је он „требињски“ жупан (трѣбѣнѣски).

Требиње и требињска регија су пребогати стећцима са натписима и историчарима, археолозима изузетно драгоценци као историјски и материјални извори. Нешто млађи, деценију до двије, јесте натпис са једног гроба у Чичеву код Требиња (в. Драгојловић 1997: 152).

Међу најстарије ћириличне натписе Хума спадају и натпис кнеза Мирослава на цркви Светог Петра у Бијелом Пољу, као и натпис у близини Благаја код Мостара. Сви ови натписи јасно показују да се у Хуму користила ћирилица, као и у другим српским земљама, и да је потиснула глагољицу из употребе. „Ктиторски и надгробни натписи исписани су по устаљеним формама које су подразумевале чврсту композициону схему са незнатним одступањима. Иако је могућност случајних језичких интервенција практично искључена, у натписима се налази велики број српских језичких иновација у односу на старословенски језик“ (Милановић 2004: 52).

Ктиторски натпис кнеза Мирослава (с краја 12. вијека) уклесан је у лунету на западној страни задужбине кнеза Мирослава, цркве Св. Петра у Бијелом Пољу и гласи:

оу ниде ошѣца н сына н светако доуха ѣ сынъ завидннъ а ниденелъ
рабъ божї стѣпанъ мїрославъ кнезь хльмскї съзїдахъ црьквьъ светаго
апостола петра

Натпис је исписан српским народним језиком, ћириличним писмом и један је од многобројних у којем столује топоним Хум – јер је кнез Мирослав хумски кнез (кнезь хльмскї). Кратки натпис а се вѣко почнѣа (Стојановић 2020: 182, 183 према Комар СЂНИХ 2014) пронађен је у требињском селу Хум у требињској шуми. Дакле, у питању је не ХУМ – као регија и шире географско-политичко подручје, већ као сеоце у Требињу.

Надгробни натписи садржајно и тематски чине цјелину, а топоними на њима су значајни посебно из савремене перспективе. Читајући натписе уочава се да они откривају не само језик, писмо и историјске чињенице; већ

и свијет средњовјековног српског човјека. Иако нису писани из перспективе умјетничке поезије, ипак имају дозу експресивних средстава и то се понајбоље осликава употребом стилских фигура апострофе и инвокације – што није ни чудо, јер су у питању стилске фигуре „обраћања“: *а се лежи давнжнѣв радовановнѣв точе тако да си благъ (...)* (СКИНЉП 2015: 70, натпис на утонулој плочи у селу Убоско код Љубиња), *а се лежи павко радохннѣв ови (камъ) вснекохъ на се за жнвота молѣв ви се братно и господо недонте лии кости прѣтресати* (СЋНИХ 2014: 144–145, Горње Ходово). У оба примјера је ријеч о апострофи, али у првом примјеру је тип „у којем имамо обраћање (вокативом) ради саопштавања и преносења неке поруке, упозорења, опомене, без тражења било чега конкретног“, те због тога у обраћању имамо и емоционалну компоненту, тј. „порука је обојена експресијом“ (Стојановић 2020: 167); док у другом примјеру изражен је онај тип „у којем је апострофа језички формализована и вокативом и императивом, уз изражавање жеље, молбе, чиме се појачава комуникативна непосредност, блискост, између субјекта и објекта обраћања“ а експресивна снага се додатно појачава исказивањем адресата лексемом *браћа* „чиме се потенцира блискост, `господственост`, интимизирањем се адресат `придобија` и призива у помоћ зарад добијања траженог“ (Стојановић 2020: 168).

За разлику од апострофе у инвокацији се вокатив увијек комбинује са императивом и на тај начин субјекат божанству намјењује активну улогу: *а се лежи днаница. а по каменъ вашѣм ...а бжъ благословн* (СЋНИХ 2014: 96, Бољуни, 15. вијек). Истина, како је констатовала Ј. Стојановић, већи је број примјера у којима се мјесто вокатива (очекиваног) инвокација изражава номинативом и императивом у 3. лицу једине. Како Стојановић и закључује „у питању је остатак познопрасловенског императива у 3. лицу једине, који је био синкретичан са 2. лицем једине, овдје у значењу `нека/да (покојника) Бог благослови,

сахрани, да му плати`. Данас је тај синкретизам сачуван у окамењеним изразима типа: **Буди Бог с нама**, тј. `нека Бог буде с нама`“ (Стојановић 2020: 169–170): а се лежи днѣк мнлвогостовињѣ съ своѣмѣ владикоѣ родом и се синѣ мѡн постави вѣкашинѣ БОГ ДА ДОБРОМЕ ПЛАТИ (ДОБРОМ ПЛАТИ) (СЋНИХ 2014: 75, Калинович).

Стећци су изузетно драгоцјени извори српске културне баштине. Они нису писани са умјетничком претензијом, али својим садржајем текста знају имати и умјетничку вриједност која се одражава кроз изузетан набој, експресивност, језичко-стилску посебност и снагу – превасходно са становишта савременог човјека. Оваквим својим изразом они су нам од велике помоћи у освјетљавању и лика средњовјековног човјека – у овом раду херцеговачког. Уочено је да херцеговачки човјек зна не само за јунаштво, приврженост и оданост; већ и за хумор. Није онда ни чудо што су натписи стећака и данас инспирација многим пјесницима и уопште умјетницима. Рад је показао да је Херцеговина изузетно богата стећцима, те да су средњовјековни градови Требиње, Билећа, Невесиње, Столац итд. били изузетно културно изграђени. Наиме, средњовјековни простор старе Херцеговине показао је развијену схему именовања насељених и ненасељених мјеста. У том смислу један велики број ексцерпираних топонима је сачуван до данас, док су други подлијегали различитим структурним прелазима.

Средњовјековни натписи на стећцима документују неколико битних ствари:

а) употребу ћириличног писма (које се једино користило) и српског народног језика;

б) православни идентитет на подручју старе Херцеговине и предано српско национално осјећање и опредјељење;

в) изразе вјерности господару и земљи;

г) могућност да се важна порука пренесе са тек неколико ријечи, које су емотивно и експресивно обојене;

д) богатство топонима (и то углавном ојконима) – који су историјски и географски посматрано најзначајније карте српске прошлости и идентитета на овим подручјима.

Дакле, натписи показују српски идентитет на плану топонимије, језика, писма, културе, традиције, историје. Представљени топоними у раду дају и историјску и географску одредницу српског народа старе Херцеговине, и још више – националну идентификацију. Централно мјесто на њима заузима човјек са свим својим особинама, дајући кроз њега пунију представу о начину живота тог херцеговачког човјека, његовим породичним односима, социјалном статусу, врлинама, односом према Богу и отаџбини и слично. У срцу тог „малог човјека“ је родна грудa – ХЕРЦЕГОВИНА. Зато он гроб доживљава као двор: *У име Оца и Сина и Свeйoг Духа ово је двор војводе Масна и њeјових синова Радосава и Мирослава ...* (ЂНСХ 2016: 113, Доња Дрежница), јер је тај „двор“ смјештен у његову баштину: *Овдје лежи добри Радoje син војводе Сийиана на својој баштини ...* (ЂНСХ 2016: 231, Радимља код Стоца). Хумска област, украшена овим средњовјековним ћириличним споменицима, оставила нам је у наслеђе не само ове стећке као материјална добра, већ оно што они представљају језиком, писмом и садржајем – а то је мост између културног наслеђа Срба у Херцеговини и културне традиције која је долазила са православног Истока. Језички посматрано, натписи показују продор живе народне ријечи, изразиту поетику – која се испољава јасношћу и једноставношћу израза, те источноштокавске особине са локалним језичким цртама. Натписи су поуздани аргументи да се српска писана ријеч везује за један шири процес – културни и идентитетски – а то је ПИСМЕНОСТ.

На датом простору живјели су Срби, који су говорили српским језиком и писали српском ћирилицом. Средњовјековни споменици – стећци – са подручја старе Херцеговине не могу се и не смију доводити у везу са тзв. богумилима. Они су доказ аутентичности српскога народа на овим подручјима, а топоними који су на њима уклесани, заједно са језиком и писмом, чвршће утемељују истину о српском народу (Босне и) ХЕРЦЕГОВИНЕ.

ИЗВОРИ

- Комар 2014: Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични написи источне Херцеговине*, посебна издања, књига XLVIII, Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску.
- Комар 2015: Г. Ж. Комар, *Средњовјековни крстови и натписи љубињског подручја, Херцег Нови*: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску.
- Комар 2016: Г. Ж. Комар, *Ћирилични написи старе Херцеговине (са преједом крстова)*, Подгорица: Књижевна задруга Српског националног савјета.
- Комар 2019: Г. Ж. Комар, *Књига о стећку*, Требиње: Задужбина кнез Мирослав Хумски.
- Ознаке – СФНИХ: *Стари ћирилични написи источне Херцеговине*; СКИНЛП: *Средњовјековни крстови и написи љубињског подручја*; БНСХ: *Ћирилични написи старе Херцеговине*; КОС: *Књига о стећку*.

ЛИТЕРАТУРА

- Аличић 1985: А. Аличић, *Поименични попис Санџака вилајета Херцеговина*, Сарајево: Орјентални институт.
- Аличић 2008: А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar XXV: Islamski kulturni centar.

- Бешлагић 1971: Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Бешлагић 1971a: Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Бешлагић 1971b: Š. Bešliagić, *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: ANU BiH, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 34.
- Бешлагић 1982: Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Беро 1962: М. Беро, Нови и ревидирани натписи из Херцеговине, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (Археологија, нова серија), св. XVII, Сарајево.
- Беро 1964: М. Вего, *Zbornih srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Сарајево: Земалјски музеј.
- Венцел 1965: М. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Сарајево.
- Глушац 1992: В. Глушац, *Историјна о дојомилима. Историјска расправа*, Београд: Књижевне новине.
- Динић 1967: М. Динић, *Хумско-џребињска власијела*, САН, Посебна издања, књ. СССХСVII, Одељење Друштвених наука, књ. 54, Београд.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Кајмаковић 1964: З. Кајмаковић, Натписи и крстаће са Гатачког поља, *Naše starine* IX, Сарајево: Zavod za zaštitu spomenika, 145–165.
- Ковачевић 2006: М. Ковачевић, Херцеговина и нова српска топономастика на крају 20. и почетку 21. вијека, у: *Српска џроза данас, Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*, 274–282. Ковачевић 2007: Милош Ковачевић, *Србистичке теме*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Кораћ 2008: Д. Кораћ, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar: Crkva na kamenu.
- Милановић 2004: А. Милановић, *Крајика историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Ного 2008: Р. П. Ного, *Не њикај у ме*, допуњено издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Пекић 2005: Р. Пекић, *Жуја Дабар у средњем вијеку*, Билећа: Српско просвјетно и културно друштво *Просвјета*.
- Пекић, Самарџић 2014: Р. Пекић, Г. М. Самарџић, ХРИШЋАНСКИ - ПРАВОСЛАВНИ СПОМЕНИЦИ ТРАВУНИЈЕ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ, Тематски зборник радова: *Историографија и савремено друштво*, Ниш: Филозофски факултет, 147–162.
- Пиљевић 2002: Ђ. О. Пиљевић, Владимир Ђоровић о оснивачима Херцеговине, у зб. *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, ред. Радослав Братић, Билећа–Гацко: *Просвјета*, 221–242.
- Пиљевић 2006: Ђ. О. Пиљевић, Истраживачки поглед на прошлост Херцеговине и задаци у даљим истраживањима, у: *Српска проза данас, Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*, 161–180.
- Самарџић 2019: Б. Самарџић, Свети Сава и Херцеговина, у: *Значај српској језика и књижевности за очување идентичности Републике Српске*, V, Српски језик и књижевност у БиХ и Србији, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 69–91.
- Селимовић 2018: С. Селимовић, *Да будемо оно што јесмо*, Београд: Српска радикална странка.
- Томовић 2010: Г. Томовић, Надгробни натпис Петка крстјанина, у: Зборник радова са научног скупа *Шћепан Поље и његове свјетлости кроз вјекове*, Плужине, 2006, Свевиће, Беране, 2010, 101–122.
- Слободјак 2007: С. И. Слободјак, О локализационој функцији топонимов в художественном тексте: жанровотематички аспект, *Култура народов Причерноморья*, 191–194.
- Стојановић 2020: Ј. Стојановић, *Кроз српску језичку историју*, Подгорица – Београд: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, ЈАСЕН.
- Трухелка 1895: Џ. Truhelka, *Stari bosanski natpisi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

- Трухелка 1892: Ђ. Трухелка, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Сарајево, IV, 30, слика IX.
- Ферјанчић 1959: Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју нараода Југославије*, приређивач, књ. II, САНУ, СССХХIII, Београд.
- Храбак 1953: В. Храбак, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Сарајево: GZM 8.
- Храбак 2008: Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, Београд: Архивар.
- Чигоја 2014: Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најписи XI – XV век* (Графија, ортографија и језик), Београд: Чигоја штампа.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Цветкова 2009: Е.В. Цветкова, *К вoйросу о семантике топонимов*, <https://cyberleninka.ru/article/n/k/-voprosu-o-semantike-toponimov/viewer> (приступ: 23. 7. 2020).

1. 3. БОГ И ХЉЕБ НАШ НАСУШНИ²²

Бог, људска душа, хљеб насушни – преведено са грчког ὁ ἄρτος ἐπιούσιος (artos epiousios) – представљају у средњовјековној српској писмености једну апсолутну вриједност сазнања и спознаје, која се развијала под утицајем византијске традиције, богата хагиографско-литургијским етосом, духом Светога писма и дјелима отаца хришћанског Истока. Није онда ни чудо што молитва²³

22 Рад је објављен у збрнику са научног скупа *Значај српског језика и књижевности за очување српског културног идентитета, Хљеб у српском језику, књижевности и култури*, 2021, Андрићград: Андрићев институт, 13–30.

23 Молитва је „уздицање ума и срца Богу; њоме човек узлеће у хорове анђела и постаје учесник њиховог блаженства. Молитва је тамјан најпријатнији Богу, најсигурнији мост за прелаз преко искушења таласа живота, необорива стена свих који верују, мирно пристаниште, божанска одећа која облачи душу великом добротоу и лепотом. Молитва је мати свих добрих дела, чуварка чистоте тела (невиности), печат девојаштва, сигурна ограда против свих лукавстава вечитог непријатеља нашега – ђавола, Гони непријатеље именован Христовим, јер јачег од овог средства нема ни на небу ни на земљи“ (Српски православни молитвеник 2004: 3). О снази молитве, као и поста, говоре апостоли и Исус Христос (Матеј 17, 21; Марко 9, 29). Молитвом се врше чинови који претходе светој литургији. Седам светих тајни, такође, праћене су молитвама које су записане и у старим српским молитвеницима и требницима. Јован Лествичник (6. вијек) молитву назива „мајком врлине“ и наводи три ступња на путу ка потпуном усредсређењу у молитви (почетак, средина и савршенство) (в: Трифуновић 1990: 157–158).

Оче наш управо има спознају Бога и хљеба као израза и одраза отјелотворења и спознаје.

У овој краткој молитви од непуних 70 ријечи, која се сваки дан безброј пута понавља широм свијета, садржана је цјелокупна људска истина. Зато није ни чудо што се управо у њој и јавља синтаagma *хљеб насушни*,²⁴ тј. „хлеб који нам је потребан за одржање живота и телесног здравља (...) `Хлеб насушни` је такође Тело Христово, па се зато молимо да се њиме причешћујемо без осуде“ (блажени Теофилакт Охридски 1996: 74–75). Ова лексема јединствена је у јеванђељу и јавља се само у овом контексту. „Ориген је сматрао да је ову реч сковао сам Господ или неко од апостола. Поред Теофилактовог (...) постоји мишљење да ова реч потиче од (...) `на` и глагола (...) `ићи`, дакле `хлеб који (нам) долази` (...). Други опет сматрају да она потиче од (...) `на`, `пред` и (...) `суштина`, дакле `хлеб наш надсуштствени` (...), што се доводи у везу са евхаристијским хлебом – Телом Христовим“ (блажени Теофилакт Охридски 1996: 74–75).

Владика Николај, такође, одговара зашто насушни: „Zato da bi bili skromni i ne tražili nikakav luksuz. Naše telesne potrebe treba da ograničimo na ono što je najneophodnije, po reči apostolskoj: `a kad imamo hranu i odeću, ovijem da budemo dovoljni` (I Tim. 6, 8). Jer luksuz upropašćuje telo, upropašćuje dušu, upropašćuje celoga čoveka. Ovo je drugi moralno-ekonomski princip; moralni, jer nas štiti od luksuza i pokvarenosti; ekonomski, jer hleb treba da stigne za sve nas“ (Владика Николај, [NASLOVNA](#) » [BIBLIOTEKA](#), [Vladika Nikolaj](#) » ОЧЕ НАШ 14. јануар 2016, приступ 14. 9. 2020).

24 У рјечницима стоје следећа објашњења за синтагму хљеб насушни: „без којег се не може, преко потребан, неопходан: – потреба, борба за насушни хлеб“ (Речник српскога језика 2007: 795); „(рус.) преко потребан, неопходан“ (Московљевић 2000: 381); „насуц, ињи, -(...) битан, насушан, животни (...) хлеб – насушни хлеб“ (Руско-српски речник 2009: 396).

Јеванђеље по Јовану²⁵ из Маријиној четворојеванђеља читали смо на основу преноса из издања Ватрослава Јагића (према: Ческини 2019) – који је први корак „према амбициозном подухвату: покушају реконструисања оригиналног текста старословенског четворојеванђеља“ (Ческини 2019: 5), и на тај начин показатељско однос *хлеб* – *насушни* – *Бој* и дати један нови угао посматрања старославистике кроз обресе савремене теолингвистике. У том смислу потребно је прво разријешити термилошки термин теолингвистика. У *Речнику лингвистике и фонетике* (2003) Дејвид Кристал на следећи начин дефинише појам „теолингвистика“: „Термин који означава науку чији је предмет проучавања однос језика према религијској теорији и пракси, однос који се експлицира у текстовима црквених ритуала, у језику Светог Писма, у проповеди, у молитвама, посланицама црквене јерархије и у индивидуалним исказима верника“ (према Василјева 2013: 131).

„У словенском свету најживље интересовање за проблеме теолингвистике испољено је у Пољској, задобивши и своје институционално окриље у Комисији за језик вере, формираној 1999. при Президијуму Пољске академије наука, као орган Савета за пољски језик“ (Кончаревић 2015: 18). У српској лингвистици, односом интеракције језика и духовности, тј. радовима из теолингвистике, посебан допринос дали су Јасмина Грковић-Мејдор и Ксенија Кончаревић (2013). Будући да стоји између лингвистике и теологије (у сфери екстерне лингвистике),²⁶ теолингвистика

25 Матеј је први од свих апостола написао јеванђеље, осам година послје Христовог Вазнесења, а Јован Богослов тридесет и двије године послје Вазнесења (в.: блажени Теофилакт Охридски 1996: 17).

26 Екстерна или трансцендетална лингвистика представља „област науке о језику која проучава укупност етничких, социјалних, историјских и географских чинилаца који су непосредно повезани са развојем језика“ (Кончаревић 2015: 12). Дисциплине екстерне

је саставни дио науке о језику – с једне стране, док је са друге стране тијесно повезана са наукама које се баве истраживањима религије и Бога.

Јеванђељу њо Јовану из Маријиној четвороројеванђеља недостаје сам почетак, који је приликом рестаурације допуњен српским редакцијским текстом у првој половини 14. вијека; као и поједини листови у средини и на крају – који су касније изгубљени. Ватрослав Јагић, први приређивач овога споменика, допунио је ова мјеста текстом из *Зоїрафској четвороројеванђеља*. „(...) Маријино четвороројеванђеље представља богослужбену тетру с потпуним литургијским ознакама у тексту које омогућавају богослужење и на своме свршетку је вероватно имало лекцинарне таблице попут оних у руском Типографском четвороројеванђељу с почетка XII века, споменику из исте епохе, с којим чини текстолошки пар“ (Савић 2019: 143). Ово четвороројеванђеље нађено је у атонском скиту Пресвете Богородице (Марије) – Ксилургу, те му је отуда и назив. Књига је настала на српском тлу, преписивана са старијег јужнословенског приједлошка и вијековима је коришћена међу Србима. Међутим, „до пре двадесетак година у српској науци као да није било смелости да се гласније изрекне мисао да је Маријино четвороројеванђеље споменик са српског подручја, а тиме би се одлучније закорачило у прошлост старију од XII столећа. Остајало се на тврђењу да је то `старословенски споменик`, можда `српске провенијенције`“ (Савић 2019а: 9). Виктор Савић у својим истраживањима везује настанак *Маријиној четвороројеванђеља* „за $\frac{3}{4}$ XI века на југоисточном ободу тадашње Српске земље (у државнополитичком смислу)“

лингвистике су: аксиолошка лингвистика, алгебарска лингвистика, ареална лингвистика (лингвистичка географија), психоллингвистика, социоллингвистика, теоллингвистика (сакрална лингвистика) и слично. Истраживаче у области иманентне лингвистике интересује језик по себи, а то значи да се језику приступа као систему облика.

(2019a: 19). Да је споменик српске провенијенције запажа се на основу одређеног броја српских црта: фонолошко уклањање *йврдоѿа* и у корист *мекоѿа* и (*у>и*), свођење полугласника на један и његова неутрализација и слично. Другим ријечима у *Јеванђељу ѿ Јовану* из *Маријиној четвороројеванђеља* јасно се познају два језичка слоја – активни и пасивни, „тј. онај који је актуелан у време преписивања књиге и наслеђени – који припада предлошку“ (Савић 2019a: 168). У току 2019. године, када се прослављало 800 година аутокефалности Српске православне цркве у сарадњи Међународног центра за православне студије и Института за српски језик САНУ изашао је *Речник Маријиној четвороројеванђеља, Јеванђеље ѿ Јовану*; који нам је помогао као база истраживања. Наиме уз сам рјечник, аутор је дао и текст *Јеванђеља ѿ Јовану* из *Маријиној четвороројеванђеља*, те смо на тај начин лако и систематично могли пратити структуру.

Старословенски језик са својим споменицима постао је једна временска тачка пресека која нам реконструише не само „фиксирану“ лексиком из позиције лингвистичких универзалија, већ и свијест средњовјековног човјека. *Маријино четвороројеванђеље*, како пише и И. В. Јагић у предговору свога издања, представља „најстарију црквенословенску српскохрватску писменост“ која има исти значај за српску културу као нпр. *Остромирово јеванђеље* за најстарију руску културу. И каснији српски филолози, такође, прихватају ову поставку истичући да „Филолошка словенска наука већ познаје један врло давнашњи сјајни споменик старе словенске књижевности, који је на самом почетку ширења словенске књижевности међу Србима примио на се обележје српске народности. То је Маријинско Јеванђеље, писано глагољцом, за Србе оно што је Јеванђеље Остромирово за Русе“ (Новаковић 1893: 149, према Савић 2019: 145). Прву транслитерацију цијелог рукописа из глагољице у ћирилицу урадио је И.

В. Јагић 1881. године, а потом је касније приређено и критичко издање споменика „до данас узорно у читавој старословенистици“ (Савић 2019: 147).

„У старословенском језику архетип свести био је Бог“ (Вендина 2019: 33).²⁷ „Hrišćanstvo se od ostalih religija razlikuje po tome što Hrišćani vjeruju ne samo u Boga koji je beskrajno veći i uzvišeniji od cijeloga svijeta i čovjeka, nego ujedno u Boga koji je postao čovjek ne prestavši da bude Bog (...) Bog za Hrišćane (...) nije samo Jedno, nego je i Trojica, nije samo Svemoćni vladar nego je Sin Božiji postao čovjek, ` u svemu jednak nama osim u grijehu` i stradao je za nas“ истиче протојереј ставрофор Дарко Ђого (Ђого, <https://www.bljesak.info/kultura/vjera/protojerej-stavrofordarko-R-djogo-hrišćani-vjernici-vjera/271098>, приступ: 14. 9. 2020). Будући да је Бог изнад свијета и човјека, у богослужбеној литератури честа је појава да се ова именица пише скраћено. У обрађиваном корпусу записана је скраћено у свим падежима једнине²⁸ и то принципом контракције, осим у номинативу једнине гдје су забиљежени и облици суспензије (Ѣ҃҃). Скраћеница именице бо҃҃,

27 У Речнику српској језика стоји следећа одредница за именицу Бо҃҃: „1. рлг. а. (Бог) у једнобожачким религијама: највише натприродно биће које је створило материјални и духовни свет од врховних натприродних бића која управљају светом и природним појавама, божанство: -сунца, -ватре, - мора, - рата. 2. фиг. а. онај који има велику моћ, власт, који је свемоћан. б. личност која представља велики ауторитет или нешто савршено, недостижно; личност која ужива нечију највећу љубав и поштовање, идол. 3. с изблуделим основним значењем, за исказивање разних осећања у усамљеним фразама (при благосиљању, у заклињању, преклињању, у заклетви и сл.) – Да Бог да да оздравиш...“ (Речник српскога језика 2007: 96).

28 Номинатив Ѣ҃҃ъ (тако ко Ѣ҃ъ вѣдѣюѣи цира ѣко ѣна своего ...), генитив Ѣ҃а (н рече емоу равѣвни вѣдѣ ѣко Ѣ҃а пришеа еси оучитель...), датив Ѣ҃оу (н рѣша емоу даждь слаѣѣ Ѣ҃оу мы вѣдѣ ...), акузатив Ѣ҃а (да знаѣтъ тебе едного истиннааго Ѣ҃а н егоже посла ...), инструментал Ѣ҃омѣ (н бѣдѣтъ ѣси оучени Ѣ҃омѣ вѣсѣкъ...), локатив Ѣ҃ѣѣ (а творан истнѣ градеть къ свѣтоу да аватѣ са дѣла его ѣко о Ѣ҃ѣѣ сѣтъ сѣдѣлана).

као и господь, крѣсть, съпась, нсоуь, преузета је већ од 11. вијека по узору на писање скраћенице из грчких рукописа. О томе је посебно писао Гранстем (1954). Наравно, поред скраћеница у старословенској и редакцијској писмености, које су према Гранстему класификоване по узору на грчке и латинске изворе, у ћирилским и глагољским споменицима јављају се и аутентичне скраћенице (нпр. мннъ, богородица – заједничке ћирилице и глагољици; оуѣннѣ, богатство – јављају се само у ћирилским споменицима) (в. Стојановић 2002: 71).

Ставивши лексему *ХЉЕБ*²⁹ непосредно уз *БОГА* (творца, сведржитеља), осликава се основа и смисао живота – трајање и постојање: *хѣб во вѣни, хѣб съ нѣѣсе*. Хљеб је основа живота и напретка, а Бог је вјечан и сигуран. Онда није ни чудо што у српским пословицама управо хљеб представља извор живота и насушности: *Гладан и њиријар хљеба ће украси* (674), *Ко да се ни на Божић није хљеба наио* (2141) (Кад је ко сух и мршав), *Кога није да хљеба ни ије* (ко је умро) (2248); хришћанског опраштања, милосрђа и правилног живота: *Ко њеде каменом, њи њега хљебом* (2619). Истина, у српским народним пословицама може означавати и клетву: *Да Бој да њилићи њи хљеб из руку оѡимали* (781) (в.: Шћепановић 2015).³⁰

29 „1. једна од основних животних намирница која се добија печењем теста умекшног од пшеничног (ређе кукурузног, раженог и сл.) брашна са водом....2. животне намирнице, јело, храна уопште...3. зарада, посао, служба: отићи за хлебом у иностранство ... – **насушни (свакидашњи)** храна; оно што је основно и неопходно за живот, за опстанак...” (Речник српскога језика 2007: 1467).

30 Број у загради означава редни број пословице.

Лексика старословенског језика,³¹ првог књижевног

31 Материјал старословенског језика, односно његових редакција у споменицима, показује превагу религијских вриједности које су најзаступљеније у номинацијама са корјенским морфемама *дої-/дож-* или *хрисї-* (БОГОЛЮБЬЦЬ – „човјек који воли Бога“, БОГОНЕВѢСТА – „невјеста Божија“, БОГОЧЪТЬЦЬ – „побожан, благочестив човјек“, онај који *ѡишїује* Боїа, БОГОПРИЕМЪЦЬ – „човјек који на својим рукама држи Бога“, БОГОГЛАГОЛНЬ „Израз `богоглагољива уста` (=богоговорљива, која о Богу говоре) светоотачки и богословски текстови употребљавају за Свете Оце *доїослове*. Нпр. код Леонтија Византијског, PG 86, 1305 D или у познатој стихири (Слава, глас 8) Васељенског Сабора. Свети Оци се ту називају `богоглагољиви` (што је равно *доїо-слови*) зато што `јасно предадоше Цркви *ѡајну доїословља*`“ (Еп. Атанасије 2004: 51, из: Никитовић 2014: 201), БОГОЗВАНЬ (богоименована) *ѡо* Боїу названа *дјеца Божија*, *ѡо* Боїу *ѡозвана дожанским ѡозивом* (Еп. Атанасије 2004: 76, из: Никитовић 2014: 201), БОГОПОДОБНЬ (богоподобан – *како ѡриличи Боїу и о Боїу*), ХРИСТОЛЮБЦЬ – „христољубац“, ХРИСТОНЦЕННТЬ („Израз `христоименити људи` (...) је православни *еклисиолошки* израз који означава Цркву као *народ Божији* који има на себи име Христово и зове се по Христу=*хришћани* (ср. ДАп.11,26)“ (Еп. Атанасије 2004: 51, према Никитовић 2014: 201–202), ХРИСТОЛЮБНЬ („христољубље“, које се даље грана у братољубље, истинољубље, правдољубље, чистољубље, светољубље ... „јер ван христољубља нема благослова за људско биће, нема мира, нема радости, нема Истине, нема Правде, нема Бесмртности, нема Вечности, нема раја, нема блаженства“ (преподобни Јустин Ћелијски 2001: 298), ХРИСТОНЦЕННТЬ („који носи Христово име, хришћани“), ХРИСТОВЪОБРАЗНТЕЛНЬ („који је саображен Христу, христолик“) и слично. Посматрајући из угла лингвистичких универзалија „субјекат и свијет“, лексички састав старословенског језика прво нам открива да је читав лексикон организован око човјека, јер је „хришћанство поставило човека, и све животиње и биљке су биле одређене да служе човековом постојању (...) Најважнији акт историјске драме је оваплоћење Логоса, који се догодио ради човека и ради помирења грешног човечанства са Богом (...) с тим циљем је послао Бог на страдање и смртну казну свог јединородног Сина“ (Каждан 2000: 158). Дакле, човјек је у лексикону старословенског језика омеђен као центар универзума. Архетип језичке свијести средњовјековног човјека одређује и смисаоно-логичку страну његове творбенојезичке дјелатности, па је према томе – у старословенском језику архетип свијести био,

словенског језика, „представља Бога прилично конкретно, онаквим каквим га је веома рано почела представљати хришћанска иконографија“ (Вендина 2019: 220). Бог, као *тйворац свијетѡа*, свега што постоји на земљи, онај који све оживотворује, тј. даје живот свему што постоји нскоупоуѡжштааго жнвотворноѡж крѡвыѡж своѡѡж цнрѡ, симбол је рада и напора у средњовјековљу, а хљеб је основа тог живота и рада. Хљеб је од Бога, а хљеб који Бог даје припада свима. То је хљеб који долази радом и трудом; али не само у том материјалном погледу, већ и у оном духовном – хљеб који долази са неба. Овај први је за тијело, за физички опстанак; а овај други је за душу и духовни опстанак. И сам Исус је говорио: „Ја сам хљеб живота који сиђе с неба, ко једе од овог хљеба, живјеће вјечно“. Зато је управо у Молитви Господњој Исус Христос својим ученицама дао образац свих осталих молитви, и у тој најсавршенијој од свих савршених молитви, у овој најстаријој молитви која потиче од самог почетка хришћанства, записана руком јеванђелиста Матеја и Луке, управо је истакнут овај дио „Хљеб наш насушни дај нам данас“, како преноси јеванђелиста Матеј (Мт 6, 11) или „Хљеб наш насушни дај нам сваки дан“, како преноси јеванђелиста Лука (Лк 11, 3).

Који је ово хљеб, који хљеб се овдје моли? Свети оци и савремени егзегети синтагму *хљеб насушни* тумачили су тројако: Свети Владика Николај у књизи *Вера свѡиѡих* сматра да је у питању евхаристијски хљеб – тијело Христово, док Свети Максим Исповједник у *Тумачењу молиѡѡве Оче наш* истиче да је у питању уобичајени хљеб

како смо и истакли, управо БОГ. „Човек се посматрао као Божија творевина, створена према његовом лику. У средњовековној богословској литератури говори се како је Бог насликао доказ да је човек Божија творевина на његовом лицу“ (Вендина 2019: 34). У старословенској епоси Бог је „троимен“: си оубо трнїдѡнѡнаи кд'но сѡѡж воѡѡство кдннѡ кѡѡж богѡ. Кроз ову „троименост“ (Бог Отац, Бог Син, Бог Свети Дух) осликава се идеја саборности.

– храна неопходна за живот данас, сутра, сваки дан. Свети Филарет Московски у свом *Кайихизису* здружује оба претходна тумачења, тј. под насушним хљебом подразумемијева и евхаристијски и уобичајени хљеб.

Хљеб је саставни дио причешћа и зато је и формулација „Једите, ово је тијело моје“, као и „Пијте, ово је крв моја“, „литургијским симболима Христовог тела и крви“ (Летић 2015: 11–12) представљају животворећу храну, животвореће пиће. Хљеб насушни отјелотворен кроз молитву *Оче наш*, као *хљеб Божји, хљеб са небеса у Маријином чејворојеванђељу*, указује и на црквени и културолошки и на крају крајева и идентитетски карактер. Књига у хришћанској култури од њеног самог настанка представља духовну храну „у најнепосреднијој вези са телом Христовим и верским обредима. Као што је познато, увођење Словена у хришћанску цивилизацију, па тако и Срба, започето је управо појавом књиге на словенском језику и писму, односно првим преводом свете Књиге, метафоре свих потоњих књига, код нас Срба прво рукописних, а потом и штампаних на српскословенском језику и ћириличном писму“ (Летић 2020). Хљеб је „главна живежна намирница“, сматрао се „Божијим даром, извором човјекове снаге“, „слика и прилика људског живота“ – оскудица је означавала „недостатак увјета за живот“, а изобиље „сматрало се Божијим благословом“, стоји у *Библијском лексикону* (1972: 164). Зато у *Јеванђељу њо Јовану* и стоји: *азъ есмь хлѣбъ животъны (6.48) – Ја сам хљеб живоѡи.* „Сва је сила тог `хлеба живота` да лечи од – смрти, дајући живот вечни. Тога хлеба нема на земљи, смрт га је онемогућила; Он у личности Богочовека `силази с неба` са једним циљем: `да који од Њега једе не умре`. Бог је постао човек, да би као човек дао људима средства и силе да савладају и победе смрт, хранећи се вечним животом, `хранећи се хљебом живим`. А то значи: хранећи се и живећи Христом Богом, Његовим богочовечанским силама; Његовим богочо-

вечанским Еванђељем. Као што 'умире' онај који се храни грехом, тако 'живи занавек онај који се храни Христом'. Али, да се не би људи одвратили од Христа мислећи да Он непрестано говори о невидљивој вечној храни, Он им открива конкретну тајну вечног живота: (она је сва 'материјализована', овештаствљена у светом и безгрешном, али видљивом и опипљивом, телу Његовом – светом Причешћу.) 'Ја сам хлеб живи (...) – који сиђе с неба; који једе од овога хлеба живеће вавек, и хлеб који ћу ја дати тело је моје (...), које ћу дати за живот света' (отац Јустин Ђелијски 2001: 80–81) / азъ есмь хлѣбъ жнѣгы съшеды снѣсе аште кто сънѣсть отъ хлѣба сего жнѣвъ бждетъ въ вѣкъ хлѣбъ бо нже азъ дамъ плѣтъ моѣ естъ ѡже азъ дамъ за жнвотъ мнра (6, 51).

Вјера у Христа, „то је 'истински хлеб с неба'; 'хлеб Божји'. Њиме се храни оно што је Божје у човеку, и у свима Божјим створењима. Али 'хлеб Божји' на првом месту јесте Личност Богочовека Христа, оно што Он по себи јесте и што са Собом доноси и даје свету. У најразличитијим облицима даје Он преко 'хлеба Божјег' живот свету. Њиме живи, и ради Њега живи, све што је живо у свету. Као што на свету живот Њиме постаде, као што 'Он беше живот' (Јн. 1, 4), тако Он и јесте живот, јер Он 'даје живот свету'. Речју: Богочовек је хлеб Божји, и тиме живот свету: 'Јер је хлеб Божји онај који силази с неба и даје живот свету'. Значи: живот на земљи је сав с неба, сав пореклом одозго, од Бога, од Богочовека. Овде је и сва логика живота, и сва сила живота, и сва вечност живота – Богочовек Христос! (отац Јустин 2001: 75): отъци наши ѣса манънѣ въ поустыни ѣкоже естъ писано хлѣбъ снѣсе дастъ нмъ ѣстн, рече нмъ нѣ адннѣ глѣж вамъ не мосн дастъ вамъ хлѣбъ съ нѣсе нѣ отъцъ мон дастъ вамъ хлѣбъ истиннѣнъ съ небесе, хлѣбъ бо бѣни естъ съходан снѣсе и даган жнвота мнроу, азъ есмь хлѣбъ съшедын съ небесе... (6.31–42). Зато *Исус узе хлеб, и даје им, ѿако и риду: прнде же нс н приѣтъ хлѣба н дастъ нмъ 1 рыбж такожде* (21. 13); јер се не само духовни и него и телесни

живот тумачио сликом хљеба. Хљеб „служи за одржавање живота појединца, али је и знак заједништва“ то је „израз братске љубави“ (Библијски лексикон 1972: 164). „Васкрсли Господ једе, сигурно не зато што му је потребна храна за одржавање бесмртног тела, већ да би и на тај начин показао својим ученицима како је васкрсао, и има стварно тело. А та храна, по речима светог Григорија Паламе, сагоревала је у огњу Христовог Божанства. Као да се огањ хранио њоме“ (отац Јустин Ћелијски 2001: 231). И управо хљебом и рибом Исус је у пустињи у Галилеји нахранио гладни народ, умноживши пет хљебова и двије рибе. На који начин Он то чини: узима пет хљебова и двије рибе, благосиља их и даје ученицима, а ученици даље народу. И управо у рукама ученика хљеб се множи, расте, сабира и што више ученици хљеба дају народу, утолико све више остаје. „Беспомоћне руке људске постају посредници умножавања хлеба да би Спас показао њима да они могу божанском силом Његовом чинити и оно што је људима немогуће. Тако у свему, тако у свакој прилици“ (отац Јустин Ћелијски 2001: 72) / естъ отрочнштѣ съде единѣ нже нцлатѣ патѣ хлѣбѣ ѣтънѣ н двѣѣ рыбѣ нѣ си чѣто сжтѣ въ се(ан)ко, рече же нѣ сътворите чловкѣ възлешти бѣ же трѣва мѣнога на мѣстѣ възлеже оубо мжжѣ чнсло мѣ ѣко патѣ тѣсжштѣ, прнѣатѣ же хлѣбѣ нѣ н хвалж въздабѣ подастѣ оученикомѣ а оученици възлежаштнѣ такожде н отѣ рыбоу елико хотѣахж, н ѣко насытнша са гѣла оученикомѣ свонѣ съверѣте нзбѣгѣкѣ оукроухѣ да не погыблетѣ ннѣтоже, събѣраша же н исплѣннша дѣва на десате коша оухроухѣ отѣ патн хлѣбѣ ѣтънѣхѣ нже нзбѣша ѣдѣшенѣмѣ (6, 9–13).

И, управо, преко хљеба, израженог кроз залогај, ђаво је ушао у људе, ушао у Јуду: азѣ омотѣ хлѣбѣ подамѣ н омотѣ хлѣбѣ дастѣ нудѣ снмоню нскарнотѣъскоумоу (13,26). Дакле, Сатана је у Јуду ушао „по залогају тада уђе у њега Сатана“ / н по хлѣбѣ тѣгда вѣннде во нѣ сотона гѣла емоу нѣ еже творнши сътвори скоро... (13, 27) и то по залогају који му је Христос дао. Јуда прима у себе Сатану преко залогаја хљеба и

на тај начин је починио страشان гријех и „понорно грехољубље човекове природе. У присуству оваплоћеног Бога свога учитеља и добротвора, Јуда прима у себе Сатану. Заиста се Сатана својим најмилијим злом оваплотио у Јуди. Својим грехом Јуда се потпуно изједначио са Сатаном; јер за такав грех потребно је да сав Сатана буде у човеку, дела у њему, претвори цело његово биће у радионицу греха и зла“ (отац Јустин Ђелијски 2001: 151). Јеванђелист Јован, сам ученик *која љубљаше Исус*, и који је једини сазнао ову страшну Јудину тајну, не грди Јуду, не пребацује му, већ само то биљежи ријечима: *прине ђе онџ хлѣбѣ нзнде лене бѣ же ноштѣ (13,30) //А он узевши залoјај одмах изиђе; а дијаше ноћ.* Са Јудом, тј. његовим поступком, изашло је све зло. Изашао је Сатана, остао је сам Спаситељ са својим вјерним божанским ученицима. Богочовјек са својим светим ученицима спасио је свијет од гријеха, смрти и ђавола. Кад је Јуда изашао, Исус рече: *Сад се ѡрослави Син Човјечији, и Бој се ѡрослави у њему. Ако се Бој ѡрослави у њему, и Бој ће њеја ѡрославити у себи, и одмах ће ја ѡрославити/ егда нзнде гла же нѣ нѣнѣ прославн са снѣ члѣскы и бѣ прославн са о немѣ, лште бѣ прославн са о немѣ и бѣ прославнтѣ-н вѣ себѣ и лене прославнтѣ* (13, 31–32).

Срби су у раном периоду староцрквенословенске епохе, на основу сазнања о развојном путу старе српске књиге, а ту свакако посебно мјесто заузима *Маријино чейворојеванђеље*, имали великог учешћа у првој словенској књижевној заједници, те су им, свакако, „биле доступне књиге настале старањем Словенских апостола, светих Ђирила и Методија“ (Савић 2019а: 11). Сви ови древни споменици, који испољавају српска језичка и друга обиљежја, имају посебну вриједност, као управо *Маријино чейворојеванђеље*, јер са сачуваним одређеним особинама српске редакције оно представља главног „културног дјелатника“ српскога рода и језика. Господ је „хљеб живота“, *који силази са неба* не намећући се људи-

ма, већ препуштајући људској слободи личним примјером спознају да духовна глад и жеђ су глад и жеђ душе људске за правдом, истином, мудрошћу, љубављу, вјером, радошћу, добротом (...) Зато је „хљеб живота“ Христос сам, „у целокупној својој Богочовечанској Личности, појави и стварности“ (отац Јустин Ђелијски 2001: 80) и зато Господ каже: „Ја сам хљеб живота“. Насушна храна за живот вјечни је живот Божји, а то значи храњење себе Богом. Зато нам Господ и поручује: *рече же нмъ нѣ мннъ мнн глѣж вацъ аште не снѣсте плѣти плѣти сѣа члс(кааго) и пнете крѣве его живота не нмате въ себѣ (6, 53) // Заистѣа, заистѣа вам кажем; ако не жедеѣте ѣијела Сина Човечјеѣа, и не ѣијеѣте крви њеѣове, немаѣте живоѣа у себи.*

ИЗВОРИ

Ягичъ 1883: И. В. Ягичъ, *Памятникъ іпаіолической ѣисъменостѣи*. Маріинское четвроевангеліе, съ примѣчаніями и приложеніями, Санктпетербургъ; према: Ческини 2019: А. Ческини, *Речник Маријиној четѣворојеванђеља, Јеванђеље ѣо Јовану*, Ниш – Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ.

ЛИТЕРАТУРА

- Библијски лексикон 1972: *Biblijski leksikon*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Васильева 2013: Е. А. Васильева, Язык и слово в представлених западных теолингвистов, у: *Весѣник Иркутскојо іосударственојо линѣвистѣическојо универсиѣетѣа*, Иркутск, стр. 127–132.
- Вендина 2019: Т. И. Вендина, *Средњовековни човек у оілегалу сѣтарословенској језика*, превео Јустин Годић, Пале: Филозофски факултет, Центар за руски језик и руске студије.

- Гранстем 1954: Е. Гранстем, *Сокращения древнейших славяно-русских рукописей*, Акад. наук СССР, Труды отдела древнерусской литературы, X, Москва, 427–434.
- Грковић-Мејџор – Кончаревић 2013: Ј. Грковић-Мејџор, К. Кончаревић, *Теолингвистичка проучавања словенских језика = Theolinguistic Studies of Slavic Languages*, Одјељење језика и књижевности, Београд: САНУ.
- Јустин Ђелијски 2001: Преподобни Јустин Ђелијски (Поповић), *ТУМАЧЕЊЕ СВЕТОГ ЕВАНЂЕЉА ПО ЈОВАНУ, ТУМАЧЕЊЕ ПОСЛАНИЦА СВ. ЈОВАНА БОГОСЛОВА*, Београд: Наследници Оца Јустина и манастир Ђелије код Ваљева, уредник: Епископ ЗХП Атанасије.
- Каждан 2000: А. П. Каждан, *Византијска култура*, Санкт-Петербур.
- Кончаревић 2015: К. Кончаревић, *Појед у теолингвистику*, Београд: Јасен.
- Летић 2015: Б. Летић, „Сасуди“ речи анђеоске хране и „чаше“ животворећег пића у старој српској књижевности, *Прилози настави српској језика и књижевности*, Часопис Друштва наставника српског језика и књижевности Републике Српске, III/1–2, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске, 11–21.
- Летић 2020: Б. Летић, *Књига наша насушна, пленарно предавање на скупу Српска Горажданска шtamпарија у свјетлу науке и културе*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Фоча, 15–23.
- Московљевић 2000: М. Московљевић, *Речник савременој српској књижевној језика с језичким саветником*, Београд: Гутенбергова Галаксија.
- Никитовић 2014: З. Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралној карактера*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Пипер 2009: П. Пипер, *Када је први пут служена Литургија на словенском језику? Зборник Мајнице српске за славистику*, бро. 76, Нови Сад: Матица српска, 7–20.
- Речник српског језика 2007: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

- Руско-српски речник 2009: *Руско-српски речник*, Нови Сад: Прометеј.
- Српски православни молитвеник 2004: *Српски њравославни молићвеник*, Предговор – О МОЛИТВИ, Линц: Издавачка кућа „ПРАВОСЛАВАЦ“.
- Савић 2019: В. Савић, Уз речник Маријина четворојеванђеља, у: *Речник Маријиној четвороројеванђеља*, Ниш-Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ, стр.141–148.
- Савић 2019а: *Српска књижевна реч у својим њрвим сѣолећима*, Подгорица–Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Стојановић 2002: Ј. Стојановић, *Орѣоѣрафија и језик Бјелоѣольској четвороројеванђеља* (13/14.вијек), Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Теофилакт Охридски 1996: блажени Теофилакт Охридски, *Тумачење Свеѣој Еванђеља од Маѣеја*, Дечани: Манастир Високи Дечани.
- Трифуновић 1990: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних ѣојмова*, Београд: Нолит.
- Ческини 2019: А. Ческини, *Речник Маријиној четвороројеванђеља*, Ниш–Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ.
- Шћепановић 2015: М. Шћепановић, *Вукове српске народне ѣословице*, приредио, пропратне текстове написао и урадио Регистар кључних ријечи М. Шћепановић, Београд: Јасен.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Владика Николај, [NASLOVNA](#) » [BIBLIOTEKA](#), [Vladika Nikolaj](#) » ОЃЕ НАЃ 14. јануар 2016, приступила 14. 9. 2020.
- Дарко Ѓого, <https://www.bljesak.info/kultura/vjera/protojerej-stavrofor-darko-R-djogo-hrišćani-vjernici-vjera/271098>, приступ: 14. 9. 2020.

1.4. СТАТУС СРПСКОГ ИМЕНОСЛОВА У ДИПЛОМАТИЧКОЈ ГРАЂИ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА³²

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Најраспрострањеније вјеровање јесте да лично име представља *alter ego*, па је чак у српском народу један од највећих благослова: *Име тии се свуда сјомињало!* „Лична имена, као један од облика народног стваралаштва и део лексичког блага, у себи носе печат историје, културних утицаја и веза, традиције, обичаја, религије, језичког развоја, народне психологије, схватања живота и погледа на свет“ (Грковић 1977: 7).

Проучавање историје личних имена код Срба у средњовјековној Босни и Хуму врло је интересантно и значајно, јер нам и лична имена показују историјска и друштвена кретања српског народа. Лична имена су дуго била предмет истраживања, кренувши од збирке словенских личних имена Александра Гиљфердинда који је на своме путу (1857) по Босни, Херцеговини и Старој Србији пронашао поменик манастира Сопоћана (који је већ наредне године средио и штампао); а затим су разни научници прионули у истражи-

32 Рад је објављен у Српском језику, број XXIV, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет Београд, Филолошки факултет Никшић, Филозофски факултет Источно Сарајево, Филолошко-уметнички факултет Крагујевац, Филолошки факултет Бања Лука, Филозофски факултет Нови Сад, Филозофски факултет Ниш, 2019, 549–564.

вање словенског именовслова.³³ „О ономастици средњовјековне Србије се зна веома мало, мада су историјски извори пребогати подацима ове врсте“ (Грковић 1983: 3), а о ономастици средњовјековне Босне – још мање.

„Проучавање старосрпских имена словенског порекла јаче осветљава прасловенску антропонимију. Та имена имају архаичан облик, па њихово изучавање и поређење с најстаријом антропонимијом осталих словенских народа може допринети реконструкцији општесловенског антропонимијског праизвора“ (Грковић 1983: 4). Још су Прасловени имали заједнички именовслов. Наравно, не смијемо заборавити чињеницу да је прасловенски хипотетичан језик. „Прасловенска лична имена су била наслеђе из индоевропског ономастикона. Словени су добро сачували све категорије имена наслеђене из индоевропске заједнице, како у погледу грађења тако и у погледу значења“ (Грковић 2004: 44). Дакле, словенска имена припадају широј скупини – индоевропској. „То значи да наша реконструкција општесло-

33 На проучавању словенских имена велики допринос науци дали су: Стојан Новаковић (1875. године објавио је један рјечник историјских личних имена), Миклошич (*Die Bildung der slavischen Personennamen* 1860, *Die Bildung der slavischen Personen und Ortsnamen* 1927), Ђ. Даничић (*Основе српскога или хрватскога језика* 1876; *Nom. sing. mask. na -o i na -e* 1874), Т. Маретић (*Ошкле име Свејозар* 1921; *О народним именима и презименима у Хрвати и Срба* 1886), П. Скок (*Имена пастира у дубровачкој пасторали* 1922; *Како бизантински pisci пишу лична и тјесна словенска имена* 1927), Милица Грковић (*Имена у Дечанским хрисовуљама* (1983), *Речник личних имена код Срба* (1973), *Речник имена Бањској, Дечанској и Призренској власителинства у XIV веку* (1986), *Имена у Ресави за време десјошовине* (1998), *Лична имена словенској порекла у Дечанским хрисовуљама* (докторска дисертација коју је одбранила 1980. године), Невенка Гошић (*Бојумилска лична имена* 1987), Митар Пешикан (*Зейско-хумско-рашка имена на јочейку шурској годба* 1984), Гордана Јовановић (*Деривација хришћанских имена у српским јовелама и шурским јојисима* 1999), Михаило Шћепановић (*Именовслов ваљевске Пејнице* 1997) и многи други.

венских именословних образаца ставља себи у задатак да премости временски јаз од добрих пола миленија, што намеће потребу да њено полазиште поставимо у доба што ближе познопрасловенској епохи, тј. да полазимо од најранијих, средњовековних записа, и то превасходно домаћих, словенских, с обзиром на то да је информација коју пружају стране потврде по правилу недовољна и непоуздана, особито што се тиче творбених ликова који су пресудни за реконструкцију прајезичких образаца“ (Лома 2013: 13). Од шестог вијека словенска племена продиру дубоко у Балканско полуострво и већ у седмом вијеку је велики дио Балкана прекривен словенским становништвом. Прве податке о њиховој антропонимији забиљежили су византијски и латински историчари, географи, али и трговци и путници. Ти извори представљају богату ризницу антропонима и топонима насталих још у општесловенској прадомовини. Секретар на двору цара Ираклија – Теофилакт Симоката – оставио је записан податак да је приликом упада словенског живља у Тракију 585. године један од вођа био *Рагојосиј*, док је у борбама 595. погинуо словенски поглавица *Пиројосиј* (Византијски извори за историју народа Југославије 1955: 108. и 119, према Грковић 2004: 44). Византијски цар, писац и историчар Константин VII Порфирогенит (913–959) оставио је доста података о словенским именима старјешина у дјелу *De administrando imperio*. Он ту спомиње једног од првих српских владара *Вишеслава* (око 780), његовог унука *Рагослава*, праунука *Власимира* и његове синове *Мујимира*, *Сиројимира* и *Гојника* итд. Иако је у науци често оспораван као извор за ономастику (јер у њему има доста личних и географских имена без потврда у другим документима), *Љејојис јоја Дукљанина* је права ризница личних имена из периода ране словенске историје: *Бољеслав*, *Севвлад* (5. вијек) и његови унуци *Севвлад*, *Селимир*, *Владин*, *Рајимир* (незнабошци), *Будимир* (први хришћански владар у Далмацији), а затим његови насљедници *Свејолик*, *Владислав*,

Томислав, Себеслав итд. Дакле, у *Љейойису йойа Дукљанина* забиљежена су веома стара српска имена. „У новој отаџбини Словени су наишли на нове прилике и ступили у додир са народима друге вере и другог културног нивоа, управо, нашли су се у процепу између две цивилизације – на западу романске, на истоку византијске. У контакту са затеченим становништвом и суседима, поред културних, економских, политичких, јављали су се и језички утицаји. У оквиру презетог лексичког фонда налазила су се и лична имена староседелаца и најближих суседа, нарочита грчка и романска“ (Грковић 1983: 10–11).

У раду пратимо историју личних имена Срба у 14. и 15. вијеку која су посвједочена у обрађиваној дипломатичкој грађи, а која су различитог поријекла: словенска и хришћанска (црквена, календарска). Поред универзалних, општих сличности при избору лексике за именовање новорођених (имена назива по биљкама, животињама, ријечима које су везане за доброту, љепоту, младост и слично), сваки народ је изградио и своје „обрасце“ који представљају одразе његове историје, религије, културе, друштвено-економског стања и слично. Код Срба се то посебно види у биографијама средњовјековних српских владара у којима се јасно види да су Срби водили рачуна при давању имена новорођеним. „Разноврсни утицаји су условили да се у српском именолову на првом месту, као индоевропско и прасловенско наслеђе, нађе знатан број различитих семантичких категорија“ (Грковић 2004: 47).

2. СЛОВЕНСКА ЛИЧНА ИМЕНА

Грађа је показала праву ризницу имена словенског поријекла, посебно сложених имена: БОГДАЊ, БОЛЕСЛАВЪ, ВЛАДСЛАВЪ

(ССА2,³⁴ Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу из 1354), *дражеславъ* (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366), *вљкославъ*, *болеславъ* (ГПБ4, Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу из 1357). Словенски ономастикон у погледу сложеница представља наставак индоевропског стања.³⁵ Такође, уочена су и изведена имена, која су се рано укомпоновала у антропооснове придјева: *млад* – *младниъ* (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380), *рад* – *рднчъ* (ГПБ4, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој дио Конавала из 1419), *драг* – *драгошъ* (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366), *драгоиъ* и *драгниъ* (ГПБ 2, Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола из 1392); *мио* – *мильгнъ* (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366), *милатъ* (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366), *милаць* (ГПБ 2, Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола из 1392), *милошъ* (ГПБ4, Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу из 1357).³⁶ Грађа је показала и

34 У загради стоји ознака извора грађе (с тим да због прегледности нећемо понављати имена која се више пута појављују у различитим повељама (ССА (Стари српски архив) и ГПБ (Грађа о прошлости Босне)) и број књиге, за који је библиографски податак дат на крају рада, тј. у изворима.

35 Питањем сложених имена бавили су се многи истраживачи: М. Морошкин (1867), Ф. Миклошич (1860, 1–118), Т. Маретић (1886, 81–146, 1887, 69–154), Ј. Слобода (1964) итд.

36 У обрађиваној грађи пронашли смо следеће суфиксе за грађење изведених имена: *-ак* (*новакъ*, *голакъ* (ГПБ 2, Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола из 1392), *гољкъ*, *вилакъ* (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380)), *-ан* (*баранъ* (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434)), *-аиъ* (*милатъ* (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366)),

име дабиша (ССА5, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић из 1395)³⁷.

-*ац* (вљкацъ (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366), хлапацъ (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434)), -*аш* (тодмашъ (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434)), -*ашин* (вљкашинъ (ССА5, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић из 1395)), -*ихна* (вљгнхна (ССА2, Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу из 1354)), -*ич* (раднчъ (ГПБ4, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој дио Конавала из 1419)), -*ко* (тврѣткѡ, вранкѡ (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380)), тврѣткѡ (ССА5, Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима из 1397. и 1398. године), влаткѡ (ССА2, Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу из 1354), вранкѡ, стѣпкѡ и сѣнькѡ (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366)), цнръкѡ (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380), паккѡ (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434)), -*оје* (радѡе и прѣкѡе (ССА5, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић из 1395), стнпѡе, прнѣкѡе и хръкѡе (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380), сладѡе (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366)), -*ош* (драгошъ (ГПБ2, Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола из 1392)), -*иен* (цнльгѣнь (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366)), -*уї* (црньгъ (ССА2, Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу из 1354)). Изведена имена су такође индоевропско наслеђе у прасловенској заједници. Сами суфикси, дакле, обogaђују систем имена, јер се везују за различите форме: хипокористике, апелативна имена, основе сложених имена и слично. Помоћу суфикса могу се правити многе деминутивне, пејоративне и аугментативне форме. Радосав Бошковић приказао је стање јужнословенских суфикса у односу на прасловенски у својој студији *Развѣтѣак суфикса у јужнословенској језичкој заједници* (1936: 1–154).

37 У питању је краљ Стјепан Дабиша (1391–95). Ово име представља хипокористик од сложеног имена *Дабижив*. Име се повезује са словенским божанством *Дајбојом*. Уопште, имена *Дабѣ*, *Дабиша*, *Дайче* и слично – настала су од имена словенског божанства *Дајбоја*, као што смо и напоменули.

Проучавана дипломатичка грађа показује да има доста имена словенског поријекла. То су имена, с једне стране, сложена од двију основа. Најчешћи коријен у другом дијелу сложенице јесте *слав* (дражеславъ (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366), радославъ (ГПБ4, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој дио Конавала из 1419) и слично. Са основом *мир* примјери су рјеђи у грађи (вљкьмиръ (ССА5, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић из 1395)), иако је и та основа врло честа у српском именослову. Грађа је показала и сложено словенско име богданъ (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366). Сматра се да је ово име преведено код свих Словена. Дакле, сложена имена су фреквентна у ексцерпираној грађи: *Бојдан*, *Дражеслав*, *Владислав* и слично. Словенски ономастикон у погледу сложеница представља наставак индоевропског стања. Наиме, најстарији писани извори (словенски) показују да се овај тип чувао и послије распада прасловенске језичке заједнице. Српска племена и уопште Јужни Словени су из те заједнице наслиједили и велики фонд имена ове врсте и овога типа.

У ексцерпираној грађи нисмо пронашли имена по биљкама, природним појавама, годишњем добу, бројевима (*Зоран*, *Жарко*, *Оињен*, *Првослав*), али јесмо по бојама – *црњнгъ* и *цркъоѳ* (ССА2, Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу из 1354), као и имена од описних придјева (*радое*, *раднъ*, *радосавъ*). Називи имена по бојама, такође, улазе у круг лексике која се узима за основе личних имена Срба. То је повезано са словенском митологијом, односно са божанским двојством Бијелог и Црног бога. Имена са основом *црн-* имала су заштитну улогу. Наиме, име које се везује за злог Црног бога даје снагу за одбрану од негативних подземних сила (Грковић 1983: 40). Отуда и у обрађиваној грађи *црњнгъ*, али и *цркъоѳ*

и са друге стране – вилакъ (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380) (према Бијелом богу). Такође, повезаност имена и особина његовог носиоца врло рано су се учврстила у антропооснове низа придјева: драг – *Дра-іаш*, *Драіоје*; мио – *Миліен*, *Милай*, *Миладин*, *Миливоје*, млад – *Младен*, рад – *Радич*, тврд – *Тврдисав* и слично. Грађа је показала и име налџско (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380). У питању је *Наљешко Вјешинџа*, рођак краља Твртка I Котроманића. Ово име је ријетко, али није непознато. Поред ове повеље, име *Наљешко* јавља се и у повељи краљице Грубе и у писму Дубровчана од 18. марта 1399. године; али ту је у питању *Наљешко Јурчић*, дубровачки трговац.

2. 1. ЛИЧНА ИМЕНА ОД ОСНОВЕ ВУК-

Код Срба су честа имена која у основи имају назив животиње, посебно са основом *вук-*. Срби од давнина дају својој дјечи имена која у основи имају назив животиња, посебно са основом *вук-*. Грађа није потврдила имена по другим животињама, типа *Лав*. То је и разумљиво и очекивано. Наиме, у предјелима гдје су Прасловени а послије и Словени и Срби живјели лавова није било, али јесте вукова; и зато је име по вуку познато свим словенским народима, не само Србима. То се види и у ексцерпираној грађи: *вѡкъ* (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434), *вљкъ* и *вљкъць* (ГПБ4, Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу из 1357), *вљкъць*, *вљкъць*, *вљкъць* (ГПБ4, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој дио Конавала из 1419), *вљкъмнрѣ*, *вљкашинѣ* и *вљкъта* (ССА5, Повеља краља Сте-

фана Дабише браћи Семковић из 1395), вљкѣць, вљкѣцна (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу из 1366). То су, са једне стране, сложена имена која у првом дијелу имају Вук – вљкѣцнѣ; а са друге – изведена од основе вук-: вљкѣцнѣ (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380). Имена од основе вук- код Срба се посебно шире од краја 14. вијека, а нарочито од 16. вијека (Стојановић 2014: 88–89). Има га и у владарским породицама Лазаревића и Бранковића. „Импозантан је број имена која у основи имају вук-. Лична имена овог типа нијесу карактеристична за западнословенске језике, а ни за источнословенске, али су, судећи по појединачним презименима у чијој је основи `вук`, а која су некад настајала од имена, имена овог типа била некад присутна, иако нијесу била бројна“ (Стојановић 2014: 84). Зашто је име Вук (и имена са основом вук-) толико присутно у српском народу и поред негативног, демонског и митског обиљежја саме животиње вук? Код словенских народа и Срба сачувано је много легенди и митова о вуку. Српски народ је из фазе тотемизма изашао давно, али су се, ипак, сачувала одређена вјеровања да између животиња и људи има нека сродничка веза (Чајкановић 1994: 131). Та вјеровања су посебно препознатљива у митовима, легендама и приповијеткама. Дакле, приликом давања имена новорођеним, а везаних за животињу, превасходно се мислило на његову профилактичку улогу. У том смислу посебну пажњу има проблем имена Вук и имена изведена или сложена од истоимене основе. Сматра се да је сваки народ везан за неку животињу. По Чајкановићу, вук је „митски представник српског народа“ (Чајкановић 1973: 226). Иако се његове црте негативно означене (па се и вампир „мртво тело које је `оживело` и устало из гроба и које лута по околини и `дави људе по кућама и пије крв њихову`“ (Чајкановић 1994: 204–205), назива и вукодлак

– то би био, дакле, „демон који је покривен вучјом длаком“ (Чајкановић 1994: 205)); ипак је у српском народу развијен култ вука – у односу на друге народе. Дакле, значајну улогу у настајању имена уопште имали су култ, магија и религија. „Вера у магичну повезаност имена и именованог присутна је у формирању сваке антропони-мијске семантичке категорије, а њени трагови су присутни и у данашње време“ (Грковић 1983: 36). Чајкановић то објашњава на овај начин: „Нама је из старе књижевности сачуван један каталог народа, у коме је сваки народ везан за понеку књижевност (...) За Србина се, нпр., каже да је вук, и то је сасвим на месту, утолико што је вук митски сродник и предак Србинов, уопште митски представник српског народа (...) Нарочито је омиљен код хајдука. Су-срет са њим доноси им увек срећу. Било је хајдука који никад у животу нису хтели да убију вука“ (Чајкановић 1920–1924: 398). Дакле, код Срба вук нема негативни демонски карактер, већ, напротив, посебну симболику која се веже чак и за култ Светога Саве, сматра Чајкановић: „Каже да се у источној Србији свети Сава `сматра као заштитник од вукова`, `стога се његов дан строго празнује` (...) а то значи, другим речима, да је у српском паганизму постојало вучје божанство, чије су функције касније пренесене на светог Саву“ (Чајкановић 1920–1924: 39). „Широк је, у митологији, народном вјеровању и предању, круг значења и радњи који су везани за вука, можда најшири и најразноврснији у односу на остале животиње, а и биљке: везује се са хтонском симболиком, хтонска симболика одређује везу вука са умрлима, са подземним свијетом, повезан је са нечистом силом, фигурира у различитим знамењима, са вуком су повезане многе забране и заштитне радње (заштита стоке и људи), вуку се приноси жртва да се умилостави, разноврсно је коришћење `вука` и у магијске сврхе. Вук је синоним недруштвености, вук-самотњак. Ако се посматра значење

код различитих народа може се констатовати да вук има амбивалентна значења. Вук је присутан у митовима многих и старих народа, али је најчешће носилац негативног значења“ (Стојановић 2014: 85).

Дакле, стари Срби су добро познавали религију и култ животиња. „Од тога се налазе многобројни остаци у данашњим култним обичајима, веровањима и традицији. Повод да животиње у религији добију угледно место било је уверење примитивног човека, засновано на искуству, да животиње имају извесне способности које су јаче од његових, и, са његовога гледишта, супранормалне (...) поред тога, за религију и култ животиња дало је повода и веровање да у животињама могу бити инкарниране душе предака“ (Чајкановић 1994: 183). Подјела на животиње према њиховом митском поријеклу је врло стара. Сама подјела је начињена на дуалистичкој основи и у наша вјеровања је дошла често из манихеизма. „Тако је, на пример, демиург створио човека, а његов антипод вука“ (Чајкановић 1994: 187). Забиљежене су и многобројне пословице у којима је вук управо изражен кроз ове особине. Тако у *Вуковим српским народним пословицама* (приредио Михаило Шћепановић 2015) налазимо: *На вука вика, а иза вука лисице вуку* (3150), *Чуј, њуче и народе! Роди вучица вука, свему свијетју на знање, а ђеиетју на здравље* (Повиче (здроаво) бабица пошто одреже пупак мушкоме ђетету онога чоека коме су ђеца прије мрла (6184)), *Тешко шуши с вуком райиујући* (5578), *Одрий вук, а найетј реј* (4012) – Липсује, а псује и слично. Вук се доводи у везу са хајдучима и јунацима. У *Вуковим српским народним пословицама* (приредио М. Шћепановић) налазимо: *Риба без воде и вук без јоре не може живљетји* (4663), *Тешко вуку не једући меса, А јунаку не њијући вина!* (5517), *Тешко вуку за ким не лају, И јунаку за ким не јоворе!* (5518) и слично. Хајдуци се увијек заједно држе, као и вуци: *Вук не вије шито је меса ѡладан, Нејо вије да дру-*

жину свије (651). Такође је у српском народу изражена и клетва: *Вуци ње изјели* (653). Похвално ће се за неку жену рећи да је *ѡрава вучица*, тј. за мушкарца да је *ѡрави вук*. При томе се мисли на људе који су способни, борбени, истрајни, сналажљиви, упорни. Иако није хришћанског поријекла, имена по вуку су веома стара код Срба. Тако се чак и брат Светог Саве звао *Вукан*. Дакле, поред календарских имена и у том раном периоду 12. вијека и стабилизације хришћанства на овим подручјима, забиљежена су и народна словенска имена са посебним освртом на *Вук* и имена изведена од ове основе, чак и код владајућег, династијског круга, тј. и у владарским породицама било је и народних и хришћанских имена. Ова имена су се давала и због тога јер је народ мислио да представљају заштиту, тј. да штите онога ко носи то име. Дакле, поред берићетних имена (*Милан, Младен*), у српској традицији су честа имена типа: *Вук, Вучеѡа* итд. „У нашој традицији доста се говорило о профилатичким (заштитним) именима која чувају децу од урока“ (Николић 2009: 10). Т. Маретић истиче чак педесетак имена која су погрдна и имају функцију заштитних имена (*Гаѡић, Гнуса, Злоба, Завид, Грубан* итд. (1886: 96).

Број имена са основом *вук-* није коначан у српском именослову, тј. анализирањем наших старих повеља и писама зна се наићи на име којег нема у *Речнику личних имена код Срба* (Грковић 1973). Тако је нпр. Јелица Стојановић пронашла чак 61 лично име из старих српских поменика (Пивског, Морачког и Поменика из Хоче) којих нема у *Речнику* (Стојановић 2014: 89). Ексцерпирана грађа није показала имена овога типа којих нема у *Речнику*. Имена од *вук-* код Срба се посебно шире од краја 14. вијека. Основни разлог за давање овога имена новорођеним била је у ствари жеља да се заштити живот његовог носиоца. Сматра се да је сваки народ везан за неку животињу. Ова имена су се давала и због тога јер је народ

мислио да представљају заштиту, тј. да штите онога ко носи то име. Вук Стефановић Караџић је у своме рјечнику написао: „Кад се каквој жени не даду дјеца, онда надјене дјетету име *Вук*, јер мисле да им дјецу вјештице једу, а на вука неће смјети ударити (за то су и мени овако име надјели)“ (В. С. Караџић 1852: 78).

3. ХРИШЋАНСКА ЛИЧНА ИМЕНА

Поред словенских, грађа је показала и хришћанска имена. Од женских – грађа је показала само једно име и то хришћанско – елена (ГПБ4, Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу из 1357). Иначе је изузетно мали број женских имена уопште у српском ономастикону. Углавном су то имена жена које су поријеклом из угледних породица. У анализираној грађи у питању је *Јелена Груба*, наследица краља Дабише. Од хришћанских мушких имена грађа је посвједочила ове: *марко*, *петар*, *никола*, *martин* и *павле* (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434), *стефан* и *павал* (ССА1, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу из 1380), *нван* (ССА2, Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу из 1354), *нвахн* (ГПБ4, Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу из 1357), *нваниш* (ГПБ4, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој дио Конавала из 1419), *љраљ* (*юрљм* (Ђурђем) (ГПБ4, Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједе браћи Ђурђевићима из 1434), *стпан* и *стпац* (ССА5, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић из 1395), *стпанољ* (ГПБ4, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој дио Конавала из 1419). Средњовјековне рукописе са

подручја Босне и Хума, у периоду када су обрађивани рукописи настајали, карактерише икавизација.³⁸ Икавизација је била распрострањена током 14. и 15. вијека у средњовјековној Босни и Хуму, као један писарски манир (више о томе Самарџић 2015: 130). Отуда поред *стѣпань* (ССА2, Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватињићу из 1366) и *стипань* (ССА5, Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић из 1395). Име *Иван* (и *Ивахн*) припада скупини имена *Ст̄арој завјѣтиа* (као *Давид*, *Мојсије*) и истог је поријекла као *Јован*. Обрађивана грађа показује да су била веома заступљена имена по апостолима (*петарь*), имена која су носили писци јеванђеља (*дмарько*, *нвань*), као и имена мученика, жртава за хришћанство (*ннкола*, *стефань*). Може се рећи да су српски духовни и културолошки хоризонти одређени хришћанским наслеђем, тј. „духовно обликовање искуства, као одраз најосновније људске потребе за стварањем симбола, у свом темељном, митотворачком изразу одувijek је указивало на сродност религије и умјетности и истицало њихову међусобну зависност“ (Миличевић 2013: 11). Православна духовност основни је чинилац одржавања идентитета српског народа и тај идентитет се, управо, види и по приказу имена из српског ономастикона.

4. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

„С правом је речено да су лична имена најинтернационалније речи, јер лако прелазе из народа у народ,

38 Главна експанзија ове појаве ишла је у правцу југа у западну Херцеговину (Белић 1999: 437). И Херта Куна (1985) је такође наглашавала да третирање гласа *јайѣа* у босанским рукописима показује велику употребу икавског рефлекса. Другим ријечима, овај манир раширио се међу писарима са подручја Босне и Хума, без обзира на то да ли је ријеч о писару који је поријеклом из Босне, или писару који је дошао из других српских предјела.

распростирући се обично веома далеко од територије на којој су се први пут јавила. Наравно, она при том лако мењају свој првобитни лик зато што морају да се прилагоде нормама језика у који улазе. Понеко лично име у једном истом језику добија најразличитије варијанте, тако да се понекад тешко може разазнати њихова узајамна веза или веза с првобитним именом“ (Јовићевић 1992). Дипломатичка грађа средњовјековне Босне и Хума (14. и 15. вијек) показала је богат корпус српских имена словенског поријекла, али која су као християнизована била прихваћена и од стране Српске православне цркве. Свједоци правне радње, како је грађа показала, углавном носе имена словенског поријекла. Са друге стране, имена из хришћанског календара Срби су такође давали својој дјечи. У обрађиваној грађи та имена, углавном, носе кнежеви и војводе. „Кнежеви и припадници виших друштвених слојева чешће су имали календарска имена, док су нижи друштвени слојеви носили имена слична онима коју су имали људи из Рашке, Босне и Хума“ (Грковић 2004: 55). Тако су и у ексцерпираној грађи у питању војводе (*Ђурађ, Павле, Марко, Иваниш*), кнежеви (*Петар, Никола, Ђурађ*) и слично.

Лична имена у грађи навођена су највише у оквирима стереотипних формула. Углавном се та имена појављују у служби свједока. Помињање свједока је карактеристика повеља из Босне и Хума, док у рашким јавноправним исправама помени свједока су рјеђи (Шуица 1999: 651–652). Дакле, свједоци су посебно присутни у даровницама Котроманића, док у исправама Немањића, са друге стране, врло ријетко. Будући да су свједоци представници односно старјешине властеоске породице увијек се наводе *с браћом*, али без имена чланова присутне братије. Свједоци се увијек заклињу у повељама које су босански владари или великаши издавали Дубровчанима (Станојевић 1924: 1–25), што је присутно и у ексцер-

пираној грађи. Лична имена у повељама средњовјековне Босне и Хума двојаког су поријекла: словенска и хришћанска (црквена, календарска). Проучавање ономастичког наслеђа једне земље може показати њен историјски пут, њене економске, културне и политичке везе са сусједним народима. Словенски ономастиком створен је још у општесловенској заједници и добро је сачуван и у ексцерпираној грађи. Такође, грађа је посвједочила и велики број календарских имена што показује да је обрађивани период дубоко осјећао хришћанско схватање личног имена.

Анализа имена ових ћирилских докумената показује да су имена словенског поријекла, која су била позната у Босни и Хуму (и Рашкој, Зети, Дубровнику), у ствари дио антропономијског система наслеђеног из општесловенске историје. Истичемо да су лична имена словенског поријекла, која су Срби сачували и наслиједили још из прасловенске заједнице, врло бројна (*Рагослав, Дражеслав, Рагосав*). То су углавном имена свједока правне радње. Са друге стране, имена из хришћанског календара Срби су такође давали својој дјечи кад су прихватили хришћанску вјеру. У грађи су то углавном имена владара, њихових синова, обласних господара. Ексцерпирана грађа показала је двије битне ствари: 1) У Босни и Хуму у 14. и 15. вијеку присутна су хришћанска имена по угледу на Рашку и тамошњи српски двор (*Стефан, Марко*) и 2) словенска имена, која су прошла пут христијанизације и која су се „утопила“ у православни миље – те у проучаваним документима јасно увиђамо богати српски именолов. Истина је да је грађа показала нешто већи број имена словенског поријекла, што је и разумљиво, будући да су у питању документи свјетовне не црквене (духовне) грађе. Посебно смо се задржали на именима са основом *вук-*, будући да је „вук специјални заштитник српског народа“ (Чајкановић 1994: 191). Пратећи развој личних имена од досељавања на Балкан па до 14. вијека када је Босна била

на врхунцу моћи, увиђамо да су антропониимијске обра-це код Срба у Босни и Хуму диктирале словенска традиција, ширење хришћанства које је обогатило антропониимијски фонд календарским именима, ономастичке законитости (процеси претварања хипокористика у нова имена и слично), те утицаји народних вјеровања и митологије.

ГРАЂА

- Грађа о прошлости Босне 2009: *Грађа о прошлости Босне 2*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Грађа о прошлости Босне 2011: *Грађа о прошлости Босне 4*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Летопис попа Дукљанина 1928: *Летопис оја Дукљанина*, уредио Ф. Шишић, СКА, посебна издања, књига LXVII, Београд – Загреб.
- Стари српски архив 2002: *Стари српски архив, књига 1*, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Историјски институт у Бањој Луци, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Ваљеву.
- Стари српски архив 2003: *Стари српски архив, књига 2*, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, Историјски архив у Чачку.
- Стари српски архив 2006: *Стари српски архив, књига 5*, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци.
- Повеље и писма из наведене грађе: *Повеља бана Тврђика Копротоманића кнезу Влајку Вукославићу (1354), Повеља бана*

Тврџка кнезу Влајку Вукославићу (1357), Повеља бана Тврџка кнезу Вуку Хрвајинићу (1366), Повеља краља Стефана Тврџка I Кошроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрвајинићу (1380), Повеља краља Стефана Дадише о овлашћењу Драгоју Гучеџићу у вези са дугом Новака Мањедола (1392), Повеља краља Стефана Дадише браћи Семковић (1395), Повеља војводе Сандаља и браће му Вука и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала (1419), Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом поклањају браћи дашићинске посјеле браћи Ђурђевићима (1434), Четири писма краљице Јелене Дубровачкој ошћини о босанским дохоцима (22. мај 1397, 15. новембар 1397, 9. март 1398, послије 3. априла а прије 20/25. маја 1398).

Скраћенице:

ССА – Стари српски архив

ГПБ – Грађа о прошлости Босне

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999: А. Белић, Историја српског језика, *Изабрана дела* 7, Београд: Завод за уџбенике.
- Бошковић 1936: Р. Бошковић, Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, *Јужнословенски филолоџ XV*, Београд, у: *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: ЦАНУ 1978, 45–175.
- Гошић 1987: Н. Гошић, Богумилска лична имена, *Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције*, Београд: САНУ.
- Грковић 1973: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Вук Караџић, Београд.
- Грковић 1983: М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Грковић 1986: М. Грковић, *Речник имена Бањској, Дечанској и Призренској власнелинства у XIV веку*, Београд: Народна књига.

- Грковић 1998: М. Грковић, Имена у Ресави за време деспотовине (*Дани српскога духовног преображења V*, Српска књижевност у доба деспотовине), Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа.
- Грковић 2004: М. Грковић, Историјски пут српског именослова, *Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, Лингвистичке свеске 4.
- Даничић 1874: Ђ. Daničić, Nom. sing. mask. на -o и на -e, *Rad JAZU*, 26, Zagreb.
- Даничић 1876: Ђ. Даничић, *Основе српскога или хрватскога језика*, Биоград: издање и штампа ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ.
- Јовановић 1999: Г. Јовановић, Деривација хришћанских имена у српским повељама и турским пописима, *Осма југословенска ономастичка конференција и Друџи лингвистички скупи „Бошковићеви дани“*, Подгорица: ЦАНУ 33.
- Јовићевић 1992: Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, књига LVI, Београд: Филолошки факултет.
- Караџић 1852: В. С. Караџић, *Српски рјечник истаумачен немачкијем и латинскијем ријечима*, Беч: штампарија ЈЕРМЕНСКОГ МАНАСТИРА.
- Куна 1985: Н. Kuna, Hvalov zbornik – spomenik srednjovjekovne bosanske književnosti, RO Institut za jezik i književnost, *Godišnjak XIV*, Sarajevo.
- Лома 2013: А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, САНУ, Одбор за ономастику, Библиотека ономотолошких прилога, књига 2.
- Маретић 1886: Т. Maretić, Narodna imena i prezimena, *Rad JAZU*, knj. LXXXI, Zagreb, 81–146.
- Маретић 1886, 1887: Т. Maretić, О narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, *Rad JAZU*, knj.81, 1886, 81–146, knj.82, 1887, 69–154.
- Маретић 1921: Т. Маретић, Откле име Светозар, *ЈФ*, II, Београд: САНУ.
- Миклошич 1860: F. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personennamen, Wien.

- Миклошич 1927: F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen und Ortsnamen*, Heidelberg.
- Миличевић 2013: Д. Миличевић, Ка дефинисању православне духовне основе српске књижевности двадесетог вијека, у: *Ризничари и њамџиџиџи*, Православна духовност српске књижевности XX вијека, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Морошкин 1867: М. Морошкинъ, *Славянскій именованъ, или собраніе славянскихъ личныхъ именъ въ алфавитномъ по-рядку*, Санктпетербургъ.
- Николић 2009: В. Николић, *Nomen est omen* (ономастички прилози), Ужице: Братис.
- Пешикан 1984: М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба, *Ономаџолошки џрилози* 3, Београд: Одељење језика и књижевности, одбор за ономастику.
- Самарџић 2015: Б. Самарџић, *Сџазама срџској рукојисној насљеђа Босне и Херџејовине*, Пале: Просвјеџа.
- Свобода 1964: J. Svoboda, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha.
- Скок 1922: P. Skok, *Imena pastira u dubrovačkoј pastorali, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 2, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata I Slovenaca, 139–144.
- Скок 1927: P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*, Starohrvatska prosvjeta, n.s., 1.
- Скок (1971–1974): P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I–IV, Zagreb: JAZU.
- Станојевић 1924: Ст. Станојевић, *Сџудује о срџској дџџломаџиџи. Сведоџи*. Глас СКА 110, 1–25.
- Стојановић 2014: Ј. Стојановић, Лична имена од основе вук-у старим српским помениџима и везивање “вука” за култ Светог Саве код Срба, *Слово*, часопис за српски језик, књижевност и културу, година XI, број 43–44, Никшић: НВО Актив професора српског језика и књижевности.
- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Сџудује из срџске релиџије и фолклора 1910–1924*, Београд: СКЗ.
- Чајкановић 1973: В. Чајкановић, *Мџџ и релиџија у Срба*, Београд: СКЗ, коло LXVI књига 443.

- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, рукопис приредио Војислав Ђурић, Београд, *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књига пета, Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партедон.
- Шћепановић 1997: М. Шћепановић, *Именослов ваљевске Пећнице*, Београд – Ваљево: Институт за српски језик САНУ.
- Шћепановић 2015: М. Шћепановић, *Вукове српске народне пословице*, Београд: Јасен.
- Шуица 1999: М. Шуица, *Лексикон српској средњеј века* (приредили Сима Ђирковић, Раде Михаљчић), Београд: Knowledge.

6) ДРУГА ГРУПА

2.1. О ГОРАЖДАНСКОЈ ШТАМПАРИЈИ (културно-историјска перспектива и значај)

Горажданска штампарија има изузетно важно мјесто у српској културној баштини, а горажданске књиге су драгуљи српске средњовјековне историје и традиције. Оне јасно показују да су и у најтежим историјским временима Срби са својим свештенством уздизали национални дух и чували свој идентитет.

Издања српске средњовјековне штампарије, основане у задужбини херцега Стефана Вукчића Косаче, објављена су први пут у оквиру научноистраживачког пројекта под називом *Горажданска шtamпарија 1519–1523*, који је усвојен на сједници Наставно-научног вијећа Филозофског факултета на Палама у јуну 2003. године. Пројекат је завршен и фототипско издање објављено 2008. године. Уз благослов и помоћ Његовог Високопреосвештенства митрополита дабробосанског господина Хризостома, Републичког секретаријата за вјере Републике Српске, Филозофског факултета и Православног богословског факултета „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву штампано је и друго издање горажданских књига у јубиларној 2019. години.

Штампа или типографија (уз писмо, наравно) сматра се највећим открићем у историји човјечанства, а Гутенбергово откриће носи епитет *револуционарно*. Двадесет година послје је помена Словена у *Турском календару* из Гутенбергове штампарије, штампарство је доспјело и у

словенске земље, и то у Пољску (Краков) 1474. године, затим у Чешку и даље. Прва српска штампарија основана је на Цетињу, Ободу, у Зети Црнојевића. Иако је у питању прва српска штампарија, штампане књиге у њој не представљају чин почетништва. Књиге су богате илустрацијама и књижним украсима. Цетињски јеромонах Макарије изучио је штампарске вјештине у Венецији. Претпоставља се да је Макарије, након гашења ове штампарије, отишао у Влашку, гдје оснива румунску штампарију. „Пакурариу, несумњиво најзначајнији савремени румунски црквени историчар и један од најзначајнијих црквених историчара Румунске православне цркве свих времена наводи да је Макарије Штампар, који је на Цетињу `под патронатом кнеза Георгије Црнојевића` био `један влашки калуђер` (Păcurariu, 2013, p.205), не наводећи никакве изворе (Ђого 2020: 173–174).

Горажданска штампарија радила је у задужбини херцега Стефана Вукчића Косаче³⁹ у старом средњовјековном граду у Сопотници на брду Градини, око 3 киломе-

39 Црква је саграђена око 1454. године (Косановић 1871: 159). Стефан Вукчић Косача јасно је и политички и духовно истицао своју вјерску одређеност. За то постоји више доказа: а) Стил градње храма у Доњој Сопотници показује да је он припадник Светосавске православне цркве, не „босанске цркве“ или Ватикана (више о томе Билинац 2015: 156–160); б) Култ Светог Саве који је везао уз титулу „херцег од Светог Саве“. Наиме, узевши ту титулу, јасно је указао „на значај манастира Милешева, у коме су се налазиле мошти Светог Саве“ (Пузовић 1997: 16–19); в) Натпис изнад врата цркве у Доњој Сопотници: вѣ лѣто 6954=1446. азъ рабѣ хрїста бога господинѣ херцега стефана въздвигохъ храмъ святаго велиководѣчченника хрїстова георгиа моле ели да цолнтѣ се ѿ цнтѣ грѣшноиѣ владнѣѣ моелѣ хрїста; г) Ова породица подигла је више православних храмова. Сви су они у архитектонском смислу слични Милешевима. „То је и разумљиво, јер је Херцег Стефан био близак са милешевским митрополитом Давидом. У тестаменту Херцега Стефана, који је иначе писао митрополит Давид 1466. године, он га назива `својом слугом, кућаницом, својим редовником и господином митрополитом`“ (Бараћ 2008: 39).

тра далеко од Горажда. Горажде је у том периоду било у власти Косача и у историјским списима спомиње се као трговачки средњовјековни град. Данас се храм налази на територији Општине Ново Горажде (Република Српска). И управо ту, како и доликује, одржала се 2019. године Академија поводом пола миленијума српске Горажданске штампарије уз присуство великог броја гостију.

Прва штампана горажданска књига јесте *Служабник* (1519) и то из времена када је штампарија радила у Италији. Истина, само мјесто штампања *Служабника* није назначено у колофону, али податак да је у питању Италија налази се у *Мољенију Ђура Љубавића часним њрезвићерима*, које претходи колофону. Ту стоји јасна одредница: „онда када сам правио форме у туђим странама талијанским“. Међутим, зна се да је Венеција била срце српског штампарства и управо су ту и браћа Љубавићи изучили занат, купили пресу, штампали *Служабник*, а онда вођени мотивом родољубља штампарију су премјестили из Венеције у родно мјесто Божидара Љубавића и ту се штампају друге двије књиге – *Псалтир са њоследованијем* (1521) и *Молићвеник* (1523). Дакле, Горажданска штампарија радила је у врло тешким историјским околностима за српски народ. Историјски се зна да је Босна под турско ропство пала одједном 1463. године, а Херцеговина постепено – дјелимичним освајањем територија. Дакле, средином 15. вијека Турци освајају редом градове по овим просторима. Сматра се да је и Горажде у потпуности пало у турске руке љета 1465. године. У таквој једној тешкој друштвено-историјској ситуацији Божидар Горажданин успијева не само да покрене другу штампарију код Срба и на Балкану, већ и да је из Венеције премјести у своје родно мјесто и на тај начин су ове ћириличне штампане књиге обједињавале и спајале православни род. Горажданске књиге опонашале су примјерке византијске традиције. Слова су танка. Испи-

сана су полууставом. Листови су украшени графикама. Књиге су штампане двобојно – црно и црвено, с тим да су прво отискивана црвена слова. Насловне стране нису постојале, већ су наслови штампани изнад почетног текста црвеном бојом у виду стилизоване калиграфске траке. Свој рад штампарија је послѣје наставила у Румунији (в.: Самарџић 2019).

Браћа Љубавићи, Теодор и Ђурађ (Ђуро) и њихов отац – Божидар Љубавић Горажданин – препознали су значај штампане ћириличне књиге, значај свете литургије за српски народ. Зато они управо и штампају ове богослужбене књиге. На иницијативу Божидача Горажданина, Теодор и Ђурађ су у Италији изучили занат и започели са штампањем. Божидар Љубавић био је трговац и пословао је како у дијеловима Турске, тако и у Дубровнику (Пантић 2008: 18). Он је, свакако, схватао потребу за штампаним ћириличним књигама. Наиме, у Дубровнику, гдје је доста трговао, већ су долазиле књиге из венецијанских штампарија. Дакле, основни разлози који су покретали Божидача Љубавића на ову активност су: а) мотив побожности (не смије се заборавити чињеница да је један његов син монах) и б) мотив родољубља.

Љубавићи су први српски штампари са подручја средњовјековне Босне и Хума. О њима се највише зна по подацима из поговора. Ђуро (Ђурађ) умро је у току рада на првој горажданској књизи. У његово име, Теодор је сачинио *Мољеније Ђура Љубавића* које представља прави развијени књижевни текст (в.: Самарџић 2020). У поговору друге књиге, тј. *Псалтира*, сазнајемо податак да је Теодор путовао и на Хиландар. Теодор је наставио свој рад и послѣје братовљеве смрти. Из лозе Љубавића је и Димитрије Љубавић (унук Божидача Љубавића), који има водећу улогу у румунском штампартству.

Истина је да је Венеција имала водећу улогу кад је у питању како српско штампартство, тако и европско. Овај

развијени трговачки град са прихваћеним идејама хуманизма и ренесансе био је погодно тло за развитак у свим аспектима културног живота. С обзиром на чињеницу да су се наши штампари обучавали управо у Венецији, из Италије су преузимали штампарске вјештине, али и папир, боју и опрему. Гораждански штампари нису радили повез књиге. То се обављало у специјалистичким радионицама. Књиге су се повезивале у дрвене корице пресвучене кожом.

Стављањем у функцију, Горажданска штампарија је својим радом и штампаним књигама јачала дух народа и давала снагу за опстанак у тешким временима ропства.

Из Горажда, штампарија је премјештена у мјесто Трговиште у Румунији. Основни разлог њеног пресељења лежи у чињеници да се она није уклапала у замисли актуелних турских власти који су проводили политику однародњавања локалног српског становништва путем програма исламизације и ширења арапске и турске културе и писмености. У Румунији су се штампале књиге од 1545. до иза 1580. године. У овој штампарији радили су штампари: Мојсије из Дечана (ранији штампар Божицара Вуковића), Димитрије Љубавић (унук Божицара Љубавића) и Ђакон Корески (румунски штампар). Дакле, за развој румунског штампарства заслужни су српски штампари. Прву штампарију код Румуна основао је јеромонах Макарије (1508).

Не зна се тачан разлог зашто је Теодор Љубавић престао да штампа у Горажду. Нема ни јасних података гдје је Димитрије Љубавић изучио занат и да ли је радио у штампарији Љубавића током 1521. и 1523. године. Један од разлога кратког вијека рада штампарије је и тај што се у Млецима појавио као издавач Божицар Вуковић, такође са *Служабником*, *Псалтиром са посљедовањем* и *Часловцем*. Ова штампарија имала је комерцијални карактер, те Горажданска штампарија није могла у том

смислу њој конкурисати. На тај начин су историјске околности, друштвена ситуација и политички карактер утицали да се Горажданска штампарија измјести. Остаје питање – *Зашићо баш Трговиштице?* О њеном пресељењу у Трговиште писао је Л. Чурчић (2019). Посебан и врло драгоцјен приказ дао је протојереј–ставрофор проф. др Дарко Р. Ђого у раду *Зашићо се српска Горажданска штампарија преселила баш у Трговиштице?* (2020). Анализирајући културно-историјску и политички ситуацију, професор Ђого показао је све разлоге пресељења штампарије баш у Трговиште. У то вријеме Влашка је, истина, плаћала данак султану; али је тиме „куповала“ слободу, и на тај начин није била изложена досељавању Турака на своју територију, нити процесу исламизације. Другим ријечима, „Влашка је била `једино словенско-романско православно острво у отоманском мору`.“ Није онда ни чудо што је штампарија прешла на ово „слободно острво“. Такође, историјски је познато да је српски и румунски двор у средњем вијеку повезивала и родбинска веза. Наиме, жена Њагоја Басараба (чија је владавина окарактерисана као *златни вијек* Влашке) била је из старе српске деспотске породице Бранковића. „Дакле, по свој прилици, рођачке везе и осјећај припадања истом културном, језичком, цивилизацијском простору довеле су већ прву српску штампарију у Влашку. Макарије је након смрти митрополита Максима и сам постао влашки митрополит (1512, *Рăcurariu*.2013, р. 206), управо на самом почетку владавине Њагоја Басараба“ (Ђого 2020: 191). Срби и Румуни повезали су се кроз средњовјековну историју кроз осјећај припадања истој цркви, а касније кроз вијекове и истој судбини – борби за права православних у Хабзбуршкој монархији. Горажданска штампарија је тако повезала културолошки и идеолошки ова два народа, а „осјећај припадања истом свијету, осјећај да се од Горажда до Влашке простире не `страни и туђи` већ

сасвим наш културни и језички простор, био је главни разлог зашто су се српске штампарије у Влашкој налазиле као код своје куће“ (Ђого 2020: 192).

Горажданска штампарија има посебно и значајно мјесто и на мапи европске културе и културе српског народа са обје стране Дрине. Другим ријечима, ћириличне штампане горажданске књиге јасан су показатељ да су Срби увијек били далековидан народ утемељен у својој вјери и култури. Прије 500 година Срби су имали пресе, штампали богослужбене књиге и пркосили силама робовања и страдања.

ЛИТЕРАТУРА

- Билинац 2015: Р. Билинац, Значај храма у Сопотници код Горажда за православне Србе и Српску Православну Цркву, *Годишњак*, 14, 154–170.
- Бараћ 2008: Д. Бараћ, Горажданска штампарија – прва међу штампаријама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку, у: *Горажданска штампарија 1519–1523*, Београд – Источно Сарајево: Филозофски факултет, Народна библиотека Србије, 27–62.
- Косановић 1871: С. Косановић, Српске старине у Босни, у: *Гласник Српској ученој друштва*, књига XII, свеска XXIX Старога реда, Београд.
- Пантић 2008: М. Пантић, Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века, у: *Горажданска штампарија 1519–1523*, Београд – Источно Сарајево: Филозофски факултет, Народна библиотека Србије, 17–25.
- Пузовић 1997: П. Пузовић, *Прилози за историју СПЦ*, Ниш: Византијско огледало.
- Самарцић 2019: Б. Самарцић, *Старославне горажданске књиге (Орфографија и језик књига Горажданске штампарије)*, Београд: *Филиј Вишњић*: СПКД *Просвјета*; Бања Лука: Секретаријат за вјере Републике Српске.

- Самарџић 2020: Б. Самарџић, Гораждански Служабник под лингвостилистичком лупом, у: *Српска Горажданска шtamпарија у свјетлосћи науке и културе*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, 149–160.
- Ђого 2020: Д. Р. Ђого, Зашто се српска Горажданска штампарија преселила баш у Трговиште?, у: *Српска Горажданска шtamпарија у свјетлосћи науке и културе*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, 163–197.
- Чурчић 2019: Л. Чурчић, Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији, *Горажданска шtamпарија*, Источно Сарајево – Фоча: Филозофски факултет, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву, 335–361.

2.2. ГОРАЖДАНСКИ СЛУЖАБНИК ПОД ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКОМ ЛУПОМ⁴⁰

1. ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМОВА

У славистичкој науци *мољеније* као „молитва мољења“ у којој није „наглашено хваљење или благодарност, већ тражење, зазивање, мољење, надање, вапај“ (Трифуновић 1990: 172) није прошло филтрат лингвостилистичке анализе, те ћемо ми представити *мољеније* кроз његове композиционе и стилистичке одлике, те тако поговор приказати кроз његова стилска изражајна средства. Другим ријечима, укрстивши његове језичке особености са стилским, у раду ћемо пратити и његову језичку и поетичку вриједност и тако дати једну ближу слику описа књижевног језика Срба са подручја средњовјковне Босне и Хума, али и утицај народног језика који се посебно осликава у *Мољенију Ђура Љубавића часним њрезвијерима*. Диглосија је у историји српског народа у свим својим особеностима резултат укрштања с једне стране тенденције која је обезбјеђивала сакралност и недоступност духовне тајне, а са друге стране – тенденције која је овај виши духовни садржај у сакраменталном смислу претакала у свијест народа и тако га оплемењивала.

40 Рад је настао у оквиру научног скупа *Српска Горажданска шћамјарија у свјетлу науке и културе*, 2020, Пале: Филозофски факултет, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву, 149–160.

вала идеалима хришћанске вјере (Богдановић 1980: 51). Средњовјековна диглосија је у словенском православном свијету за свој узор имала византијску диглосију. „С теолошког аспекта, ова диглосија се заснива на двојној артикулацији света, која има различите модусе: временски, тј. историјски (‘ овај век / будући век ’), просторни, тј. космолошки (‘ земаљско / небеско ’) и филозофски, тј. онтолошки (‘ земаљско / небеско ’ у метафоричном смислу), а у чијој основи лежи двојност: сакрално-профано“ (Аверинцев 1982: 125). Хомогена диглосија карактеристична је за ареал *Slavia orthodoxa*, док је хетерогена за ареал *Slavia latina*. „Ова хомогена диглосија изазваће и једну специфичну појаву: два језика се у појединим жанровима могу преплитати, што је било потпуно немогуће у ситуацијама хетерогене диглосије“ (Грковић-Мејџор 2007: 445).

Све је то довело да је језик наших средњовјековних споменика располагао са неограниченим могућностима изражавања. На тај начин су особине српског народног језика унутар црквене књиге са свим елементима српске редакције старословенског језика, у ствари обезбиједиле и један нови и друкчији вид комуникације, што се види у *Мољенију*. У овом спису Теодор се у првом лицу једине обраћа свештеницима, презвитерима и светим оцима, и то говорећи у име свог преминулог брата. Теодор се обраћа скрушено, дубоко религиозно, са много чистих лирских момената. Он тражи опрост гријехова епитетима, метафорама, поређењима са доста аутобиографских уплива и уз понављања, кумулације, богатство синонима, богорјечитим и благоразумним језиком плете „мољеније“ и његов језичко-стилски израз топосима скромности. Ту се сазнају и многи подаци о оснивачу штампарије, времену, техници штампе и слично. *Мољеније* се може посматрати као поговор који је својствен за српске штампане књиге, по обиму и по мјесту гдје се

налази у књизи (Синдик 1996: 117). Иако је за мољеније карактеристичан узвишени црквенословенски поетски језик, у поговору *Служадника* језик је близак и народном.

Средњовјековну српску писменост карактерише изузетно богати систем жанрова који су језички обликовани разгранатим системом функционалних стилова. Функционални стилови реализовани су, управо, кроз сам систем диглосије, а затим су моделовани и „пројектовани“ према степену сакралности текста, његовом садржају, адресату, тематици и слично (више о томе Грковић-Мејџор 2007: 443–459). „Међу њима посебно место заузимају предговори и поговори средњовековне српске штампане књиге, који у структурном и садржинском погледу настављају рукописну византијско-словенску традицију `предисловија` (Синдик 1996: 9), а у ширем смислу спадају у књижевни жанр записа устаљене поетике (Трифуновић 1990: 78–83), која се на изражајном плану остварује и устаљеним формама“ (Грковић-Мејџор 2012: 27). И управо ти предговори и поговори старих српских средњовјековних књига, који имају жанровско одређење средњовјековних „записа“ и нарочитих „биљежака“ које су често пратиле нпр. средњовјековне српске рукописне књиге, имају велику културноисторијску али и књижевноумјетничку вриједност.

„Функционална стилистика, теорија жанрова и стилистика ресурса представљали су запажено поље интересовања српских лингвиста који су се бавили језиком сакралног“ (Кончаревић 2015: 87), при томе „од стилова који конституишу сакрални функционално-стилски комплекс највише је, за разлику од других словенских средина, разматран теолошки научни стил, на материјалу руског, енглеског и српског језика“ (Кончаревић, Кнежевић), потом „следи књижевноуметнички стил у домену православне духовности“ (Вучковић-Баук, Никитовић) „у чијем оквиру су сагледане и карактеристике

језичкостилског израза знаменитих духовника XX века епископа Николаја Велимировића (...), архимандрита Јустина Поповића (...), игумана Серафима Џарића (...) и патријарха Павла Стојчевића (...), као и стилистичке одлике Вуковог превода Новог завјета“ (Кончаревић 2015: 87).

2. ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКА АНАЛИЗА МОЉЕНИЈА ЋУРА ЉУБАВИЋА ЧАСНИМ ПРЕЗВИТЕРИМА

Служабник ѿраждански има поговор у којем Теодор Љубавић показује свој оригинални научни рад и самом одредницом „мољеније“ даје ближу жанровску карактеризацију. Овај текст мољенија има за циљ да пропрати „штампани утилитарни садржај“ и укаже „на историјат штампане књиге“ (Летић 2009: 140), али је рађен и са књижевним претензијама (Летић 2009: 148). Поговор *Служабника* има облик записа, са прецизном датацијом, али без ознаке мјеста штампања. *Мољеније* се сматра српским штампаним дјелом које је вратило живот српској средњовјековној књижевности (Трифунџић 1967: 55–57).

Ђорђе Трифунџић у књизи *Из ѿмине ѿјање* (1962) показао је низ примјера који указују на лиричност српских штампара, а Теодора Љубавића сматра једним од најбољих српских књижевника 16. вијека. И В. Богичевић је у књизи *Писменост у Босни и Херцеговини* (1975) навео низ примјера са подручја Босне и Хума који илуструју записе српских дијака/штампара. Садржај тих дијелова је разноврстан.

Текст *мољенија* је писац поговора *Служабника* замислио као вапај умрлог брата. У њему је академик Летић препознао четири житијна топоса и то:

а) „похвала прецима и родном крају“ (2009: 147): „(...)

и одлучих се ја, окајани, на ово дјело за свете и божанствене цркве и с мојим братом калуђером Теодором, а по налогу нашег старца и родитеља Божидача Горажданина код великог архијереја Христова Саве српског који је у Милешеви.“ Браћа Љубавићи, вођени идејом свога родитеља Божидача Горажданина, дају почаст родном крају свога оца и оцу свом повезавши традицију предака са ликом Светог Саве. На тај начин, кроз ову формом кратку похвалу, сазнајемо намјену писца поговора да ће служити *свѣтѣм и божанствѣним црквама* са својим братом, а по налогу оца Божидача. Говорник, тј. писац поговора, наглашава тежину теме, своју немоћ и зато се служи понављањима *ја окајани, недостијни рад*; а аористима (*одећех, одлучих*), партиципима (*видев*) и инверзијом (*їрехова ради наших, у живоїу мојем*) стилизује сам текст и „претвара“ га у поетски.

б) Кратко житије које је изражено завјетом Ђура Љубавића да ће служити цркви и Теодорово одређење ка духовном животу (2009: 147). Сliku употпуњава богатом основицом топоса грешности (*за окајану душу моју и за множину їрехова мојих; їођох и ходих још њиме да на суд се їредам Христѣв и одївор дам о їресима мојим*) и онда кроз кумулацију наглашава *не би дан, не би ноћ, ниїи їак час у којем се не нађох їреху и враїу на услузи* и асонанцом проговара *о, о, моја, безакоња, о, о, моје дела зла, која сїтворих ја їрешни (...)*. Ту слику гради кроз други посебни књижевни жанр, ПЛАЧ којем даје и реторички и ритмички замајац: *О, беде моје, колику їуїу душа їада има разлучујући се од їела (...); О, ученици и свешїеници їосїодњи, не би дан, не би ноћ, ниїи їак час у којем се не нађох їреху и враїу на услузи, а суда божија и часа смрїноїа нимало на ум не узимајући (...)* и пита се: *И їде нам је сакриїи се или уїећи, кад земља и небо, сунце и месец, звезде и море, реке и бездани ваїїу на ме?* Ово реторичко питање, као и у примјеру: *Како се їреварисмо,*

мада утврђени дијасмо дожијим живоѿом, писац поговора не пита већ потврђује оно што је самоочигледно на основу претходно исказаног, стилски додатно истичући реченичним паралелизмима.

в) Путовање у туђину са датумом смрти и помена (2009: 147): „јер на пут пођох на који никад не ходих“ у којем литотом прозни текст претвара у прави поетски текст. Другим ријечима, Теодор полази на пут на којем није прије био а литотизација као граматичка негација контрарног антонима укључује свјесно ублажавање оштре поларизације и на тај начин стилски мармира израз.

г) похвала умрлом (2009: 147): „И ово велико моје безумље исповедам. Док творих ове форме у туђим странама италијанским, имадох тада са собом јединога по тијелу брата. И дође му изненада смрт у љето 7027. мјесеца марта у други дан, и нека му је вјечан помен. И тада се обретох безуман и сам пред овим дјелом“ и перифразом даје предност своје брату, наглашавајући да је Ђуро Љубавић најзаслужнији за штампање књиге. Није ни чудо што Теодор овај дио завршава управо перифразом, јер „мало којој фигури као перифрази тако добро пристаје аристотеловско и цицероново одређење фигуре као стилског (књижевног) украса“ (Ковачевић 2000: 159). Будући да перифразом називамо „употребу већег броја ријечи за описивање нечега за што би била довољна једна или у најмању руку само неколико ријечи да то изразе“ (Квинтилијан 1967: 274, из: Ковачевић 2000: 159), Теодор је, дакле, могао завршити мисао *имао сам браѿа* – а он каже *јединоѿа ѿо ѿијелу браѿа* и на тај начин показује и основ стилематичности саме перифразе, односно њену доминантну форму, а то је да је она стилски украс.

Оваква структура наводи нас на типологију да наведено мољеније можемо извести према: а) адресанту, б) адресату, в) тематици и г) циљу, наравно – условно говорећи. Према адресанту мољеније пише Теодор „ја окајани и худи међу иноцима и посљедњи Теодор“, али

први дио има друкчију форму, јер Теодор своје ријечи ставља у уста преминулом брату и зато пише: „Брате мој, попе Теодоре, ако ти Бог подари живота и довршиш дјело које почесмо творити, љубави ради Христове, молим се и умољавам, брате мој, неки дио остављај од цијене нашега рукоделија“ (...) Као адресати укључени су „ученици и свештеници господњи“, „блажени и часни презвитери Христови“. По тематици *Мољеније Ђура Љубавића часним њрезвијтерима* одраз је братовљевог бола, те Теодоров покојни брат говори у првом лицу једнине. По своме циљу ово мољеније је и информативно, јер сазнајемо податке и о штампарима и времену штампања. На крају се јавља и сам глас Теодора Љубавића, аутора поговора, упућен читаоцима: *И ово велико моје безумље исјовједам (...) И њага се одрејох безуман и сам њред овим дјелом (...)*

„Провлачећи“ *Мољеније Теодора Љубавића часним њрезвијтерима* под лингвостилистичку лупу наишли смо на један простор који није проучаван. „Лингвостилистика се бави пописивањем, описивањем и вредновањем изражајних средстава и стилских поступака на свим нивоима језичке структуре, тј. (п)описивањем, вредновањем и начинима `творбе` фоностилема, морфостилема, семантостилема, синтаксостилема, текстостилема и графостилема“ (Ковачевић 2003: 189). „Филтрирањем“ *Мољеније* кроз обресе стилских фигура, уочили смо богатство и овог изражаја, који, такође, богати поетски садржај поговора. У свакој стилској фигури постоје два комплементарна дијела: један непромјењиви – који се односи на језичку структуру, на језичку форму фигуре, на њену структурисаност, стилистичари то зову стилематичност; и други оригинални, нови. Теодорово мољеније одликује честа понављања појединих језичких јединица. Понављање се „може остварити на фонетском (фонолошком) нивоу (повнављањем фонема или гласова, чиме настају рима, асонанца и алитерација као фонолошке фигуре), па на

морфемском нивоу (понављањем морфема, чиме настаје велики број морфемских/морфолошких фигура), затим на лексичком и семантичком нивоу (чиме настају лексичке и синтаксичке фигуре понављања) и, на крају, на текстуалном нивоу (чиме настају текстуалне фигуре понављања)“ (Ковачевић 2000: 291), као у примјерима:

а) фонолошки ниво: *о, о, моја безакоња, о, о, моја дјела зла, која савборих ја....* (асонанца)

б) морфемски ниво: *молим се и умољавам, браче мој, неки дио остављај од цијене нашега рукоделија, ако Бој изволи да се на свештоме жртвенику служи у нашем рукоделију, да би како не заборавили нас свештеници Боју вишења у свештим молићвама.* Понављања као у датом примјеру довела су до образовања стилских фигура полиптотона (тј. редупликације исте језичке јединице у њеним различитим морфолошким облицима и у различитим позицијама у синтаксичкој конструкцији) (*рукоделија, рукоделију*) и парагменона (тј. понављања више ријечи истога коријена) (*молим, умољавам, молићвама*) које су појачале експресивност не само језичких јединица и синтагми, већ и самога текста.

в) синтаксо-семантички ниво: (...) *о како се варамо окајани, млади чекајући старости, а стари не вјерујући у косу смрти ...* У овом примјеру остварена је дистрибуција у којој је катафорси појам *варамо се* дистрибутивно разложен синтаксичким паралелизмом *млади чекајући старости, а стари не вјерујући у косу смрти*, који је постигнут комбиновањем субјекат + одредба уз елиптиран глагол + објекат.

г) текстуални ниво: *Како живојворну храну оставиши, једосмо храну смртину! Како се њреварисмо, мада утврђени дијасмо божијим живојом?*, чиме поновљени језички елемент, у овом примјеру изражен анафором *како*, постаје експресивно и комуникативно значајнији.

Оваквим реторским или стилским фигурама по-

себно се истиче одређена информација и појачава њен смисао у тексту. Понављањима јединица у говорном низу формирају се стилистичке доминанте које обликују текст, разлажу мисли, али и повезују поједине дијелове. На тај начин и лексичка и синтаксичка понављања су у функцији емфатизације исказа.

Кроз овакав „плетеније словес“ узвишено схватање књижевног језика управо се огледа у звучној страни језика (показали на примјеру асонанце), као и у етимологији ријечи (повезивање ријечи истога коријена *Бої, дожији, дожансївеним, дожансївених, дожијим, дожија*). Писац поговора у тражењу емоционалне изражајности и стремљењу ка експресији тражи ријечи, нагомилава их епитететима, метафорама, синонимима и домашајима „плетеније словес“ богати овај жанр стилским особеностима (*великој цара Хрисїтова, окајану душу, блажени и часни їрезвїїтери; оїњейалним їламеном, у їроб вуче; свеїїим и дожансївеним, молим и умољавам*). Да би показао топосе, тј. општа мјеста, писац поговора посебно међу стилским фигурама истиче метафору. „Наиме, преко метафоре још је Аристотел успоставио везу између реторике (као умјетности говорништва) и поетике (као умјетности пјесништва), јер је једино њу, метафору, укључио и у своју *Поеїику* и у своју *Рейторику*“ (Ковачевић 2000: 19). Основна језичка форма у којој се остварује метафора јесте копулативна конструкција. „Функција карактеризације за метафору је примарна: метафора не указује толико на предмет говора колико га карактеризира“ (Ковачевић 2000: 21). Тако у примјеру *сїїран је слами додир оїња*, у питању је копулативна конструкција с предикативном метафором. „Метафором која је у синтаксичкој функцији предикатива врши се карактеризација субјекта“ (Никитовић 2014: 261). У примјеру *Како живоїворну храну осїавивши, једосмо храну смрїїну!* поредбена конструкција сведена је само на метафоричку ријеч и на тај

начин има статус лексичке метафоре. Дакле, ово је лексичка форма у којој је храна живот који се твори, који значи и умјесто да га живимо, људи се окрећу од њега. На та начин је метафоричка лексика замијенила неметафоричку преузимајући њено значење. Исти случај је и у примјеру *оїњейалним йламеном* у којем се експресивна вриједност управо појачава лексичком метафором. У примјеру *а она не йледа на йодине, но све у йроб вуче намах*, писац поговора наглашава да умиру и млади и стари и да смрт „не гледа на године“.

Гораждански поговор заправо је, дакле, саткан од више књижевних микрожанрова који се и језички преплићу елементима „вишег“ и „нижег“ стила.

3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Теодор Љубавић је у писању овога поговора показао и своје образовање, али и умијеће у стварању једног новог књижевног жанра, „мољенија“ које *Служаднику* из Горажда даје предиспозиције умјетничког књижевног дјела са одликама вишег стила српскословенског, али и са одређеном специфичношћу унутрашње језичке динамике, која у одређеним моментима, у односу на остатак текста, тј. *Служадника* у цјелини, допушта у извјесним сегментима и отклон од норме. *Мољеније*, дакле, има како културноисторијску вриједност, тако и књижевноумјетничку. Теодор Љубавић је мољеније означио као *састављеније* „к несвршеному ми састављенију“ са јасном одредницом *йисанија*. „Код неких средњовековних писаца (Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије и др.), у повељама и записима најчешће означава Свето писмо. `Писанијем` (...) у народном језику језику назива се званично писмо и повеља“ (Трифуновић 1990: 239). Другим ријечима, оваквим одредницама *састављеније* и *йисаније*, писац

поговора топосима скромности „прегибајући кољена и скрштајући руке и лицем падајући на земљу, окајани ја, и молим се, моја господо и оци који загледати устедну у не-савршени ми састав, не зазирите, нити пак узропћите, но исправљајте“ у духу средњовјековних повеља: „И сије се писаније створи на Крстов дан` (краљ Милутин Дубровчанима 1302); `да га пошљете к нам с писанијем вашим` (краљ Твртко Дубровчанима 1389)“ (Трифуновић 1990: 239) богати „плетеније словес“ дајући мољенију додатну емоционалну изражајност.

Мољеније Ђура Љубавића часним презвитерима показује да је Теодор Љубавић у њега уткао многа општа мјеста и стваралачки разгранео поговор и умјетнички, тј. стилски, и језички и директно потврдио Лихачовљеве ријечи да се „плетеније словес“ огледа у тананости њене семантике, у њеној звучној страни, те етимологији ријечи (1972). То је и условило посматрање и анализирање овога текста из угла лингвостилистике.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 1982: С. Аверинцев, *Поетика рановизантиске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Богдановић 1980: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Богићевић 1975: В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Грковић-Мејдор 2007: Ј. Грковић-Мејдор, *Сјиси из историјске лингвистике*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор 2012: Ј. Грковић-Мејдор, *Функционалностилске одлике предговора и поговора из штампарије Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића. Српско језичко наслеђе на њосиору данашње Црне Горе и српски језик данас*. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у

Херцег Новом. Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност, Матица српска у Новом Саду.

Грковић-Мејџор 2013: Ј. Грковић-Мејџор, *Историјска лингвистика (коинитивно-типолошке студије)*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Квинтилијан 1967: М. Ф. Kvintilijan, *Образовање говорника*, Сарајево: Veselin Masleša.

Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и драматика стилских фигура*, Београд: Кантакузин.

Кончаревић 2015: К. Кончаревић, *Појед у теоретичарству*, Београд: Јасен.

Летић 2009: Б. Летић, *У оједалу духовном (оједи из сјаре српске књижевности)*, Пале: СПКД Просвјета.

Лихачов 1972: Д. С. Лихачов, *Поетика сјаре руске књижевности*, Београд: СКЗ.

Никитовић 2014: З. Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралној карактера*, Бања Лука: Филолошки факултет.

Синдик 1996: Н. Синдик, *Издавачи, штампарии, преписивачии*, Књижевност Црне Горе од XII до XVIII вијека, Цетиње: Обод.

Трифунковић 1962: Ђ. Трифунковић, *Из тјмине јојање, Сјари српски јеснички зајиси*, Београд: Нолит.

Трифунковић 1967: Ђ. Трифунковић, *Мољеније Теодора Љубавића, Зборник Музеја примјене уметности*, 11, Београд.

Трифунковић 1990: Ђ. Трифунковић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*, Београд: НОЛИТ.

2. 3. МЈЕСТО МОЛИТВЕНИКА У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ ИСТОРИЈИ

Молитвеници су једне од најранијих штампаних књига у српској језичкој историји и у том смислу представљају врло важан сегмент науке о књизи, тј. научне дисциплине која изучава значај књига у култури, науци, умјетности, историји и слично. Будући да наука о књизи почиње са науком о писму и сједињава свеукупна знања о књизи, она, „према томе, јесте наука која се бави проучавањем књиге у њеном историјском значењу и развоју“ (Бараћ 2008а: 9). Теоријска знања о књизи потпомажу помоћне науке – палеографија, археографија и библиографија. У славистичкој науци ради се интензивно на проучавању рукописне и старе штампане ћириличне књиге.

Научна дисциплина која се бави проучавањем рукописа зове се кодикологија. Средином 20. вијека у Србији се јавила археографија, као синоним претходном појму уз одређена шира значења. „Александар Младеновић сматра да археографија представља сложени опис старих рукописних споменика, који обухвата опис језика, палеографију, правопис, садржину, орнаментику, хартију, писарске руке, повез и др. По истом принципу се описују старе српске штампане књиге (србуље) које припадају српско-словенском периоду од 1494. до 1638. односно, до краја 17. века“ (Бараћ 2008а: 339). Молитвеници су пионири и свјетионици српскословенског штампарства, јер су они штампани у првим српским штампаријама, тј. у

Цетињској и Горажданској штампарији. Дакле, Срби већ пет стотина година штампају ове богослужбене књиге и из њих читају, уче и проповиједају. Другим ријечима, Срби су и прије пола миленијума штампали на своме писму и језику. Упркос страдањима и поробљавањима, српски народ увијек је ослонац налазио у својој цркви и његовао своју културу, која је обиљежје његовог идентитета. У српским земљама под Османлијама радило је укупно 8 српских штампарија и штампано је укупно 11 књига. Међу тим насловима штампани су и молитвеници. Дакле, на поробљеном Балкану Срби су имали двије пресе. Ни један други балкански народ у том периоду није имао ово епохално откриће – нити је имао, нити је знао да га користи. Штампарство је промијенило културну историју, из ере рукописне књиге ушло се у ново доба – доба механичког умножавања књига.

Молићвеник или *Молићвослов* представља богослужбену књигу која садржи молитве (чешћи назив је *ТРЕБНИК*, каткад и *ЕУХОЛОГИЈ(УМ)*). Богослужбена књига која садржи молитвословља, свештенодејства, пјесме и каноне за свршавање чинова светих тајни и за друге „треби“/потребе, назива се *ТРЕБНИК* (грчки *Τελετουργικόν*), код Руса у неким издањима и *ПОТРЕБНИК*. Распоред текстова и служби у *Требнику* почива на природној вези и симбиози човјекова живота и живљења, тј. рођење, крштење, миропомазање, покајање, просвјећење, брак, смрт, погреб. *Требник* је некада чинио цјелину са *Служабником*, што се најбоље види у *Синајском еухологију* (глагољски текст из 11. вијека). Један од најстаријих сачуваних српских *ТРЕБНИКА* је из око 1350. године, писан за вријеме цара Душана. Писан је на пергаменту, а изгорио је 1941. године у београдској Народној библиотеци (Трифуновић 1974: 327). *Требници* су се штампали у старим српским штампаријама (штампарија Ђурђа Црнојевића (1495), штампарија Божидара

Вуковића (1540 ?), штампарија Милешева (1546), штампарија Јеролима Загуровића (1570) (...). „ Од XVIII века српска рукописна и штампана издања носе назив Требник, уместо дотадашњег назива Молитвеник“ (Тупеша 2020: 82).

Збирка молитава на грчком, још од првих вијекова хришћанства, названа је *Евхологион* (грч. εὐχολόγιον). У питању је сложеница састављена од старогрчких ријечи εὐχη – у преводу *молитва*, и λεγω – у преводу *прикупи*. У старословенском преводу, наиме, други дио сложенице преведен је као *ријеч*, а ријеч је слово; те на тај начин у српском језику, као и у другим словенским језицима, за збирку молитава поред назива *МОЛИТВЕНИК*, употребљава се и *МОЛИТВОСЛОВ*. Теолог Ненад Тупеша истиче „да српске штампане *Евхологионе*, који по својој структури то и јесу, треба називати *Молиत्वословима* јер они представљају тачнији еквивекент грчком термину εὐχολόγιον“ (Тупеша 2020: 81).

Иако словенске богослужбене књиге носе грчке називе: *Окѝоих*, *Триод*, *Минеј*, *Пенѝикосѝар* и слично, ипак, немамо *Евхологиона*, већ умјесто њега постоји *Требник*. „Разлика у садржају између Евхологиона у данашњем смислу речи, не узимајући у обзир његове зачетке из IV века (Евхологион Серапиона Тмуитског), и Требника је значајна. Најстарији сачувани грчки Евхологион с краја VIII или почетка IX века, тзв. Барберинов кодекс 336, на почетку има (...) све три литургије: Василијеву, Златоустову и Пређеосвећених дарова, које се никад нису налазиле у словенским требницима; сачуване су и молитве на празнике, молитве вечерња и јутрења и неке друге свете тајне. Зато се обично каже да су у Евхологиону спојени Служабник и Требник. Уосталом, познато је да у словенским црквама постоји као посебна књига Молитвеник, потпуно различите садржине и од цетињског и од горажданског Молитвеника, односно Требника“ (Симић 2008: 156).

„Молитве, уз појање, улазе у главну радњу богослужења. Молитвом се врше чиновни који претходе светој литургији, сама света литургија, свете тајне и молитвословља“ (Трифунџић 1974: 142). Међутим, молитва је дио не само богослужбеног обреда, него је и саставни дио живота сваког човјека.

Нема нишџија граџоџеније од молиџиве у живџџиу човјеџијем. Она и немоџуће чини моџућим, џиешко чини лаким, неуџдно џреџивара у уџдно. Молиџива је џолико џџџредна човјековој дуџи, колико и ваздух дисању (Мат. 7, 19).

Са молитвом човјекова душа бесједи са Богом. Кроз ту „бесједу“ човјек износи своја осјећања, страхове, жеље, потребе, хтијења према Свевишњем. „Она је уздизање ума и срца Богу; њоме човек узлеће у хорове анђела и постаје учесник њиховог блаженства. Молитва је тамјан најпријатнији Богу, најсигурнији мост за прелаз преко искушења таласа живота, необорива стена свих који верују, мирно пристаниште, божанска одећа која облачи душу великом добротом и лепотом. Молитва је мати свих добрих дела, чуварка чистоте тела (невиности), печат девојаштва, сигурна ограда против свих лукавастава вечитог непријатеља нашега – ђавола. Гони непријатеље именом Христовим, јер јачег од овог средства нема ни на небу ни на земљи“ (Срџски џправославни молиџивеник 2004: 3).

Ријеч *молиџива* у вези је са глаголом *молиџи се*, према грчком *Προσευχᾱ́ριον молиџивеник* (српскословенски, онај који се моли) /старословенски (molitvǫnikъ). Кроз молитву тражи се опрост и за себе и за друге, тј. само кроз праштање може се достићи опрштење:

И када сџџџиџије на молиџиви џраџиџаџије ако џиџџо имаџије на коџа: да и оџџаџц ваџи који је на небесима оџро-сџиџи вама џџџреџиџе ваџе (Јеванђење по Марку, XI 25).

Молитва има велику важност и значај у православном народу. Зато није ни чудо што су молитвеници, управо, најзаступљеније богослужбене књиге штампа-

не у старим српским штампаријама. Другим ријечима, Црнојевићка, Горажданска, Вуковићка, Милешевска и Загуровићева штампарија – тј. прве српске штампарије које су радиле у тешком историјском периоду за српски народ – штампале су, управо, молитвенике; а први српски штампари су занат обучавали штампањем ових богослужбених књига. Потребна за штампањем баш ових књига била је насушна, тј. потребна и за свештенство и за цијели православни род.

Ова богослужбена књига штампана је и у првој српској штампарији и првој на Балкану и код Јужних Словена – Црнојевићкој/ Ободској.⁴¹

Молитвеник Црнојевићки (1495/6) је „непотпуна сачувана четврта књига Црнојевићке штампарије (...) Претпоставља се да је имао приближно 39 табака (тј.

41 У науци је доста расправљано о мјесту гдје је прва српска штампарија радила. Ако се крене од *Осмојласника*, прве штампане књиге, тамо стоји само вријеме – 1493. година – почетак и годину дана касније – завршетак књиге, док мјесто није одређено. Иларион Руварац у раду *О Цетињској штампарији* (1893) управо расправља да ли је прва српска штампарија радила на Ободу или на Цетињу? У *Псалтиру*, који је штампан двије године послје *Осмојласника*, стоји одредница „на Цетињу”. Због тога неки научници (Шафарик, Миклошић, Јагић) ову штампарију називају именом *Цетињска штампарија* и сматрају да је она радила управо на Цетињу. Са друге стране, друга група научника сматра да је ова штампарија радила на Ободу (Милутиновић, Медаковић, Дучић) (више о томе у: Руварац 1893). „Ипак таквог мјеста не казује нам на Цетињу ни историја, ни народно предање; док на Ободском граду има једно мјесто, на коме се и сад познају трагови некаквог четвртастога здања, по народном предању управо штампарије. Оно је у старо доба, доба црногорске самовоље, служило као `пандурица`, а то је Цеклинска стражарница у борби њиховој са Љуботињанима, кад би завојштила између себе ова два сусједна племена. Али народно предање, које су поглавито усвојиле и владике и уопште свештенство Црногорско, једнако држало је, да је то била штампарија” (Ровински 2014: 35).

312 листова); највећи фрагмент (184 листа) чува се у Св. Тројици у Пљевљима, а у још три до данас очувана фрагмента број листова допуњава се до 201, али није сачуван ни почетак ни крај, па тиме ни вероватни запис о изради“ (Пет векова српског штампарства 1994: 146). На њеном штампању радио је први српски штампар – јеромонах Макарије, најобразованији монах тога времена. Књига је штампана на четвртини табака са слогом од 23 реда.

Иако је у питању прва српска штампарија, штампане књиге у њој не представљају чин почетништва – напротив. Књиге су богате илустрацијама и књижним украсима. Штампарија је радила од 1494. до 1496, кад је прекинут њен рад, а династија протјерана из Црне Горе. „Године 1496 оставља Ђурђе Црнојевић своју домовину, јер му владу отима брат његов Стефан, који признаде турско господство. Са женом и дјецом склања се Ђурђе у Млетке. По свој прилици да га је у туђину пратио и вјерни му поданик Макарије. Шта је са штампаријом било, не знамо. До сада се није могло утврдити да је штампарија почела поново радити у XVI вијеку. Изгледа да се то тешко могло десити, јер у том вијеку јављају се друга мјеста, у којима се почело штампати“ (Јагић 2014: 71).

Значај ове штампарије представља непроцјењиву вриједност за српски народ, а дјела штампана у овој штампарији служила су као узор свим каснијим штампаријама – српским и румунским. Наиме, након њеног престанка рада Јужни Словени су добили још једну штампарију – Горажданску штампарију, која је након 1523. године наставила свој живот у Румунији. Према Л. Чурчићу, прве ћириличне румунске књиге штампане су крајем прве и почетком друге деценије 16. вијека, тј. од 1508. до 1512. године, а први штампар је јеромонах Макарије (1994: 19). Румунски историчари штампарства, као и највећи дио словенских научника, сматрају да је у питању цетињски штампар Макарије. Са друге стране, бу-

гарски историчари оспоравају ову тврдњу сматрајући да је у питању Бугарин као штампар румунских књига (в.: Чурчић 1994: 19).

ГОРАЖДАНСКИ МОЛИТВЕНИК штампан је је на $\frac{1}{4}$ табака, 1523. године. Има 296 листова, тј. 37 свештица које су нумерисане ћирилички, на свакој страни 22 ретка. Формат је осмина, а има око 35 табака. Садржи молитве за свакодневне потребе и поговор. Сачуван је данас у 11 примјерака и фрагмената, истина некомплетних и то: 1 у манастиру Раваници, 1 у манастиру Шишатовцу, 1 у Шафариковој збирци у Прагу, 1 у збирци Каратајева, 1 у Санкт Петербургу, 1 у Хиландару, 1 у Цавтату, 1 у манастиру Лепавина, 1 у БМС у Н. Саду, 2 у Београду и 1 потпун примјерак у Букурешту (в.: Бараћ 2008: 59). Један оштећен примјерак чува се у Народној библиотеци (Крешевљаковић 1961: 8). Шафарик сматра да постоји и друго издање горажданског *Молићвеника* и пише: „Molitvenik oder Euchologion jetzt Trebnik genannt, wahrscheinlich zu Goraždje nach 1535., 4° 296 (?) BL. In Quaternionen, 22 Zeilen auf der Seite, ohne Custos und Seitenzahl mit cyrillischer Signatur. Wort für Wort und Zeile für Zeile Nachdruck der ersten goraždjer Ausgabe von J. 1431, MIT DERSELBEN Type mit Ausnahme des A: Signatur wie oben. Die Abweichungen bestehen in den Initialen, in der Orthographie einzelner Worten und dem Unterschiede des A. Die Initialen sind in der obigen Ausgabe einfach, glatt, hier mehr verziert und geschnorkelt. Die Orthographie ist dort alter, hier junger (...) Es konnte am Ende ein koresischer Druck von 1570–1580 sein. Das Ex., in Syrmien, ist defekt“ (Шафарик 1865: 261, 285). Не зна се тачан тираж ни једне књиге из ове штампарије, али је вјероватно да се *Молићвеник* штампао у мањем броју. Ова књига се први пут спомиње 1581. године у једној биљешци на рукопису који се почетком 20. вијека налазио у Црквеном музеју у Са-

рајеву (Немировски 2008: 124–125). У новије вријеме ово издање открио је Лукијан Мушицки почетком 19. вијека. Вук Стефановић Караџић је такође имао примјерке молитвеника, и то два: први примјерак је сам послао московском историчару Михаилу Петровичу Погодину и данас се чува у Руској националној библиотеци, а други примјерак је послѣ Вукове смрти Валтазар Божишић набавио за библиотеку у Одеси. Данас се овај примјерак ту не чува. Горажданском Молитвенику недостају прве три свешчице и један лист четврте, тј. укупно 25 листова. Не може се поуздано рећи колико листова недостаје на крају, јер се у тим дијеловима налазе различите појединачне молитве.

Молиџвеник је трећа књига која је штампана у Горажду, након чега је штампарија наставила са радом у Трговишту (Румунија). Ту је Димитрије Љубавић, унук Божидара Љубавића Горажданина, штампао за Румуне *Молиџвеник* 1545. године. „*Молиџвеник* 1544–5. и *Ајосџол* 1546 –7. из Трговишта у свему следе традицију штампарске вештине Љубавића из Горажда, а јеванђеље магистра Филипа следи штампарство Макаријевих румунских књига. У даљем временском току одржаће се међу Румунима традиција књига Љубавића“ (Чурчић 2019: 360).

Штампање Молитвеника из Горажданске штампарије потпомогао је ђакон Радоје. Монах Теодор оставио је најважније податке о овој књизи:

(...) Почеше се сије свеџије књиџи џлаџџемије Молиџвеник, џри храму свеџаџо великомученика Хрисџова Георџија, ва месџе Горажде на реце Дрине. Трудџ же се о сем смерени мних и свеџџеник Теодор. И савриџише се оџџ биџиџа ва леџо 7032, а оџџ рождасџва Хрисџова 1531, круџ сунцу 3, а луни 1, месеца охџомвра 21 дан. Грешниџ Радоје диџак џрудивџ се о сем (Дио Поговора Молиџвеника из Горажданске штампарије).

ВЕЛИКИ ТРЕБНИК садржи све оне чинове који се јављају као потребе у хришћанском животу и то приближно хронолошким редослиједом јављања. Колоквијални назив за та молитвословља и свештенодејства, која се служе на захтјев и по потреби оних који вјерују у милостивост Свевишњег и његово помиловање, јесте *ѿреде*. „Међу такве богослужбене чинове спадају све Свете Тајне осим, наравно, Евхаристије, која се савршава на Божанственој литургији и представља средиште целокупног општег богослужења. Ту такође спадају чин погребња умрлих, као и молебна пјенија и молитве за најразличитије случајеве“ (Архиепископ Аверкије (Таушев), јеромонах Григорије Светогорац 2007: 315). Исте дијелове садржи и *Молићвеник/Требник* из Горажда.

Требници из Цетињске и Горажданске штампарије имају видне разлике у погледу садржаја и структуре. „У Горажданском требнику штампан је поредак вечерња са другачијом молитвом входа (уласка свештеника у олтар) и поредак јутрења са отпустом; све се ово налази и у књизи Служабник, без које свештеник у цркви не може да врши свакодневна богослужења и Литургију. Отпусти су написани за поједине празнике и има их двадесетак. Постоје и јектенија и отпуст за покој ктиторима. У отпусту за умрле помиње се и име упокојеног (...)“ (Симић 2008: 157–158). Наравно, како и сам Симић наглашава, „ово није особеност само овог требника. Овакве појаве су биле честе не само у рукописној традицији него и у штампаним црквеним књигама све до краја XVII и прве половине XVIII века“ (Симић 2008: 157). Прототип горажданског Молитвеника вјероватно је био неки рукописни требник из 14. вијека уз интервенције избора и распореда састава насталих у редакцији монаха Теодора. „За разлику од цетињског издања, чији је избор чинова одговарао више потребама манастирског и црквеног живота, у горажданском Молитвенику преовлађују чинови

намењени мирјанима и њиховим животним потребама (...) Монах Теодор је опремио књигу најважнијим свештенодејствима за световни живаљ (чинови на рођење, крштење, венчање, опело), затим за монахе и црквена лица, а на крају и молитвама за разне значајне људске животне ситуације и егзистенцијалне потребе (молитва светог Трифуна, благосиљање риболова, новог дома и храма). На крају су Правила светих отаца са Седмог васељенског сабора. Широким избором чинова и молитава, Теодоров Молитвеник је требало да задовољи различите и многобројне потребе. Када је његов рођак Димитрије логотет штампао 1545. у Трговишту горажданским словима своју прву књигу Молитвеник, он је прештампао Теодоров Молитвеник преузевши у потпуности садржај и његов редослед састава“ (Мано-Зиси 2008: 207–208). Гораждански Молитвеник не садржи чинове хиротонија и постављења владара и валстеле, у односу на претходни из Макаријеве штампарије у Зети.

Надаље, „у Цетињском требнику, у другом делу, на 18 листова (211–229) су чиновни и обреди које врше само епископи, као што су посвећења у нижа јерархијска звања, да напоменемо само чтеца и ипођакона, и рукоположења или хиротоније у чин ђакона и свештеника, па и постављања кесара и деспота и других званичника световне власти (...) Стиче се утисак да је јеромонах Макарије, из нама непознатих разлога, или можда из жеље за уштедом штампарског материјала, желео да овај његов требник могу да користе не само свештеници него и епископи, када дођу у цркву или манастир без свог архијерејског чиновника“ (Симић 2008: 158). У горажданском Молитвенику појављује се многољествије цару „што несумњиво значи да је монах Теодор за предложак имао неки старији текст из времена византијског или српског царства; у Русији Иван Грозни је тек 1547. године крунисан за првог руског цара“ (Симић 2008: 158).

МОЛИТВЕНИК БОЖИДАРА ВУКОВИЋА штампан је око 1539. године и представља седму штампану књигу из ове штампарије, а последњу Божидарову. Формат је средњи (4⁰), али је ситнијег слога и има два реда више у односу на *Службеник* и *Псалтир*, тј. 21. Вјероватно да обим књиге износи 280 листова, или 281 – као што је у поновљеном издању Јеролима Загуровића (Пет векова српског штампарства 1994: 147). Божидар Вуковић штампао је многе српске књиге намијењене црквеној употреби: *Молићвеник – Зборник* (1536), *Окћоих – Осмојласник* (1537), *Минеј (Празнични)* (1538) и највјероватније *Молићвеник или Тредник* (1540). „Тим издањима, Божидар Вуковић освојио је коначно `тржиште` српских књига, по православним крајевима нашим, што ће, још одлучније наставити као издавач таквих књига син његов Вићенцо Вуковић (Della Vecchia) са новим издањима, и поновљеним старим, дакако, као што су *Псалтир с Последовањем* 1546, *Зборник*, 1547, *Служабник* 1554, *Молићвеник – Зборник*, 1560 и *Псалтир с Последовањем* 1561“ (Пантић 2008: 22).

МОЛИТВЕНИК МИЛЕШЕВСКИ штампан је 1546. године и представља другу и посљедњу штампану књигу Милешевске штампарије. Формат је средњи (4⁰), штампана у 19 редова на 360 листова. П. Шафарик сматра да је књига прештампана с Молитвеника горажданског, уз одређене додатке (Пет векова српског штампарства 1994: 148). Молитвеник је друга штампана милешевска књига. За штампу су је приредили Дамјан и Милан из Обна. „Штампари су били искусни и знали су да припреме књигу за штампу и уреде текст. Штампари су за предлог користили *Молићвеник јораждански* из 1523. Ово је врло разумљиво будући да је гораждански штампар јеромонах Теодор радио на *Молићвенику јоражданском* и његова штампарска вештина је била позната и цењена

у Милешеви. Оба молитвеника, и гораждански и милешевски, сачували су све карактеристичне особине српске рукописне традиције“ (Бараћ 2008а: 97).

МОЛИТВЕНИК ЗАГУРОВИЋЕВ представља другу штампану књигу издавача Јеролима Загуровића и штампара Јакова Крајкова – поновљено издање Молитвеника Божицара Вуковића. Књига је штампана 1570. године, на 281 листу, у 21 ред (Пет векова српског штампарства 1994: 148).

Све ове књиге штампане су на српскословенском језику, ћириличним писмом. На тај начин јасно показују да је ћирилица идентитетско писмо српског народа. Прве српске штампарије препознатљиве су и по изузетно високом квалитету штампе. „Рад старих српских штампарија је трајао од 1494. до седамдесетих година 16. века. Након тога је штампање српских књига замрло и Срби су били принуђени да поново преписују књиге“ (Бараћ 2008а: 89). Велики проблем штампарима представљала је дистрибуција штампаних књига. „Милешевци су, захваљујући свом положају и везама са светом, као и чињеници да су се афирмисали у томе сарађујући са венецијанским штампаром Божицаром Вуковићем и његовим сином Вићенцом, трговали књигом и тако први код Срба започели да се баве књижаством. Гораждани су, за разлику од њих, примењивали други, специфичан начин дистрибуције књиге. Они су се кретали за тржиштем и новим меценама из Венеције у Горажде, из Горажда у Трговиште и тако практиковали једну од карактеристичних особина породичних штампарија – њихову покретљивост“ (Бараћ 2008а: 112). Божицар Горажданин био је трговац који је већ у Дубровнику видио прве штампане књиге, латиничне, и препознао потребу за ћириличним штампаним српским књигама. Његово трговачко искуство, управо, помогло му је у дистрибуцији горажданских књига. На

тај начин се штампана српска ћирилична књига ширила међу православним свијетом и постала опште добро.

Молитвеници, као и друге богослужбене књиге, представљају изузетно драгоцен извор за проучавање писаног нашег језика. Наравно, „сваки је писани, књижевни језик, донекле вештачка, наддијалекатска или интердијалекатска творевина. Чак и онда када је тај језик у почетку врло близак живоме говору, он у каснијим фазама постаје конзервативан и све више се удаљава од дијалекатске основе“ (Вукомановић 2006: 193). Познато је да се у црквенословенским споменицима употребљава српска редакција старословенског језика, који карактерише и језик молитвеника. Штампане првих ћириличних књига, а међу њима и молитвеника, има непроцењив значај за српски народ – његову историју, културу, писменост, опстанак; другим ријечима за његов идентит. Ове духовне вертикале српства чврст су доказ да су Срби на овим просторима живјели своју хришћанску православну вјеру, без обзира на стравична страдања у том историјском периоду. Штампариие су на тај начин „дјело отаџбинољубља, наставка борбе за култивисање и уздизање српског народа, привођење вјечним вриједностима, на путу немањићког и лазаревског одређења“ (Бартула 2020: 12). Њихов значај је немјерљив, како некада тако и сада. Некада су били бедеми духовне, културолошке и језичке одбране и заштите, а сада су историјски подсјетници једне велике одговорности пред собом, другима и Богом.

ЛИТЕРАТУРА

Архиепископ Аверкије (Таушев), јеромонах Григорије Светогорац 2007: *Архиепископ Аверкије (Таушев), јеромонах Григорије Светогорац, Блајословено Царство Оца и Сина*

- и Свєтїоїа Духа: Тумачење Свєтїе Лиїурїје и свих доїослужења Православне Цркве*, књигу приредили Јован Србуљ, Владимир Димитријевић, Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског (Библиотека Образ светачки).
- Бараћ 2008: Д. Бараћ, Горажданска штампарија – прва међу штампаријама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку, *Горажданска шїамїарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 27–62.
- Бараћ 2008а: Д. Бараћ, *Країка истїорија књије*, Београд: Нолит, Нови Београд: ALFA TIM PRINT.
- Бартула 2020: В. Бартула, Ријеч приређивача, *Срїска Горажданска шїамїарија у свјетїлостїи науке и кулїуре*, Зборник радова са научног скупа (Пале, 8. новембар 2019), Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Фоча.
- Вукомановић 2006: С. Вукомановић, *Срїски језик и њеїов развој*, Београд: Завод за уџбенике.
- Јагић 2014: В. Јагић, Прва југословенска штампарија у XV веку (рад је штампан 1893. године у бечким новинама „Wiener Zeitung“, број 146), у: *Православна сїоменица четїирисїїоїодишњїце Ободске шїамїарије*, приређивач: Андрија Домазетовић, Цетиње: Државна штампарија 1895, Цетиње, 67–71.
- Крешевљаковић 1961: Н. Kreševljaković, *Štamparije u Bosni za turskog vremena (1529–1878)*, *Bosniaca*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Немировски 2008: Е. Љ. Немировски, Књиге браће Љубавића – извори и историографија, *Горажданска шїамїарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 97–129.
- Пантић 2008: Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века, *Горажданска шїамїарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 17–25.
- Пет векова српског штампарства 1994: *Петї векова срїскої шїамїарсїва 1489–1994*, раздобље српскословенске

- штампе, приредили М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, уредништво М. Пантић, А. Младеновић, Д. Ђупић, главни уредник М. Пантић, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Нови Сад: Матица српска.
- Симић 2008: П. Симић, Литургијске особености књига Горажданске штампарије, *Горажданска шtamпарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 131–161.
- Ровински 2014: П. Ровински, Ободска штампарија и њен значај на словенском југу, у: *Православна сјоменица четирисјотодешњаци Ободске шtamпарије*, Цетиње: Државна штампарија 1895, Цетиње 35–54.
- Руvaraц 1893: И. Руvaraц, *О јодешњаци шtamпарија Псалтира Божидара Горажданина*, Бранково коло, Сремски Карловци, књига XVI, св. 34.
- Српски православни молитвеник 2004: *Српски православни молитвеник*, Предговор – О МОЛИТВИ, Линц: Издавачка кућа „ПРАВОСЛАВАЦ“.
- Тупеша 2020: Н. Тупеша, БОГОСЛУЖБЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЧИНОВА ГОРАЖДАНСКОГ МОЛИТВЕНИКА (ТРЕБНИКА), *Српска Горажданска шtamпарија у свјетлости науке и културе*, Зборник радова са научног скупа (Пале, 8. новембар 2019), Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Фоча, 81–97.
- Чурчић 1994: Л. Чурчић, Видови и огранци раног словенског штампарства, у: *Пет векова српској шtamпарији 1494–1994*, Београд: САНУ, Матица српска. Народна библиотека Србије, 9–24.
- Чурчић 2019: Л. Чурчић, Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији, *Горажданска шtamпарија*, Источно Сарајево – Фоча: Филозофски факултет, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву, 335–361.
- Шафарик 1865: P. J. Šafarik, *Geschichte des serbischen Schriftthums*, Prag.

в) ТРЕЋА ГРУПА

3.1. РАТНА ОКУПАЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЋИРИЛИЦЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА⁴²

Српски језик и ћирилица у историји српског народа стоје као национална идентитетска обиљежја супротстављена вихорима разних намјесника који су се кроз историју смјењивали. Они су се смјењивали, али циљ им је увијек остајао исти – сузбијати српски национални дух, а ћирилицу протјеривати са ових српских подручја. Иако су у Босни, Хуму, Приморју, Далмацији, Славонији не само православни Срби већ и католици икавци и мухамеданци⁴³ називали свој језик *српским језиком*, данас боснистика, кroatистика и монтенегристика раде

42 Рад је објављен у оквиру Другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици 2017. године, *Српско језичко и књижевно наслеђе на њосџору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас* (Зборник радова), 2019, Подгорица – Нови Сад – Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност, Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 427–440.

43 Исламизирано становништво је, такође, користило брзописну ћирилицу (*дејовско њисмо, дејовица*). Стефан Херцеговић (најмлађи син херцега Стефана), промијенивши вјеру (постао велики везир Ахмед-паша), у преписцима са Дубровачком општином (од 1488. до 1506) користи ћирилицу, брзописни тип. Преписке са султанима (од Бајазита I до Сулејмана) и обласним господарима, санџак-беговима и слично, све до краја слободне Дубровачке републике, писане су ћирилицом (Ђорђић 1971: 163). Ћирилицом су исписивани и епитафи на неким нишанима из 15. вијека који су пронађени у околини Рогатице (Бараћ 2004: 82).

ужурбано, користећи се квазиметодама, у ниподаштавању и затирању српског културног корпуса. Тако се *Мирослављево јеванђеље* или *Дубровачки молићвеник* покушавају приказати као споменици хрватске културне баштине,⁴⁴ а *Повеља Кулина бана* као дио босанског културног наслеђа, а сви заједно као споменици *не-српске* културе писани *не-српским* писмом, неком *босанском* и/или *хрватском ћирилицом* (више о томе: Самарџић 2009: 2012). Ћирилица се кроз историју, све до 19. вијека, углавном несметано ширила са распрострањавањем српског језика. Са 19. вијеком почиње тенденција сужавања њене употребе. Наиме, за вријеме Првог и Другог свјетског рата страдају паралелно и српски народ и српски језик и писмо. Званичне забране употребе ћирилице (у БиХ, Србији, Црној Гори и Хрватској) јављају се одмах након Сарајевског атентата; док се, с друге стране, под изговором „равноправности“ ћирилице и латинице,⁴⁵ вршило, даље, њено потискивање из службене употребе.

Аустроугарски режим Бењамина Калаја имао је далекосежне посљедице по питање српског језика и националног идентитета српског народа. Ћирилица, као пре-

44 У дубровачким документима од 15. до 18. вијека језик се, управо, именује као српски, односно *lingua seruiana*. „Подаци о сразмерно раној појави *lingua seruiana* сугерирају идеју да је то име за српскохрватски језик продрло у Дубровнику још знатно раније, паралелно са продирањем самог језика, још у доба док је залеђе Дубровника припадало српској држави и док се дубровачка територија постепено ширила на рачун те државе, уз стално присељавање бивших српских поданика и њихових потомака у сам град“ (Ивић 1991: 220–221).

45 „Равноправност“ ћирилице и латинице у БиХ, Србији и Црној Гори изражавала се на сљедећи начин: престала је производња писаћих машина са ћириличким тастатурама, ћирилица се сматрала застарјелим писмом, сељачким и простим; док је, с друге стране, латиница представљала нешто модерно, урбано, па се, чак, и народна и тзв. турбо-фолк музика окарактерисала као ћирилица, а други, модерни, звук, као – латиница.

познатљив знак српског националног идентитета, прва се нашла на удару. Одмах после окупације, власти Монархије отворено форсирају латиницу, као писмо своје администрације, а српски језик и ћирилица доживљава прогоне и преименовања. Дакле, тај процес имао је за циљ да ослаби српску националну свијест, јер је ћирилица уско везана за српско национално биће. Истина, Калај је оставио и ћирилицу уз латиницу. Међутим, ова промјена је више била „iz nužde nego radi toga da bi se oba pisma u listu potpuno izjednačila“ (Краљачић 2001: 202); док је у административним пословима, с друге стране, ћирилица у потпуности потиснута. У јавним актима Срби се називају „источно-православним“, „грчко-православним“ и „грчко-источним“, другим ријечима истискује се и појам *српско име* за православно дио становништва. Српски језик доживљава преименовања (*земаљски, мајерњи, босански, хрватски*), бива потискиван из званичне употребе и на просторима Црне Горе и Босне и Херцеговине. Истина, прогони ћирилице јављају се и прије Сарајевског атентата, тако да се Сарајевски атентат „никако не може сматрати главним узроком или разлогом прогона српске ћирилице и српскога језика. Него највише – поводом“ (Ковачевић 2015: 246). Јелица Стојановић као прву званичну забрану употребе ћирилице везује за 1779. годину и име царице Марије Терезије,⁴⁶ а после је и њен син цар Фрањо Јосиф II обновио ову наредбу 3. фебруара 1781. године. У БиХ забиљежени су многи примјери прогона ћирилице почевши од окупације 1877. године. Тако је већ 6. јануара 1879. године одређено да хрватски језик буде официјелни језик у БиХ (Окука 2006: 83). Међутим, ова одлука била је кратког даха, свега неколико мјесеци.

46 „Срби у данашњој Војводини, заједно са митрополитом и епископима, устали су против такве наредбе, тако да је наредба повучена“ (Стојановић 2016: 181).

„Naredbom od 26. avgusta iste godine u Sarajevu se jezik naziva zemaljskim za dva tečaja, a bosanskim zemaljskim jezikom u novonastaloj realnoj gimnaziji. U popisu predmeta koji su se u njoj izučavali stoji, međutim, nešto drugo: zemaljski jezik (hrvatski, srpski). U provizornom poslovniku za organe vlasti u Bosni i Hercegovini od 16. avgusta 1879. godine upotrebljava se oznaka *srpsko-hrvatski jezik*, a u naredbi Zemaljske vlade od 17. jula 1879. godine jezik se naziva istovremeno srpsko-hrvatski i hrvatsko-srpski. Godine 1880. ministar Slavi izjavljuje u austrijskoj delegaciji da je nastavni jezik u školama Bosne i Hercegovine `bosanski ili srpskohrvatski zemaljski jezik`, a službeni jezik nižih komunalnih vlasti u komunikaciji s pukom je `isključivo hrvatski`“ (Окука 2006: 83).

Дакле, на удару се нашла и ћирилица (њена употреба) и српски језик на простору БиХ. „Истина, одмах након окупације, истовремено када је preferiran назив хрватски језик, односно у вријеме прохрватског режима генерала Јосипа Филиповића – и латиници је даван примат у јавним службама, школама и другим службеним доменима. У једној наредби из 1879. године, везаној за оснивање `два уџевна течаја у сврху читања и писања хрватског језика, латинским писмени` тај је став и обзнанjen“ (Станчић 1991: 122).

Непосредно пред Први свјетски рат, у Сабору Босне и Херцеговине водила се расправа у вези са усвајањем Закона о уређењу званичног језика у БиХ. Закон је предвиђао да званични наставни језик буде српско-хрватски са два равноправна писма: ћирилицом и латиницом, али се у пракси све радило да се ћирилица потисне. Тако су се забрањивале српске организације, часописи, па је чак једно вријеме забрањивано и ношење „србијанске“ шубаре (Ђоровић 1996: 151–152), и то објавом владиног повјереника у Сарајеву 6. августа 1915. године. Након атентата, не само да је забрањивано ношење шубара (и то *србијанских*) него престају да излазе и српски листови, затварају

се српске школе, забрањује се постављање српске заставе на било којем јавном и видном мјесту, а наредбом од 26. јула изричито се тражи укидање крских слава – које су традиционално обиљежје српске православне породице. Званичне преписке вршене су искључиво латиницом, а преписке показују видну кроатизацију српскога језика. Дакле, у питању је политика која је била усмјерена против српског имена уопште, а то значи против било којег симбола српског идентитета. За вријеме Првог свјетског рата ћирилица је била забрањивана у БиХ, Црној Гори, Хрватској и Србији.

Забрана употребе ћирилице у БиХ донијета је 1915. године наредбом Земаљске владе за БиХ (*Glasnik zakona i naredba za Bosnu i Hercegovinu*, XLIX, 11. новембар 1915):

„Dana 10. novembra 1915. izdata je Naredba Zemaljske vlade u Sarajevu o upotrebi ćirilice. U njoj se, između ostalog, kaže: a) `Sve bosanskohercegovačke vlasti: uredi i zavodi upotrebljavaće u pisanom srpsko-hrvatskom saobraćaju samo latinicu`; b) `U svim zemaljskim nastavnim zavodima sa srpsko-hrvatskim nastavnim jezikom, upotrebljavaće se samo latinica`; c) `Knjige u narodnim osnovnim školama štampane ćirilicom, imaju se odmah zamijeniti knjigama štampanim latinicom`; d) Učenci srpsko-pravoslavne vjere prvog razreda `odmah moraju da prestanu da uče ćirilicu`. Učenci ćirilicu mogu `upotrebljavati samo u nastavama vjeronauke, a učenje toga pisma prepušta se nastavnicima vjeronauke`“ (Окука 2006: 98).

Генерал Оскар Поћорек, војни поглавар Босне и Херцеговине, затражио је још раније (у октобру 1914) од званичног Беча уклањање српских конфесионалних школа и ћирилице (Окука 2006: 96). По истом режиму, овај посао су наставили и генерал Стјепан Саркотић и његов замјеник Никола Мандић. Представник војних власти у БиХ за вријеме Првог свјетског рата, генерал Саркотић, јасно је изразио однос према Србима и српском идентитету,

tj. ћирилици: „treba Srbima ćirilicu kao borbeno sredstvo učiniti neupotrebljivim“, a то значи „da ćirilicu uklonimo iz javnog života i oduzmemo joj srpski nacionalni karakter [...]. I pošto je 'po shvatanju južnoslovenskih naroda ćiriličko pismo izraz srpskog jezika, onda je i ćirilica veleizdajnička pa zato mora biti protjerana' [...]. General Sarkotić i ministar rata Korbatin bili su uporni u nastojanju da ubijede Beč o potrebi zabrane ćirilice u Bosni i Hercegovini. Korbatin je u septembru 1915. tražio da se zabrani ne samo ćirilica nego i dalja upotreba naziva *srpsko-hrvatski* te da se ponovo uvede raniji naziv zemaljski jezik. Za njega je naziv srpski, u bilo kojem obliku i bilo kojoj kombinaciji upotrijebljen, veleizdajnički“ (Окука 2006: 96–97).

Уз забрану употребе српске ћирилице ишло је и остало: конфискована је имовина породицама које су се придружиле „непријатељу“, а хиљаде људи одведено је у интернацију у логоре на тлу Аустроугарске и Бугарске. Земаљска влада забранила је чак и ходочашћа. Под посебним надзором била је српска интелигенција, свештенство и учитељи. Аустроугарска политика имала је за циљ расрбљавање, и та је политика, управо, препознатљива на простору Босне и Херцеговине. То се види и из писма престолонаследника Франца Фердинанда мајору Брошу фон Арену: „Било би дивно и врло пријатно самлети те Србе и Црногорце. Али чему јефтино стечене ловорике ако треба да их платимо европском кризом [...], борбом на два или три фронта“ (Радојевић, Димић 2014: 60). Аустроугарска је, наиме, настојала да онемогући територијално уједињење Србије и Црне Горе (Екмечић 2011: 292), а ћирилицу је видјела као пријетњу у ширењу својих замисли и циљева. Однос аустроугарске власти према Србима у БиХ најбоље се види из прилога *Прогањања у Босни*. „Аустројска власт решила је да из Босне и Херцеговине протера цело српско становништво. Та наредба извршује се на тако страховит начин, да тако нису чини-

ли ни најгори варвари прошлих векова. И власти то раде тако хитно да ускоро у Босни и Херцеговини неће бити више ни једног Србина. Тамнице су пуне, а војне бараке и школе претворене су у хапсане. У хапсанама све је удешено и срачунато да се хапсеницима живот што пре угаси. Недавно је издата наредба која каже да је утврђено да се војници српске народности у аустријској војсци непријатељу предају у масама чим им се за то укаже прилика. У будуће биће обешен сваки који се ухвати у намери да побегне, а њихове фамилије, нарочито жене и деца, имају да плате велике новчане казне“ (из: Стојановић 2016: 233).

Такође, током Првог свјетског рата у БиХ вођено је и више судских процеса „са основним циљем да се униште све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет“ (Стојановић 2016: 238). Познат је процес у Бањој Луци према којем је оптужен 21 свештеник. „У недостатку доказа, власти су поједине свештенике теретиле чак и због чланства у српским културно-просвјетним друштвима или због путовања у Србију“ (Милошевић 2015: 163).

Након окупације Црне Горе 1916, и аустријска власт забрањује (18. септембра 1916) употребу ћирилице на овим просторима у школама, установама, поштанском саобраћају и свим јавним сегментима друштва. Такође, престали су да излазе листови штампани ћирилицом. Илегално су једино наставили са радом *Глас Црнојорца* (у Неји крај Париза, а затим у Риму). Из школских програма искључују се народне епске и патриотске пјесме, као и предмет *Српска историја*. Када је у питању школство и писмо у Црној Гори, у *Beogradskim novinama*, које су на њемачком језику излазиле у Бечу, стоји да је назив језика у Црној Гори – хрватски: „Već u proleće su izrađeni novi udžbenici i nastavni plan po uzoru na austrijski i u septembru se moglo u svim osnovnim školama početi sa nastavom. U Staroj Crnoj Gori su postavljeni crnogorski, a u Novoj Crnoj Gori austrijski

i mađarski nastavnici HRVATSKOG JEZIKA. Ćirilica će biti zadržana samo u nastavi religije, a u ostalim predmetima je latinica“ (Reichpost, Wien, 8. 11. 1916, str. 15; Pester Lloyd, Budapest, 5. 11. 1916, str. 8, у: Стојановић 2016: 253).

Дакле, наредбом генералног гувернера Виктора Вебера забрањује се употреба ћирилице у Црној Гори, тј. ћирилица се у потпуности замјењује латиницом, са изговором да је непознавање ћирилице аустријским органима отежавало рад, а тиме и рјешавања молби грађана. Наравно, проблем је био много сложенији. „Радило се, несумњиво, о далеко сложенијем војностратегичком, политичком и културоцидном плану о расрбљавању и расправослављењу Црне Горе ударом на њене духовне темеље и ослонце на којима је она вијековима изграђивана и опстајала“ (Матовић 2015: 28). Будући да су учитељи и професори били упућени у војне јединице, школе у Црној Гори су прекинуле свој рад у октобру 1915. године. Школе се поново отварају у марту 1916. године, али се уређење тих школа повјерило дубровачком школском управнику Поседелу. Другим ријечима, цијели систем је био под надзором. За основне школе прописан је и нови програм, а из програма је одстрањено све што је српско и национално. Почињу се отварати и албанске школе, чак и у крајевима гдје није било албанске дјеце. Истовремено, ова влада није отварала средње школе у Црној Гори. „Црна Гора је од средњих школа пред рат имала шест гимназија и учитељско-богословску школу. Под окупацијом није била отворена ниједна средња школа“ (Ракочевић 1997: 255). Дјеца Црне Горе могла су наставити своје школовање у средњим школама и факултетима у Аустроугарској, али само она погодна, без политичке замјерке. Дакле, и ту је циљ био јасан – створити нову генерацију младих људи ослобођених српске идеологије, одгојену у духу Монархије, тј. преваспитати српску интелигенцију у антисрпском руху.

У Босни и Херцеговини ситуација је била сљедећа. Ту се отворио један број средњих школа, али из других разлога. „Отварањем средњих школа власти су имале у виду да сузбију одlazак на školovanje у Србију и Crnu Goru и да те земље учине мање привлачним за домаће српско становништво“ (Краљачић 2001: 249). Отварање школа, посебно гимназија и учитељске школе, било је из амбиција да се преко ове области образовања афирмише аустроугарска мисија стварања домаће лојалне интелигенције. Прва гимназија отворена је у Сарајеву 1879. године; док су у Калајевој управи отворене још три гимназије, и то у Мостару (1893), Бањој Луци (1895) и Тузли (1889) (Краљачић 2001: 246). Поред гимназија, отворене су три државне више дјевојачке школе – у Сарајеву (1883), Мостару (1893) и Бањој Луци (1898). „One су биле искључиво намијенјене женској младежи из горњих социјалних слојева, а циљ им је био разарање породице као тврђаве традиционалног начина живота и мишљења“ (Краљачић 2001: 248). Највише је отворено трговачких школа у Босни и Херцеговини у вријеме Калајевог режима (девет). Дакле, у Босни и Херцеговини отварање средњих школа представљало је „plod практичних потреба режима за једним бројем домаћих образованих људи, који би у првом реду били укључивани у администрацију, и за školовањем дјесе чиновника“ (Краљачић 2001: 245), али се врло опрезно приступало том процесу. Такође, посебно се водило рачуна да се образује што више католика. „Zemaljska vlada је још од роčetka опоминјала Štadlera да поради на томе да католичка дјеча похађају учитељску школу у већем броју. Smatralo се да ће католици најбоље спроводити интенције режима у школама, па због тога није случајно што је њихов број у учитељској школи растао брже у односу на број припадника осталих двију конфесија. То се онда одразило и у конфесионалној структури наставног кадра у државним основним школама. Од укупно 568 учитеља у тим школама у школској 1904/1905. години, православних је било 233, muslimана 96 и католика 244“ (Краљачић 2001: 246).

У периоду од 1900. до 1901. године радиле су у БиХ 64 српске школе, само осам више у односу на вријеме почетка окупације (Краљачић 2001: 185). Ипак, кад се погледа број школа према броју становника и образованог стајежа, јасно се види да је Босна и Херцеговина заостајала у односу на регион. Према Краљачићу, у Србији је 1895. године на 2.396 становника долазила једна школа, док у БиХ на око 7.000; док је у школској 1903/1904. години у Црној Гори на 1.000 становника долазило око 27 ученика, а у БиХ око 20 (Краљачић 2001: 245). Циљ отварања државних и основних и средњих школа, дакле, поред образовног задатка, имао је – посебно – васпитни значај, а то је формирање оданих и лојалних поданика Монархије. У национално-политичком погледу режим је радио на потискивању српске националне идеје, што се јасно испољавало и у БиХ и Црној Гори. Нису само ћирилица и српски језик били забрањивани у Црној Гори и БиХ већ и сваки друго српско обиљежје (застава [српска и црногорска] плаво-црвено-бијела, прво је била забрањена а затим је дозвољено њено истицање само уз обавезну црно-жуту аустријску); надаље: спаљују се српске књиге, цркве и манастири, пљачкају се културна и умјетничка блага, а нпр. освајање Ловћена представљало је најважнији чин; те *Reichspost* пише: „Osvajanjem Lovćena, tog stjenovitog grudobrana Crne Gore, izvršeno je najsajnije vojničko djelo, koje je do sad postignuto. Padom Lovćena razgoliti ćemo srce Crne Gore“ (преносе *Beogradske novine*, 16. 1. 1916, број 7, годиште II, 1, у: Стојановић 2016: 279). Освајање Ловћена је много више било од стратешког циља. То је било срце српског и црногорског националног бића.

Дакле, пред сам почетак школске године 1916/1917. учитељима у Црној Гори је стигао нови наставни програм. Он је био прилагођен програму „пучких школа“ у Далмацији и Боки которској, а највећи број уџбеника дошао је из Загреба. Наравно, књиге су биле само лати-

ничне. Из наставног програма били су избачени српски језик – који је замијењен наставним језиком (тј. хрватским језиком), српска историја – замијењена повијешћу, црквено-словенско читање – замијењено читањем; док је пјевање (и свјетовно и црквено) уклоњено уопште као предмет. И гувернер В. Вебер огласио се наредбом уз нови наставни програм, који је, наравно, штампан латиницом на Цетињу. „Да узмогну касније дјеца што боље напредовати у јавном и приватном животу, у трговини и обрту, у саобраћају с иноземством и у учењу странијех језика имаду у школској години 1916/1917. као и у аустро-угарској монархији сви ученици основних школа Црне Горе, у којим је наставни језик хрватски безувјетно научити вјешто читати и писати латиницу“ (Делетић 1995: 231).

Група учитеља из Бјелопавлића, тачно њих 14, није се могла повинovati датим одредбама, због чега су убрзо били ухапшени и стављени под војни суд. Ти бјелопавлићки учитељи схватили су да уз губитак језика и писма иде и губитак властитог националног бића, тј. идентитета. Једно од образложења ових српских учитеља из Црне Горе гласило је: „Ћирилица је српска историја – артерија, аорта српског национализма, а ми смо спремни да будемо српски учитељи и нећемо да будемо анационални. Да бисмо остали досљедни позиву српског учитеља у Црној Гори, част нам је узвијестити команду да са овим подносимо оставку на своју дотадашњу дужност [...]. Ћирилицом су исписани сви културни трагови нашег народа, а не предавати националну историју значило би одрећи се прошлости, садашњости и будућности“ (П. Радоњић, „Глас за ћирилицу“, *Даниловградске новине*, 9. децембар 2000, у: Матовић 2015: 35).

Само 90 година послије, пратећи исти овај модел, црногорска власт је опет преименовала српски језик сада у матерњи, а затим у црногорски, а ћирилицу прећутно у потпуности избацила из јавне употребе и школске

праксе, чак се и дипломе у основним и средњим школама издају само латинично. Ћириличну диплому може добити само онај ђак који лично исказе жељу за тим, вјероватно уз пријекорне погледе самих учитеља. Дакле, бјелопавлићки учитељи су знали да су језик и писмо аорта српског национализма и да се ниподаштавањем тих обиљежја, ниподаштава сопствени идентитет. То су исто знали и црногорски средњошколски професори, заједно са својим колегама универзитетским професорима са Катедре за српски језик и књижевност у Никшићу који нису хтјели погизати свој идентитет прихватајући тзв. црногорски језик.

Аустројске власти су у Првом свјетском рату настављале са прогоном ћирилице и са подручја Хрватске и Славоније,⁴⁷ а затим и Србије. Одмах почетком 1916. године ћирилица је у Србији забрањена у јавној употреби.⁴⁸

47 Земаљска влада, одмах са почетком рата, укида учење ћирилице у основним школама: „Prve mjere koje su preduzete u Monarhiji nakon izbivanja rata bile su potiskivanje ćirilice iz javne upotrebe. Tako je već 3. oktobra 1914. *Zemaljska vlada* u Hrvatskoj ukinula učenje ćirilice u javnim osnovnim školama [...]. Novom naredbom Vlade od 3. januara 1915. u Hrvatskoj je ćirilica ukinuta i u radu administracija“ (Оука 2006: 95). Врло брзо, 13. октобра 1914, укинула је хрватска влада ћирилицу и у средњим школама (Ђоровић 1996: 152). Дакле, „ћирилица, као српско писмо, на разне начине биће потискивана, а српска застава и српски грб, као национални симболи, биће забрањивани“ (Крестић 1995: 204).

48 Сачувано је доста свједочанстава о укидању ћирилице у Србији. У биљешкама Луке Лазаревића (1857–1936, историчар и филолог, објавио је своје записе 1919. године) читамо: „Све српске књиге, све ћирилицом штампане, однесене су. [...] У српским књижарама у Београду могли сте купити немачку или мађарску књигу, хрватске уџбенике, издања разних друштава и установа хрватских, само нисте могли добити никакву српску књигу“ (Лазаревић 2010: 74), и наставља: „Нема више ћирилице. Мржња према Србима и свему што је српско одредила је Аустројанце да одмах, чим су ушли у Београд, збришу ћирилицу. Нигде се није трпео никакав натпис, никаква фирма. Наређено је да се излупају

И у периоду после Првог свјетског рата, однос према ћирилици није миран. „У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца појављује се идеја о прихватању латинице и ’жртвовању’ ћирилице (Скерлић, краљ Александар) као нека врста компромиса (којим је требало Срби да изгубе и своје вјековно писмо: ћирилицу, и изговор којим су до Илирског покрета говорили само Срби: ијекавицу)“ (Стојановић 2016: 185).

Овај прогон српског језика и ћирилице, наравно, није могао проћи без отпора српског народа, како тада – тако и сада. Црна Гора ни тада, као ни сада, није погнуте главе могла прихватити фалсификовање личног идентитета. Група људи са израженом националном и језичком свијешћу и савјешћу није се могла стопити са духовном пометњом која је наступила, ни тада, ни данас. Тада су то били бјелопавлићки учитељи (Вуксан Радовић, Саво Ђуровић, Велизар Ђурановић, Илија Мијушковић, Трипко Брајовић, Андрија Драговић, Саво Јововић, Томо Драговић, Радован Поповић, Миладин Вујадиновић, Ново Вучинић, Блажо Радоњић, Цветко Станишић и Јакша Брајовић), а данас су то – средњошколски професори (тачније њих 28) који су одбили 2004. изводити наставу у знак протеста због преименовања српског језика у црногорским школама и група универзитетских професора која је такође подржала овај протест који траје и данас у Црној Гори, а на челу стоји уважена професорка Јелица Стојановић. Не смије се заборавити ни штрајк глађу сту-

све плоче на којима су исписана била имена улица варошких. Са зграде Универзитета скинут је натпис ’Миша Анастасијевић свом Отчеству’. Све трговачке фирме морале су бити замењене другим, латиницом исписаним [...]. Ко је имао, с улице, на својој кући какав год натпис ћирилицом, морао га је уништити [...]. Латиница у канцеларијама, у школама, на пошти и телеграфу – свуда. Нигде се не прима никакав натпис ћирилицом. Посмртне листе штампане су латиницом [...].“ (2010: 127).

дената на Филозофском факултету поводом преименовања српског језика у матерњи (2004), прије свега студентата са Катедре за српски језик, али и осталих студената Филозофског факултета који су им се придружили. Ни православни Срби из Босне и Херцеговине нису, такође, скрштених руку прихватили наметнути „босански језик“ као земаљски језик. Тада су то били Срби васпитавани у националном духу који су се као учитељи борили за опстанак српских школа у БиХ, које су представљале сметње националној политици режима чија је тежња била сузбијање српског националног покрета и отуђивање босанскохерцеговачких Срба од Србије и Црне Горе.⁴⁹ Ти босанскохерцеговачки Срби су и тада показали упорност и пожртвованост у очувању и развијању националне свијести и националних школа, исто као и данас, када обје катедре за српски језик (у Источном Сарајеву и Бањој Луци) штите српски језик у огледалу бошњачке и хрватске лингвистике, тј. политике у БиХ.

И у Другом свјетском рату наставља се прогон ћирилице. НДХ (Независна Држава Хрватска) објавила је 21. априла 1941. године *Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice*, која је већ 25. априла ступила на снагу, овјерена и потписана од Анте Павелића. Законску одредбу о забрани ћирилице пратила је *Provedbena naredba ministra unutrašnjih poslova*. Према том наређењу мора се „на cijelom području Nezavisne Države Hrvatske odmah obustaviti svaka upotreba ćirilice u javnom i privatnom životu. Svako štampanje ma kakvih knjiga ćirilicom je zabranjeno [...]. Prekršaji ove naredbe kaznit će se po upravnim oblastima novčano 10.000 dinara i zatvorom do mjesec dana“ (*Narodne novine*, 25. travnja 1941). На почетку Другог свјетског рата на просто-

49 Такође, на ширењу идеја о отварању српских школа много су радили и српски листови у БиХ (*Босанска вила*, *Зора* и *Српски вјесник*).

ру Црне Горе уводи се назив за језик *lingva montenegrina* и пропагира италијанско-црногорски рјечник од стране италијанског окупатора. „Ипак, ћирилица није јавно забрањивана“ (Стојановић 2016: 187).

Распадом СФР Југославије и осамостаљењем њених бивших република, створени су именом нови језици као службени језици у Црној Гори (*црногорски књижевни језик* као службени), а у БиХ су Муслимани 1993. године себе национално преименовали у Бошњаке, а језик у *босански*. Као што у вријеме Бењамина Калаја имамо стварање босанске нације преко инаугурисања *босанској* као земаљског језика, исто тако данас бошњачка и језичка и службена политика покушава наметнути и другим народима у БиХ назив језика који су сами изабрали. Другим ријечима, термин *босански језик* данас има значење не језика Бошњака, него Калајев(ск)о значење земаљског језика – језика свих становника Босне и Херцеговине, као и црногорски – језик свих народа у Црној Гори. Мало је језика у свијету чији су интегритет и идентитет до те мјере угрожени до које је угрожен српски језик, посебно на подручју БиХ и Црне Горе. Бошњачка лингвистичка политика радила је ужурбано на преименовању језика – српског језика у корист назива *босански*, а црногорска у *црногорски*. Та политика има само један циљ, а то је да прогласи да сви који живе у Босни и Херцеговини и Црној Гори, па према томе и Срби, говоре *босанским језиком*, односно *црногорским*. Да би нпр. *босански* приказали као појам шири од појма *бошњачки народ*, бошњачки лингвисти врше фалсификовање српске културне баштине БиХ представљајући је као *босанску*; те на тај начин *босански* постаје супериорнији, односно надређен појму *бошњачки*. То се посебно види када је у питању *Повеља Кулина бана*. Дакле, споменичка баштина са простора БиХ приказује се под *босанство*. Иста ситуација је и у Црној Гори. Влада Црне Горе одредила је Савјет за

нормирање црногорског језика, а Министарство Црне Горе је 23. новембра 2007. упутило званични допис декану Филозофског факултета, проф. др Бојки Ђукановић, у којем стоји, наравно латинично:

„Poštovana gospođo Đukanović,

S obzirom na to da je donošenjem Ustava Crne Gore crnogorski jezik proglašen za službeni, neophodno je izvršiti njegovu standardizaciju. U tom svijetlu Ministarstvo prosvjete i nauke planira da Vladi Crne Gore uputi inicijativu za formiranje Odbora za standardizaciju crnogorskog jezika [...] itd.

S poštovanjem, ministar, prof. dr Slobodan Backović“ (у: Стојановић 2016: 353).

Након уставног проглашења имена за језик народа у Црној Гори, Црна Гора је добила и првог доктора наука „црногорског језика“ – Аднана Чиргића 2007. године. Опстанак Студијског програма за српски језик и књижевност на Филолошком факултету у Никшићу је огромна добијена битка у новијој српској историји и представља, још увијек, многима „трн у оку“. Трн у оку је, свакако, и српски језик у очима боснистике. Пројекат босанског језика као државног – земаљског језика свих народа на подручју БиХ започет је у тзв. Калајево вријеме са претензијом стварања босанске државе, нације и језика, а завршен је у Изетбеговићево вријеме. „Босански Муслимани су, наиме, током посљедње ратне деценије 20. вијека своје дотадашње етничко име *Муслиман* замијенили етнонимом (етничким именом) *Бошњак*, а истовремено су и за назив језика одабрали глотоним *босански језик*. Тиме су они узурпирали право на обје битне творевине (и етноним и ктетик) од именице Босна, насилно им мијењајући значење, или подводећи под њихово значење и нежељена значења која не само да задиру него и негирају уставна права Срба (а и Хрвата) као конститутивног народа у Босни и Херцеговини“ (Ковачевић 2007: 151).

При томе, битно је нагласити, потенцира се име за језик изведено од назива државе и то само једног њеног дијела, будући да се држава зове Босна и Херцеговина а не БОСНА, али се тај термин проширује и ван граница БиХ – односно на све просторе гдје живе они који се национално изјашњавају као Муслимани, тј. Бошњаци.

Срби са подручја БиХ су на сљедећи начин дочекали вијест о увођењу термина *босански језик* и о издавању *Gramatike bosanskog jezik* (1890):

„Као што видимо, књига је штампана за употребу у средњим школама. У њој је наука о гласовима и облицима. Ово за сад само узгред спомињемо, молећи сваког нашег читаоца, да се не зачуди напису, јер то није никаква новина; одавно ми виђамо по школскијем свјedoжбама тај назив. Ето у гимназији сарајевској учи се *земаљски језик*; а у препарандији и трговачкој школи *босански*! А сад ето дочекасмо да се и књиге пишу и штампају са натписом *босански језик*. Јамачно ће на скоро избити и *грамајика херцеговачкој језика*, јер тако би захтијевала равноправност. Иначе Херцеговци су у праву да протестирају, зашто ће они учити босански, а не херцеговачки, па шта ћемо онда“ (Дошла нам је до руку *Грамајика босанској језика*, *Босанска вила*, 1890, 271).⁵⁰

50 Убрзо послије тога, тачније 1907. године, Срби из Босне и Херцеговине су, опет, реаговали на вијест о сада српско-хрватском језику. У једном тексту у *Босанској вили* стоји: „Земаљска влада за Босну и Херцеговину најпослије дошла је до увјерења да измишљање имена овоме језику и овоме честитоме српском народу и поред све силе и бајонета не може да опстане. Зато је сад укинула измишљени назив 'босански језик' за који се узалуд борио и један велики научењак Јагић. Сад је издала наредбу да се овај језик зове српско-хрватски. И ово је накалемљено, јер гдје има у свијету још примјера да један језик има два имена? Зашто се у њиховој монархији њемачки или маџарски језик не зове 'аустроугарски'? И откуд овај приљепак српском називу, кад овамо никад није било Хрвата. Та јесу ли и сами римокатолички фратри звали овај језик

По истом „босанском моделу“ име језика = име државе (истина, један њен дио), појављује се 2010. године и *Gramatika crnogorskog jezika* на латиничном писму. Аутори су Аднан Чиргић и двојица хрватских лингвиста Иво Прањковић и Јосип Силић, као и *Pravopis crnogorskog jezika*. Модел је даље пренијет на фалсификовање српске културне баштине. У БиХ се то осликава кроз везивање *Повеље Кулина бана*, херцега Стефана и уопште дипломатичке и црквене грађе са подручја Босне и Хума за тзв. босанчицу и историјат босанске средњовјековне писмености; док се у Црној Гори, такође, ствара нека нова „историја црногорског језика“. Сљедећа пројекција босанства и монтенегринства видна је у сврставању писца. Према таквој квазикаталогизацији тзв. црногорским језиком писали су: Петар Први Петровић Његош, Петар Други Петровић Његош, Стефан Митров Љубиша, Вук Врчевић, Матија Бећковић, Миро Вуксановић; односно тзв. босанским – Петар Кочић, Бранко Ћопић, Иво Андрић, Лаза Лазаревић, Милош Ковачевић и слично.

И тако дођосмо до најновијег вјештачког вођеног процеса, „шарене лаже“ (Шћепановић 2017: 56), а то је Декларација о заједничком језику (објелодањена 30. марта у Сарајеву 2017. године), која има за циљ изједначавање српског језика са својим варијантама, чиме би се српском језику укинуо статус језика из кога су преименовањем настале његове варијанте, тј. данашњи језици. У Декларацији стоји термин „четири стандардне варијанте“ неког заједничког језика (српска, босанска, хрватска и црногорска). Дакле, избјегава се рећи оно што се зна, а зна се да су бошњачка, хрватска и црногорска варијанта (које себе данас језицима сматрају) заправо варијанте српскога језика.

српским? Ајд’ полако, па ћемо дочекати да и влада призна прави и историјски назив српски“ („Укидање босанског језика“, *Босанска вила*, 1907, 354).

Ситуација је много озбиљна и сложена, јер се „рјешење“ српског националног и језичког питања у БиХ и Црној Гори види у превођењу Срба у Босанце и Црногорце, а српског језика у „босански“ или „црногорски“.

ДАКЛЕ, статус српског народа у Црној Гори и Босни и Херцеговини неодвојиво је везан за статус српског језика. Бошњачка лингвистика ради ужурбано на приказу *босанској језика*, у којем су обједињени и Срби као Босанци православци и Хрвати као Босанци католици, док са друге стране – црногорска, потпомогнута истим хрватским и бошњачким филолошким програмима, ради на истискивању српске ћирилице и српског језика са своје територије. За афирмацију тих тежњи укључене су све институције друштва и признати су сви модели и поступци, без обзира на научну и историјску релевантност. У Хрватској се, на примјер, не може утврдити број уништених књига у периоду од 1991. године. Ћириличне књиге су спаљиване и бацане на ђубре. „Ред за отписивање био је следећи: – све књиге писане ћирилицом, – издања штампана у Србији ћирилицом, латиницом, екавицом, ијекавицом, сви наслови љевичара и антифашиста, – сва грађа и наслови из НОБ-а, – велики број руских аутора, – велик број филозофа и њихових списа“ (Ливада 2003: 14). Ништа боља ситуација није била ни у Федерацији Босне и Херцеговине. Неријетко су се ћириличке књиге могле наћи бачене у контејнерима. Оно што је започето у Првом свјетском рату, наставило се и у новијој историји. „По ономе што је преживљавао од инаугурисања за књижевни језик до данас, а посебно по ономе што му се догађа(ло) у посљедњем десетљећу – тешко да се са српским језиком може упоредити било који језик на свијету“ (Ковачевић 1999: 95).

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ 2004: Д. Бараћ, *Ойшѣиѣ истѣориѣ ѣисма*, Београд: Економика.
- Делетић 1995: З. Делетић, *Насѣава истѣориѣ у Црној Гори од 1834. до 1918. ѣодине*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе; Беране: ЈП Информативни центар.
- Ђорђић 1971: П. Ђорђић, *Истѣориѣ срѣске ћирилице (ѣалеографско-филолошки ѣрилози)*, Београд: Завод за уѣбенике Социјалистичке Републике Србије.
- Екмечић 2011: М. Екмечић, *Дуѣо креѣање између клања и орања: истѣориѣ Срѣа у новом веку (1492–1992)*, Београд: Евро-Ђунти.
- Ивић 1991: П. Ивић, О значењу израза *lingua seruiana* у дубровачким документима XV–XVIII века, у: *Из истѣориѣ срѣскохрваѣској језика*, Изабрани огледи, II, Ниш: Просвета, 207–222.
- Ковачевић 1999: М. Ковачевић, *У одбрану језика срѣскоѣа – и гаље*, Београд: Требник.
- Ковачевић 2007: М. Ковачевић, *Срѣдистѣичке ѣеме*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Ковачевић 2015: М. Ковачевић, *Срѣски језик између науке и ѣолиѣиѣке*, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске.
- Колендић 1931: Р. Kolendić, Mletački kaligraf Kamilo Zaneti kao štampar jednog dubrovačkog katekizma, u: *Zbornik iz dubrovačke prošlosti: Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života prijatelji i učenici*, redakcioni odbor V. Ćorović i dr., Dubrovnik: Knjižara Jadran, 265–269.
- Краљачић 2001: Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херѣѣовини (1882–1903)*, Монографије, књига I, Одјељење друштвених наука, књига IV, Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Крестић 1995: В. Ђ. Крестић, *Грађа о Срѣдима у Хрваѣској и Славонији (1848–1914), књига I, 1848–1883*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Лазаревић 2010: Л. Лазаревић, *Белешке из окуѣираној Беоѣрага (1915–1918)*, Београд: Јасен.

- Летић 2012: Б. Летић, Атрибут *српски* за језик и писмо у старим документима и књижевним делима, у: *Језик и писмо у Рейублици Српској (зборник радова са окупљања)*, приређивач Слободан Реметић, Бања Лука: АНУРС, 135–150.
- Ливада 2003: С. Ливада, Лепе књиге лепо говоре, *Просвјета*, година 10 (35), број 59 (669), новембар, тема броја „Књиге на ломачи библиокластија“, Загреб: Издавач СКД Просвјета, 8–18.
- Матовић 2015: В. Матовић, *Кирилица и латиница*, Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа; Никшић: НВУ Актив професора српског језика и књижевности.
- Милосављевић 1997: П. Милосављевић, *Срби и њихов језик: христологија*, приредио и пропратне текстове написао Петар Милосављевић, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Милошевић 2015: Б. Милошевић, Аустроугарски злочини над Српском православном црквом и свештенством у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата, у: *Босна и Херцеговина у Првом свјетском рату, Ђоровићеви сусрети 2014. године [и] Међународни научни скуп историчара (Гацко, 17–20. септембар 2014. године)*, уредници Војислав Максимовић, Драга Мاستиловић, Гацко: СПКД *Просвјета*, 153–167.
- Окука 2006: М. Окука, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Радојевић, Димић 2014: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: крајња историја*, друго издање, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних.
- Ракочевић 1997: Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Подгорица: Унирекс.
- Самарџић 2009: Б. Самарџић, Термин „босанчица“ као заблуда у историјском развоју српског језика, у: *Наука и настава на универзитету, том 1, Филолошке науке: зборник радова са Научног скупа, Пале, 17–18. мај 2008*, главни уредник Милош Ковачевић, Посебна издања, Научни скупови, 3, Пале: Филозофски факултет, 227–236.

- Самарџић 2012: Б. Самарџић, Повеља бана Кулина у идентитету српског језика, у: *Наука и иџенџијиџији*, Посебна издања, Научни скупови, књ. 6, т. 1, главни уредник Милош Ковачевић, Пале: Филозофски факултет, 33–42.
- Станчић 1991: Lj. Stančić, Nominacija grafija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave, u: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, priredili Miloš Okuka i Ljiljana Stančić, München: Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 120–132.
- Стојановић 2016: Ј. Стојановић, *Пуџи срџскоџ језика и џисма*, Београд: СКЗ, коло CVIII, књига 726.
- Ђоровић 1996: В. Ђоровић, *Црна књига: џаџиње Срџа Босне и Херџеџовине за време Свеџскоџ раџа 1914–1918*, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. године, џихових потомака и поштовалаца.
- Шћепановић 2017: М. Шћепановић, Потурена нам је још једна шарена лажа, *Печаџи*, 7. април, број 465, Београд, 56.

3.2. ЋИРИЛИЦА КАО „БОСАНЧИЦА“ И/ИЛИ „ХРВАТСКА ЋИРИЛИЦА“⁵¹

Ћирилица је друго, млађе словенско писмо, које је анатемисано чим се појавило. Наиме, само неколико година након раскола Источне и Западне хришћанске цркве (Шизма, 1054), на тзв. Сплитском или Солинском сабору, од стране њених учесника, ћирилица је проглашена за „ђавољи проналазак“.⁵² Л. В. Березин у својој књизи *Хорваиџија, Славонија, Далмација и Војнаја Граница 1* (Петроград 1879) пише да је на Сплитском сабору 1059. словенско богослужење одбачено ријечима: „Доиста рекоше (очеви, учесници Сабора) да су готска слова пронађена код неког Методија, јеретика, који је много тога против правила католичке вере и у том истом словенском језику лажући написао“ (Костић 1999: 30).

51 Рад је изложен у Академији наука и умјетности Републике Српске и објављен у зборнику *Српски језик и српско писмо данас*, 2019, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 223–236.

52 „Неки гроф Валеријан Красински, који у једној, на француском издатој књизи средином прошлога века (*Верска историја словенских народа*) пише: `Словенска слова, пронађена од Ћирила, нису ништа друго него модификација грчког алфабета обогаћена понеким источним писменом да би се изразили гласови непознати у грчком језику. Године 1060, у Солину (Далмација) огласи Синод да је овај словенски алфабет ђаволски проналазак и да је Метод био јеретик. Њега ипак и данас употребљавају` (...)“ (Костић 1999: 30).

Забране употребе ћирилице кроз историју⁵³ јасно по-

53 Забрана употребе ћирилице у БиХ донијета је наредбом Земаљске владе за БиХ 11. новембра 1915. године у *Glasniku zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu* (XLIX): „Dana 10. novembra 1915. izdata je Naredba Zemaljske vlade u Sarajevu o upotrebi ćirilice. U njoj se, između ostalog, kaže: a) `Sve bosanskohercegovačke vlasti: uredi i zavodi upotrebljavaće u pisanom srpsko-hrvatskom saobraćaju samo latinicu`; b) `U svim zemaljskim nastavnim zavodima sa srpsko-hrvatskim nastavnim jezikom, upotrebljavaće se samo latinica`, c) `Knjige u narodnim osnovnim školama štampane ćirilicom, imaju se odmah zamijeniti knjigama štampanim latinicom`; d) Učenci srpsko-pravoslavne vjere prvog razreda `odmah moraju da prestanu da uče ćirilicu`. Učenci ćirilicu mogu `upotrebljavati samo u nastavama vjeronauke, a učenje toga pisma prepušta se nastavnicima vjeronauke`“ (Ожука 2006: 98).

У *Српском гласнику* у вези са забраном ћирилице налазимо: „По бечких листова сазнајемо да су Аустријанци у Србији забрањили употребу ћирилице. Исто тако је забрањено поштом слати штампане ствари ћирилским словима. Огрешење о ову наредбу кажњава се затвором од 1 до 5 година, на основу закона од 5 маја 1869 године” (*Српски гласник* 1916/54: 3).

Beogradske novine, такође, извјештавају о забрани употребе ћирилице приликом Отваранја приватног поштанског саобраћаја (7. март 1916): „Јучер се је у понедељак десio важан догађај. Као што већ јављамо на другоме мјесту, carsko i kraljevske vojne поште I. Razreda, u posjednutim крајевима, otvorene su sada i za privatni saobraćaj (...) Adresa mora biti napisana na njemačkom, hrvatsko-srpskom ili mađarskom jeziku. Ćirilica je zabranjena“ (*Beogradske novine* 1916/29: 3).

Након окупације Црне Горе 1916, аустријска власт забрањује употребу ћирилице у школама, установама, поштанском саобраћају (18. септембра 1916). Из школских програма искључују се народне епске и патриотске пјесме, као и предмет Српска историја. У *Beogradskim novinama*, које су на њемачком језику излазиле у Бечу, стоји: „Ćirilica će biti zadržana samo u nastavi religije, a u ostalim predmetima je latinica“ (из: Reichpost, Wien, 8.11.1916, str.15, превод Гордана Илић Марковић, која је имала увид у *Beogradske novine*).

Гушење ћирилице настављало се и у Другом свјетском рату. НДХ је 25. априла 1941. године прокламовала *Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice*. „Zabranjuje se svaka upotreba ćirilice na cijelom području Nezavisne Države Hrvatske (...) Svako štampanje ma kakvih knjiga ćirilicom je zabranjeno. Svi javni natpisi pisani ćirilicom imaju se neod-

казују основну намјеру која се крије иза таквих поступака – а то је сузбијање и гушење православног идентитета српског народа. Не заборавимо чувени „Велеиздајнички процес“ против 53 Србина у Загребу 1909. године⁵⁴ или

vlačno, a najkasnije u roku od tri dana skinuti“ (Окука 2006: 203). Дакле, „по злу чувена такозвана Независна Држава Хрватска у историји света се уписла првенствено по стравичном геноциду и лингвоциду над српским живљем и његовим језиком у областима насељеним Србима, што значи и на тлу Босне и Херцеговине и Срема“ (Реметић 2012: 47). У датом времену, Срби су представљени као кукољ, који треба истријебити, како пише З. Вукелић у раду „Kukolj u hrvatskom jeziku“ (*Hrvatski narod*, br.137, 1. kolovoz 1941): „Po hrvatskom jezičkom polju zasijali su Srbi i slavosrbi minulih desetljeća toliko kukolja, da ga je već bilo teško razlučiti od prave pšenice“ (у: Самарџија 1993: 23). Тако је HDUJ (Hrvatski državni ured za jezik), језички ауторитет у Независној Држави Хрватској, у својим савјетима истакнуо које српске standardnojezičke значајке треба истиснути из хрватског језика: *blagodariti* → *zahvaljivati*, *blagovremeno* → *pravodobno*, *lice* → *osoba*, *svirep* → *okrutan*, *nemilosrdan*, *živopisan* → *slikovit* итд. (Самарџија 1993: 22). Забрањује се употреба свих ријечи које имају српско обиљежје, нпр. „Radnja. Ova, sama po sebi dobra hrvatska riječ ima srpsko obilježje, ako se upotrebljava u smislu: Geschäft, Gewerbe, Betrieb, a u značenju koje od ovih hrvatskih riječi: trgovina, obrt, posao, poslovnica, gostionica i sl.“ (*Alma mater croatia* (AMC) 1941: 39, у: Самарџија 1993: 20). Протјеру је имала и именица *лице* у значењу особа: „Protiv onih, koji budu i poslije ove okružnice odpremali takve spise“ (у којима би се, дакле, појављивала ријеч *лице* у значењу `особа`) „postupit će se prema stegovnim propisima“ (Употреба назива `lice`, *Narodne novine*, br. 148, 6. srpanj, 1942: 6, у: Самарџија 1993: 21). Пред крај усташке власти, Главно равнатељство за промићбу објавило је брошуру *Za pravilnost i čistoću hrvatskog jezika* (1945) у којој дају један списак насловљен *Nevaljale riječi*. То је попис од 98 „неваљалих ријечи“, за које се каже да се „često susreću u našim novinama, knjigama i spisima“. Истовремено се предлаже и хрватска ријеч за замјену: *adresa* → *naslov*, *bašta* → *vrt*, *advokat* → *odvjetnik*, *plafon* → *strop*, *zvaničan* → *služben*, *srećan* → *sretan* (...) (Самарџија 1993: 79).

54 Тужиоци у овоме процесу, а иза којих је стајала Аустроугарска, полазили су од става да у Хрватској и Славонији Срби уопште не постоје, тј. да постоје само Хрвати, католици и православци. Радослав М. Грујић у књизи *Айолоџија српској народа*

14 бјелопавлићких учитеља, који су, такође, због забране употребе ћирилице и преименовања српског језика у Ц. Гори 1916, као и тројници њихових наводних подстрекача, иначе правника, ухапшени, стављени под војни суд и осуђени на тамновање у Мађарској.⁵⁵ У БиХ, такође, одмах након Сарајевског атентата, наступа снажан прогон свега што обиљежава српски народ, а то значи и језик и писмо.

Ћирилица је најраширеније писмо на овим просторима, коју су поред Срба православаца, користили и Срби католици и муслимани, тј. исламизирано становништво све до краја XVIII вијека, како на подручју Босне и Хума, тако и у Дубровнику и Славонији. М. Панџић пише да је у Дубровнику 1421. године записана прва пјесма на

у Хрватској и Славонији (Нови Сад, 1909), управо, показује да је овај процес имао, превасходно, дубоке везе са проблемом националног језика и његовог имена. „Том доктрином Србима у Хрватској је оспоравано право на национално постојање, на национално име, на истицање националних симбола и на национално име њиховог језика. *Ойџужницом* се тврдило да су оптужени, подстакнути пропагандом из Србије, унели у Хрватску српско име, ћирилицу, заставу, грб и друга национална обележја, те да су тиме починили акт велеиздаје. Пошто су, што и 53 оптужених, то исто чинили и други Срби, практично се на оптуженичкој клупи нашао цео српски народ у Хрватској и Славонији“ (о Грујићевој књизи, Милосављевић 1997: 456).

55 Кад су поднијели оставке на службу, учитељи из Бјелопавлића су написали: „Ћирилица је српска историја – артерија, аорта српског национализма, а ми смо спремни да будемо српски учитељи и нећемо да будемо анационални. Да бисмо остали досљедни позиву српског учитеља у Црној Гори, част нам је узвијестити команду да са овим подносимо оставку на своју дотадашњу дужност (...) Ћирилицом су исписани сви културни трагови нашег народа, а не предавати националну историју значило би одрећи се прошлости, садашњости и будућности“ (П. Радоњић, Глас за ћирилицу, *Даниловградске новине*, 9. децембар 2000, у: Матовић 2015: 35).

народном српском језику „лепом ћирилицом каква је у оно време међу Дубровчанима била у употреби“ (1968: 9). Појмови *српски*, *ћирилски*, *српско писмо*, *српска слова* и *српски језик* поистовјеђивани су на овим просторима и код католика и муслимана и православаца, без обзира на њихово етничко поријекло (Матовић 2015: 57). Чак је преко 40 наслова штампаних књига босанских фрањеваца до краја 18. вијека исписано полууставном ћирилицом (Бараћ 2004: 83). Објављено је и низ зборника српских докумената из дубровачких архива: Антоније Вучетић – *Српски сјоменици*, Педо Пуцић – *Сјоменици српски*, Милан Решетар – *Српски молићвеник*, Миклошич – *Српске јовеље и писма*, итд. А све те документе на том писму „називала је влада Дубровачке републике српском грађом, језик и писмо те грађе српским, а службеника који је обрађивао те документе `канцеларом српског језика`: узгред, дуже време је ту службу обављао песник Паскоје Примовић (око 1565–1619)“ (Летић 2012: 136–137). Ћирилицом су писали фра Матија Дивковић, фра Иван Бандулавић, фра Стјепан Маргитић Јајчанин – крај XVI и почетак XVII вијека, фра Грга Мартић са краја XIX и поч. XX вијека, из Славоније Матија Антун Рељковић – XVIII вијек, који у своме дјелу *Сајир илији дивји човик* (1761) овако одговара својим Славонцима, који приговарају да су њихови стари и без школа добро живјели:

О Славонче! Ти се врло вараш
Којигод ми тако одговараш.
Ваши стари јесу књиге знали,
Србски штили а србски писали.

Ћирилица је, дакле, била у употреби и код босанскохерцеговачких и славонских католика. „А католички фратри, већ од XVI века, почињу штампати своје књиге за римокатолике по Херцеговини, Босни и Славонији

српским језиком и ћирилицом, коју изрично називају и *српским ѝисмом*“ (Грујић 1997: 367). Тако нпр. већ у *Плачу блажене дивице* (Млеци, 1630), у преводу фра Матије Дивковића, стоји већ у наслову: *кон плач исписавши српски, и иставивши многе ствари богословац фра матне (...)*, или у млетачкој цензури за штампање књиге *Наук крстиански* (Млеци, 1611) исто јасно стоји: (...) и видеше да в књигах, кое се зовв навкь карстнански, писань језиком словинским слови српскимнн фра матне бошњаннна. и в књигах ѿ зламннаа госпнна нстага фра матне нстнеци слови (српскимнн) и в нсти језнк (...) кона зламннаа припсао нз днѣкога језнка в језнк словински и слови српскимнн (...). Чак су једно вријеме босански фрањевци одбијали штампати своја дјела латиницом. Један фрањевачки провинцијал фра Лука Карагић је 1736. покушао забранити фрањевцима да пишу на народном језику `неподесним латинским словима` (Летић 2012: 139–140).

Службена преписка и код муслимана вођена је брзописном ћирилицом, која се због тога и назвала *бејовско ѝисмо*, *бејовица*. Ћирилицке канцеларије постојале су и у Сарајеву (нпр. код Хусрев-бега), у Херцеговини (нпр. код Хамзи-бега, XV вијек) и на двору у Цариграду све до краја XVIII вијека. Ћирилицом су исписивани и епитафи на неким муслиманским споменицима – нишанима – из XV вијека, који су пронађени у околини Рогатице (Бараћ 2004: 82). Дакле, и турске власти су од самог почетка писале Дубровчанима на народном језику и ћирилицом (Ђорђић 1971: 163). Највећи број турских докумената писаних ћирилицом (њих 120) објавио је Ћиро Трухелка у *Гласнику земаљској музеја* за 1911. годину (књига XXIII, свеска 1 и 2, стр.1–162). Како пише Глигорије Елезовић: „Овој збирци, углавном, мало би се што имало с разлогом приговорити, да њен састављач није испољио при том извесну тенденциозност. Он доследно избегава име Србин. Где год се у вези са тим документима спомињала

реч *српски*, односно језика оригинала ових докумената, он је та места просто изостављао. Од 180 докумената, колико их укупно има у овој његовој збирци, нашао сам да је дубровачка канцеларија само три царска фермана означила као *'scrita in schiauo'*. На коме су језику писане остале исправе, како је њихов језик обележила дубровачка администрација, г. Трухелка је доследно прећутао“ (1931: 7–8). Ћириличке канцеларије од 15. вијека имали су и босански и хумски властелини: Косаче, Павловићи, Санковићи, Хрватинићи и слично.

Ћирилица је имала велики углед. Она је била дипломатско писмо турског, угарског и румунског двора. Од XIX вијека ово писмо српског језика почиње се потискивати – с једне стране се забрањује употреба ћирилице, а са друге стране, под плаштом равноправности ћирилице и латинице, сужава се и даље њена употреба.

И управо се у XIX вијеку и први пут употребљава термин *босанчица*. Бењамин Калај, предсједник Земалске владе у БиХ, кренуо је од основног критеријума, а то је језик, у стварању нове посебне босанске нације. „Калај, међутим, и да је хтио, није могао створити неки нови језик који би био друкчији од Вуковог српског, јер су у тадашњој Босни живјели искључиво Срби раздијељени по вјери, али обједињени језиком“ (Ковачевић 2012: 41).

Термин „босанчица“ у научну терминологију и литературу увео је Ћиро Трухелка у раду *Bosančica, prinos bosanskoj paleografiji* (1889). Супротстављајући *босанчицу* ћирилицу, Трухелка је сматрао да су то два самостална писма повезана једино заједничким грчким поријеклом и на тај начин покренуо је огромну полемику у научним круговима, која је и данас актуелна. Према Драгојловићу (1997), Трухелка је свој став темељио на идејама Е. Курелеца, који је имао видну жељу да ово писмо прикаже као јединствено, самостално и специјално босанско писмо. Трухелка је својим ставовима затирао српско име, ис-

казујући своје увјерење да је услед непрактичности глаголице „doskočila“ ћирилица, те да се у Босни, напоредно са ћирилицом, јавила и *босанчица* – која је за њега „skroz narodno pismo.“ Трухелка је анализирајућа нека слова (д, з, р, ж, ћ....) указао на регионалне различитости, премда су та иста слова исписивана на исти начин, у виду курзивне ћирилице из босанских предјела, по српским земљама. *Босанчицу* Трухелка пореди са народним пјесмама, причама које су прелазиле предајом од оца на сина, од кољена до кољена, „ра, као што се uslijed te predaje spoljašni oblik narodne pjesme mijenjao, tako je bilo i kod pisma, koje kao i pjesma i priča sačinjava jedan dio kulturnog blaga narodnjeg“ (1889: 81). Трухелка пише: „Što se tiče pravoslavnog žiteljstva, mnogi pišu bosančicom još i danas, ali uticaj ćirilice lakše ih je dohvatio...“ (1889: 81) и на тај начин је још једном исказао свој став о посебности „босанчице“, која је „istog korijena“ са ћирилицом, али се друкчије развила „sasvim samostalno uz ćirilicu“ (1889: 80).

Хрватски и бошњачки тумачи развоја српске ћирилице истичу да најранији докуменат писан *босанчицом* јесте *Хумачка ѱлоча* (X или поч. XI вијека), која је очувана код Хумца у Херцеговини, а тај је предрио тек три вијека послје припојен Босни (деталније о овом питању писали су: Драгојловић (1997: 15), Анђелић (1966: 510–511). Српски лингвисти су сагласни у ставу да *босанчица* представља само варијанту српског брзописа, те да се ова тема не смије тумачити из политичке перспективе. Б. М. Недељковић истиче да „ничега нема што би писмо из Босне издвајало од осталих ћирилских писама“ (1955: 278); те да теза о *босанчици* као посебном писму на основу специфичности писања појединих слова (мисли се на „б“, „к“, „т“, „в“, „ж“) „нема никаквог ни палеографског, а још мање културно-историјског оправдања“ (1955: 284). Грегор Чремошник, на Трухелкину констатацију да *босанчицу* кресе лијевана ћирилска слова, додаје да „сваки

познавалац развоја ћирилице на први поглед може видјети да лијевана слова представљају српску дипломатску минускулу, каква је, само мало модифицирана, живјела даље у Босни“ (1962: 132). Чремошник је палеографском методом показао да се тзв. *босанчица* развила из српске дипломатске минускуле, односно брзописа, како се чешће користи у ћирилској палеографији. Александар Младеновић, такође, оспорава било какву специфичност западне ћирилице, наглашавајући да су се нпр. квадратне варијанте слова Б, В и слично употребљавале и писале и ван подручја западноћирилског (1965: 60). Петар Ђорђевић у *Историји српске ћирилице* (1971) дао је и граfiјска и морфолошка обиљежја брзописне ћирилице, а ту спада и босанска ћирилица, као западна варијанта рашког брзописа. Невенка Гошић у раду *Неке чињенице из историје ћирилској писма у Босни* (1973) закључује да су „досадашња испитивања и закључци доношени на основу њих били непотпуни због недовољног познавања факата. То се посебно односи на заступљеност босанчице код православних у Босни, јер је босанчица као варијанта ћирилског брзописног писма била прихваћена и од стране православних на том терену, те је представљајући опће национално писмо, значила наставак традиције ћирилске писмености у нас, дуге неколико вијекова“. И Митар Пешикан је нагласио у *Нашој азбуци и њеној норми* да су у *босанчици* само дошли до изражаја облици слова настали у староћирилском брзопису (1993: 25). Александар Милановић, такође, сматра да је примјеренији и бољи назив *западна ћирилица* или *западна варијанта ћирилској брзописа* од *босанчица*, јер је овакво именовање ближе научној истини, и закључује да је настала „избацивањем појединих слова старе азбуке и додавањем нових слова под утицајем глаголице, затим латинског и италијанског правописа и прво се употребљавала у Босни од XIII века, а затим и у Далмацији, Дубровнику и Приморју“ (2004:

42). Дакле, *босанчица* је само наставак средњовјековног канцеларијског брзописа, са специфичним обликом појединих слова (више о томе погледати Самарџић 2009).

Калајев пројекат можемо рећи да је трајао до његове смрти. Како пише Милорад Екмечић: „Од 1883. до смрти барона Калаја 1902. у Босни и Херцеговини било је забрањено употребљавање постојећих националних имена. Уместо тога, званично се наметала `босанска нација`. Језик је називан босанским, цела историја је представљана као историја једнога митског народа издвојеног од суседних Срба и Хрвата. Српска ћирилица је била проглашена `босанчицом`, надгробни споменици из средњег века – `стећци` проглашени сведочанством постојања посебне `цркве босанске` у средњем веку, на основу `богумилске јереси`“ (Екмечић 2011: 315). Тај Калајев пројекат наставља да дјелује и живи и данас, обједињујући и ширећи се, преко босанског као земаљског језика, на све просторе гдје живе они који се национално изјашњавају као Муслимани, односно од ратне деценије XX вијека, као Бошњаци, када су своје дотадашње етничко име Муслиман замијенили етнонимом Бошњак. Међутим, „Житељи, односно становници Босне (а назив Босна узима се и као скраћено име за цијелу Босну и Херцеговину) нису само Муслимани, него, уз њих, још и Срби и Хрвати. Пошто су Муслимани етнику (становнику територије) *Бошњак* сада приписали значење етнонима (имена етничке скупине, народа) они су тиме заправо свјесно или несвјесно на двострук начин негирали равноправност Срба (и Хрвата) у БиХ. Најприје тиме што језичком везом топонима *Босна* и етнонима *Бошњак* свјесно натурају тезу о себи као једином аутохтоном народу у Босни и Херцеговини, што директно угрожава равноправни статус Срба као једног од конститутивног народа у Босни и Херцеговини. С друге стране, претварањем етника (имена територије) *Бошњак* у етноним (име народа), Мусли-

мани онемогућавају Србима (и Хрватима) употребу дате именице у значењу етника, јер се то значење сада мијеша са значењем народа, тако да се при њеној употреби ствара језичка недоумица да ли се ради о становнику Босне или припаднику једног од народа у Босни. Муслимани су се побринули да Србима ускрате и могућност употребе другог синонимног, и много раширенијег, етника – *Босанца*“ (Ковачевић 2007: 152). Дакле, данашња бошњачка и језичка и службена политика жели преко „босанчице“ дати аутохтоност тзв. босанском језику, односно „босанчица“ се приказује као историјска подлога *босанској језика*. Тако стоји и у граматицима тзв. босанског језика.⁵⁶ Другим ријечима, бошњачки лингвисти би најрадије прогласили говорнике српског језика у БиХ дијаспором „званичног Београда“, а Бошњаке као аутентичне говорнике земље Босне (Бабић 2016: 135). У таквом кружоку постоји само једна намјера, а то је „одвојити ћирилично наслеђе БиХ од српског писма и језика“ (Стојановић 2016: 38).

О развоју „хрватске ћирилице“ и њене употребе исписана је, такође, опширна литература и од стране хрватских тумача историје српског језика. Још је Иван Берчић у своме *Буквару старославенској језика* (1860) први покушао утврдити посебности ћирилице на ње-

56 Џевад Јахић у *Uvodu „Gramatike bosanskog jezika“* (2000a) пише да је *босанска ћирилица* или *босанчица* формирана у X вијеку у Дубровнику, средњој Далмацији и Босни, те да ово писмо одликују старословенска слова са уведеним новим знацима; али да се обликом и правописом разликује од бугарске и српске ћирилице. Џ. Јахић осврнуо се на питање о *босанчици* и у књизи *Bošnjački narod i njegov jezik* (2000b), истина врло штуро. Нагласио је важност овог питања и констатовао да *босанчица* „игра најважнију улогу у очувању континуитета словенске писане ријечи међу бошњачким становништвом“ (...) Мухамед Хаџијахић (2004), такође, сматра да је *босанчица* аутохтоно писмо и да је замијенила глаголицу Овај аутор сматра да се *босанчица* користила само у Босни и Хуму.

ном западном подручју, те истакао граfiјске разлике босанске, пољичке и дубровачке азбуке. Мате Тентор (www.sanoptikum.org.yu) тврди да су богумили и католици у Босни створили посебно писмо „босанчицу“ од старословенске ћирилице, али оспорава везу *српској дрзойиса* и *босанчице*. Вј. Штефановић сматра да су *ско-ројисну ћирилицу (босанчицу)* користили католици, богумили и муслимани. Не спомиње православце (1938: 27). Бенедикта Зелић-Бучан *босанчицу* назива *хрватско национално њисмо* (1961:7). И она се не слаже са термином *босанчица*, јер није у потпуности тачан с обзиром на територијалну распрострањеност овога писма.

Хрвати су одувijek, кроз историју, ћирилицу сматрали српским обиљежјем и у складу са тим исказивали одбојност и непријатељство према њој. Тако ће, само 15 дана након што је устоличена, Независна Држава Хрватска обзданити *Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice* (25. 4. 1941), праћену *Provedbenom naredbom ministra unutarnjih poslova zakonskoj odredbi o zabrani ćirilice*. Због тога је, благо речено, невјероватна чињеница да је Хрватска академија наука и умјетности (26. и 27. 11. 2012) организовала скуп под називом *Хрватска ћирилична баштина*. Повод скупа је 500-годишњица „прве хрватске ћириличне књиге“ Дубровачког молитвеника из 1512. године, оног истог молитвеника којег је Милан Решетар, најпознатији дубровачки лингвиста, именовао под називом *Српски молићвеник*. Заобилазећи историјске чињенице, покушало се приказати да све што је настало у оквирима данашње територије Хрватске припада хрватској културној баштини, а ћирилица је именована као хрватско писмо. При томе се заборавља чињеница да је Дубровник тек 1939. у оквиру Бановине Хрватске постао хрватска државна територија и да су и Милан Решетар и дум Иван Стојановић увијек истицали и тврдили да је дубровачка књижев-

ност српска, а језик Дубровника – српски. На споменутом скупу, одржаном непуних 20 година након што је из хрватских библиотека избачено, спаљено и уништено (1992–1995) три милиона књига штампаних ћирилицом,⁵⁷ и *Мирослављево јеванђеље* се промовисало за дјело писано *хрвајском ћирилицом и старословенским језиком хрвајске редакције*. Милко Брковић, задарски историчар, наводи да се отац српског кнеза Мирослава није звао Завида, него је „Zavida bio otac Miroslava Humskog“ (...) а „Taj Nemanjin brat Miroslav uzeo je iz jednog dvora bivšeg kneza Miroslava Evandelistar i darovao ga svojem bratu ili njegovu sinu Rastku, poslije Savi“, те да је Еванђелистар кнеза Мирослава писан у Стону и припада хрватској, а не српској књижевности. Брковић је ове своје тврдње објавио у двобоју тромјесечника *Хрвајска мисао* (април–септембар 2004). У питању је часопис који издаје сарајевски огранак Матице хрватске (*Полиџика*. Електронско издање, 18. април, 2013). Са друге стране, Бошњаци су све што је написано на простору данашње БиХ регистровали у КОБИС-у као *босанску књижевност*, те су тако и они истакли своју кандидатуру за власништвом над овом књигом. Што би рекао Веселин Матовић, један од средњошколских професора из Црне Горе који није признао црногорски

57 „Gradska knjižnica u Splitu proglasila je navodno viškom čak 15 kubičnih metara knjiga. Od 1991. godine u Hrvatskoj se požurilo s generalnim pospremanjem javnih knjižnica, te je 1992. godine samo u Zagrebu otpisano 54.956 knjiga, dok je Gradska knjižnica samo u 1994. otpisala 23.000 svezaka ili deset posto (prema svjetskim standardima otpis od 5 posto dozvoljen je samo u iznimnim prilikama kao što su potres ili poplava). Godine 1996. u Knjižnicama grada Zagreba otpisane su daljnje 55.332 knjige, od kojih samo Knjižnica Bogdan Ogrizović otpisala 17.293 komada, ali ni koju godinu kasnije Knjižnice grada Zagreba nisu dobile od njih izvješće o tome koje su knjige otpisane, po kojim kriterijima i gdje su nestale, te se tek nagađalo da su završile u starom papiru“ (Вуков-Цолић 2003: 32–34).

језик, „да се грабљивци не би гложили између себе – Хрвати, Црногорци и Босанци око *Мирослављевој јеванђеља*, а Хрвати и Бошњаци око ћирилице (први је зову `хрватска ћирилица`, други `босанчица`) – најбоље би било да баце коцку – па коме шта припадне“ (Матовић 2015: 61–62).

Два су основна разлога зашто ово питање и данас изазива низ полемика: садашње вријеме у којем се изнова намеће Калајев посебни стандардни босански језик, као земаљски, и недовољно истражена културна баштина православног становништва БиХ.

Нигдје у свијету нема примјера (осим на овим подручјима) да је плагијаторски спецификум постао основа националних политика. Боснистика, монтенегристика и кроатистика имају јасну улогу у сузбијању српског имена до граница данашње Србије. У том смислу и тзв. босанска и/или хрватска ћирилица има своју јасну улогу и циљ. ДАКЛЕ, ћирилицу са простора данашње Босне и Херцеговине можемо посматрати само и једино као дио општег скупа разнородних варијетета српске брзописне ћирилице, не као посебну азбуку; а облици слова који се посебно форсирају као посебности тзв. босанске ћирилице, босанчице, не могу се одвојити од цјелине богатства и разнородности ћирилице на широком простору српског језика (Стојановић 2016: 38). Бошњачки филолошки и политички програм руководи се да цјелокупно рукописно језичко наслеђе настало на просторима данашње Босне и Херцеговине (*Хумачка ѱлоча, Повеља Кулина бана, Мирослављево јеванђеље...*) припада историјском наслеђу *босанској* језика, а српска брзописна ћирилица – *босанској ћирилици* или *босанчици*. По оваквом обрасцу, данас су према каталогизацији Националне и универзитетске библиотеке из Сарајева, као писце тзв. босанског језика сврстани и Петар Кочић, Бранко Ћопић, Милош Кова-

чевић итд. Одбацујући све филолошке критеријуме, самовољно одређујући националну и језичку припадност аутора, извршено је још једно атаковање које у потпуности уоквирује слику са дојучерашњим хрватским и бошњачким фалсификовањем српске ћириличне прошлости. Циљ је јасан – средствима политичке принуде и квазинауком извршити десрбизацију. У том смислу *босанчица* и/или *хрватска ћирилица* стоји као „идентитет“ оних који желе своју националну припадност везати искључиво за државу. Стилизована, брзописна ћирилица (*босанчица*), на крају крајева, није особеност само простора Босне. Напротив, она се употребљавала и у другим областима. Успостављање термина „босанчица“ „имало је за циљ неутралисање термина `ћирилица` заступљеног на споменицима, који су, напосто, свеприсутни“ (Комар 2012: 287). Ћирилица је писмо које су од памтиввијека користили, дакле, поред православаца и католици и исламизирано становништво и то како у својој међусобној кореспонденцији, тако и у кореспонденцији са турским, аустријским и другим заповједницима, а приказивање *босанчице* и/или *хрватске ћирилице*, као засебног писма, од стране бошњачке и хрватске и језичке и службене употребе, представља покушај разбијања српског националног корпуса и идентитета. А одбрана идентитета подразумејева одбрану културног простора српског језика и неодвојиво је везана за питање опстанка српског народа у Босни и Херцеговини (али и Црној Гори), односно српског народа ван граница Србије. У том смислу стоје и средњовјековни српски ћирилични споменици, као сјећања и доказ на богато културно наслеђе, који опомињу Србе да се не смију изгубити у покушају превођења у језичке и националне Босанце.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелић 1966: P. Anđelić, Pismenost, u: *Kulturna istorija BiH*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Бабић 2016: М. Бабић, *Босански њроblemsи српској језика*, Београд: Јасен.
- Бараћ 2004: Д. Бараћ, *Ойшїа истїорїа њисма*, Београд: Економика.
- Вуков-Цолић 2003: D. Vukov-Colić, Strah i pepeo, Zarez, I/16, 15. listopada 1998, *Просвјета*, година 10 (35), број 59 (669), новембар 2003, Тема броја: Књиге на ломачи библиокластија, Издавач Српско културно друштво Просвјета, Загреб, 32–35.
- Гошић 1973: Н. Гошић, *Неке чињенице из истїорїје ћирилској њисма у Босни*, Књижевни језик, 1–2, II, Сарајево.
- Грујић 1997: Р. М. Грујић, Српски језик и српско племе, у: Петар Милосављевић, *Срди и њихов језик*, хрестоматија, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Истїорїа српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ђорђић 1971: П. Ђорђић, *Истїорїа српске ћирилице* (палеографско-филолошки прилози), Београд: Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије.
- Екмечић 2011: М. Екмечић, Дуго кретање између клања и орања, *Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро-Ђунти, Београд.
- Елезовић 1931: Г. Елезовић, Турско-српски споменици Дубровачког архива, *Јужнословенски филолој*, књига XI, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Зелић-Бучан 1961: В. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split: Historijski arhiv.
- Јахић и остали 2000а: Dž. Jahić, S. Halilović, I. Palić, *Gramatika bosanskog jezika*, Zenica: Dom štampe.
- Јахић 2000б: Dž. Jahić, *Bošnjački narod i njegov jezik*, trilogija o bosanskom jeziku, Zenica: ZE-COMPANY.
- Ковачевић 2007: М. Ковачевић, Херцеговина и нова српска топономастика, *Србистичке теме*, ФИЛУМ, Крагујевац.

- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, Херцеговина и земаљски језик, *Значај српској језика и књижевности у очувању идентичности Републике Српске I*, Пале: Филозофски факултет.
- Комар 2012: Г. Ж. Комар, Ђирилица као универзално балканско писмо по документима архива у Дубровнику, Новом и Котору, *Језик и писмо у Републици Српској*, Зборник радова са округлог стола, научни скупови књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Костић 1999: Л. М. Костић, *О српском језику. Вук и Немци*, Нови Сад.
- Летић 2012: Б. Летић, Атрибут српски за језик и писмо у старим документима и књижевним делима, *Језик и писмо у Републици Српској* (зборник радова са округлог стола), Бања Лука: АНУРС.
- Матовић 2015: В. Матовић, *Ђирилица и латинијорница*, Подгорица – Никшић: Књижевна задруга Српског народног вијећа НВУ Актив професора српског језика и књижевности
- Милановић 2004: А. Милановић, *Крајка историја српској књижевној језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милосављевић 1997: П. Милосављевић, *Срби и њихов језик*, хрестоматија, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Младеновић 1965: А. Младеновић, Прилог проучавању развитака наше ћирилице, *Књижевности и језик*, свеска 3, Београд: Друштво за српски језик.
- Недељковић 1955: Б. М. Недељковић, *О босанчици, Прилози за књижевности, језик, историју и фолклор*, св, 21, Београд: Филолошки факултет.
- Окука 2006: М. Окука, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пантић 1968: М. Пантић, *Песништво ренесансе и барока у Дубровнику, Котору и Далмацији*, Београд: Просвета.
- Пешикан 1993: М. Пешикан, *Наша азбука и њене норме*, Београд: Вукова задужбина.

- Раукар: Т. Raukar, *O problemu bosančice u našoj historiografiji*, [http: //www.sanoptikum.org.yu /bosanski_jezik/t_raukar_ problem_bosancica.htm](http://www.sanoptikum.org.yu/bosanski_jezik/t_raukar_problem_bosancica.htm)).
- Реметић 2012: С. Реметић, Језик и писмо у Босни и Херцеговини од Вука до наших дана, *Језик и њисмо у Рејублицу Српској*, научни скупови, књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: АНУРС.
- Самарџија 1993: М. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Самарџић 2009: Б. Самарџић, Термин „босанчица“ као заблуда у историјском развоју српског језика, у: *НАУКА И НАСТАВА НА УНИВЕРЗИТЕТУ* (научни скупови, књигаг 3/1), Пале: Филозофски факултет.
- Стојановић 2016: Ј. Стојановић, *Пуџ српској језика и њисма*, Београд: СКЗ.
- Тентор: М. Tentor, *Bosančica*, [http: // www.sanoptikum.org.yu / bosanski_jezik/m_tentor_bosancica.htm](http://www.sanoptikum.org.yu/bosanski_jezik/m_tentor_bosancica.htm)
- Трухелка 1889: *Bosančica, prinos bosanskoj paleografiji*, *Glasnik ZM*, Sarajevo: zemaljska štamparija.
- Хаџијахић 2004: М. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo: BZK Preporod.
- Чигоја 2006: Б. Чигоја, О такозваној босанчици, *Трајовима српске језичке њрошлости*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Штефановић 1938: Вј. Štefanović, *Jakov Ledesma i njegov 'Nauk karstianski' (1583)*, Sarajevo.

3.3. КУЛТУРНО-ЈЕЗИЧКЕ ПРИЛИКЕ И ПРОСВЈЕТНА ПОЛИТИКА АУСТРО-УГАРСКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ⁵⁸

СТАТУС СРПСКОГ ЈЕЗИКА У БИХ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ

За вријеме аустроугарске окупације Босне и Херцеговине уведен је термин „земаљски језик“. Тачније 26. августа 1879. године окупациона влада је као именовање предмета за матерњи језик прописала – земаљски језик (Краљачић 1991: 85). Истина, тај термин у БиХ спорадично се сусретао и у предаустроугарском (отоманском) времену (Станчић 1991: 105–106), али „он готово нужно асоцијативно упућује на вријеме аустроугарске окупације Босне и Херцеговине“ (Ковачевић 2012: 39). Истог дана овај двокомпонентни синтагматски назив *земаљски језик* добија конкуренцију у трокомпонентном термину *босански земаљски језик* или само *земаљски језик*. То се већ види из наредби и рјешења Земаљске владе из 1879. године и касније, 1880. године. Бењамин Калај стао је иза назива „босански језик“, јер је то био један од елемената његовог политичког програма – стварање босанске нације.

У новој просвјетној политици у којој владајућа управа, у односу на домаће становништво, зна само за

58 Рад је настао у сарадњи са др Далиборком Шкипина са Катедре за педагогију и објављен у: *Васпийиач у 21. веку* (Зборник радова са Деветог симпозијума са међународним учешћем), Висока школа за васпитаче струковних студија, Алексинац, 2013, 645–652.

Бошњаке који се по вјери дијеле на муслимане, источно-православне и католичке хришћане, стварана је нова школа која би његовала и развијала искључиво осјећања босанског патриотизма. Због оваквих тенденција из школа бива протјеран *српски језик*, а забрањује се и његова употреба у службеној комуникацији. Умјесто њега уводи се прво – *хрвајски*, затим – *земаљски*, па – *босански језик*, а 1907. године назив *српскохрвајски* стекао је право грађанства у званичној терминологији (Нешковић 2004). Дакле, говорило се искључиво о *земаљском* и *босанском* језику, а службена наука сматрала је да у БиХ нема ни Срба ни Хрвата, него да је у питању посебна „босанска“ нација.

Бењамин Калај је у покушају ставарања посебне босанске нације као основни и кључни критеријум узео језик. На тај начин покушао је инаугурисати „босански језик“ као стуб босанске нације. Међутим, Калај није могао створити неки нови језик, друкчији од Вуковог српског, „јер су у тадашњој Босни живјели искључиво Срби раздијељени по вјери, али обједињени језиком. БиХ као чиста штокавска територија сва је и по Вуковом одређењу Срба била српска, па су ту Вукове идеје и реформе и најприје и најлакше прихваћене“ (Ковачевић 2012: 41). Наиме, зна се да је „Босански вјестник“ већ 1866. године штампан Вуковим правописом, тј. српским књижевним језиком и Вуковим фонетским правописом, а први БиХ новинар био је Србин Милош Мандић. Другим ријечима, већ до доласка Бењамина Калаја (1882) у БиХ је прихваћен Вуков српски књижевни језик и фонетски правопис. Калајева власт је и озваничила Вуков књижевни језик и правопис 1883. године, с образложењем да је то због тога што су тај правопис прихватили „најистакнутији корифеји, као Караџић, Даничић, Миклошић, Будмани (...)“. Међутим, само име језика Калајева власт није хтјела под именом српски, већ су га преименовали у „босански“, те се објављује „Граматика босанског језика за

средње школе“ Ф. Вулетића. Њен први и други дио („Наука о гласовима и облицима“) појављује се 1890. године, али без имена аутора, будући да се и сам Фране Вулетић, професор Велике гимназије у Сарајеву, противио том називу. Излазак ове граматике, под овим именом, изазвао је низ оштрих критика свих језичких стручњака и шире. Овом Калајевом систему подршку је дао Ватрослав Јагић, тадашњи професор славистике у Бечу и угледно славистичко име тога времена, јер се, према њему, на тај начин избјегавао спор између Срба и Хрвата око назива језика у БиХ. Међутим, у подлози ове идеје био је Јагићев хрватски филолошки програм, којим је он негирао основне поставке Вуковог српског филолошког програма (Ковачевић 2003). Како пише проф. Ковачевић: „Будући да Јагић није био нимало наиван, он је знао да тзв. босански језик не може опстати без обзира што му је и сам дао подршку. Зато је његова подршка не подршка „босанском“ него преко „босанског“ подршка „српско-хрватском“, а заправо хрватском удјелу у „српско-хрватском језику“ (...). Добро испланирани начин проводбе хрватског као српскохрватског језичког програма довео је до тога да се он прихвати убрзо и у БиХ и у Србији. „Наиме, врло брзо после Јагићевог прорачунатог иступа у подршку називу „босански језик“, Јагић ће се посредно од те подршке дистанцирати, доводећи тако у питање „одрживост“ главног критеријума Калајеве језичке политике“ (Ковачевић 2012: 45). Калај је 1896. године организовао свјетски филолошко-етнографски конгрес у Сарајеву, и ту је хтио и „овјерити“ своју побједу, будући да је на својој страни имао Јагића. Међутим, Јагићева подршка изостаје и сматра се да је то почетак краја Калајеве језичке политике у БиХ. Тако да и сам Калај 1901. године, вјероватно разочаран резултатима босанског национално-језичког програма, каже да више „неће да се упушта у стару препирку како треба да се зове језик земаљски, да ли

српски или хрватски или српскохрватски“ и „да је спреман прихватити за Босну сваки назив, о којем се споразумију оба племена Срби и Хрвати“ (Јузбашевић 1999: 24–25). При томе, како што се види, Калај више не спомиње ни Бошњаке, ни Босанце ни босански језик, те ова изјава сада може значити одустајање од босанског национално-филолошког програма и приклањање Јагићевом српскохрватском (односно хрватском филолошком) програму. Истичемо и то да 1908. године излази непромијењено издање *Грамајшике босанској језика* Фране Вулетића из 1890. године, али сада под насловом *Грамајшика српско-хрватској језика*. Другим ријечима, био је то период краја дводеценијског преживљавања *босанској језика* и почетак „живљења“ српско-хрватског.

ПРОСВЈЕТНО-ШКОЛСКА ПОЛИТИКА АУСТРОУГАРСКЕ У БИХ

Када је ријеч о просвјети и култури у БиХ у овом периоду може се рећи да је та област ограничена, по резултатима, на уске друштвене кругове, и да је форсирана онолико колико се уклапала у систем нове управе, као средство за реализацију њених интереса и циљева. Аустроугарска је доласком на власт у БиХ затекла око 95 посто неписменог становништва. То је БиХ, у односу на тадашњу Европу, чинило заосталом и културно неразвијеном земљом. Конгресна одлука о окупацији, поред осталог, мотивисана је и потребом ширег просвјетљивања становништва у окупираној БиХ. То је нови режим стављало у положај одређене обавезе према описмењавању становништва. Међутим, „Не трудећи се ни најмање да уношењем истинске културе изведе домаћи живаљ из вековне заосталости и тим задобије његово повећење, она је просветно културну делатност усмеравала пре свега у правцу истицања своје цивилизаторске мисије пред страним светом, због чега је целом том раду давала извештај

спољни сјај и обележја“ (Крушевац 1960: 393). Ниска писменост и културна заосталост имале су вишеструке последице на цјелокупан живот, како на међунационалне и међуконфесионалне тако и на све друге односе у БиХ. Схватајући овај проблем са свим његовим негативним конотацијама, напредни људи свих конфесија и свих народа у БиХ нису остали индолентни према овом проблему. Залагали су се за организовање аналфабетских курсева (течајева) за неписмене о чему пише и Богићевић: „У описмењавању је главну улогу имала основна школа, а вршено је и путем течајева за неписмене (аналфабетски течајеви или курсеви)“ (Богићевић 1975: 276). Међутим, одржавање ових течајева није се могло реализовати без знатних тешкоћа које је задавао владајући режим. У организовању и реализацији аналфабетских течајева, као и у културном и просвјетном уздицању народних маса, велику улогу су, такође, имала културно-просвјетна друштва: „Просвјета“, „Гајрет“ и „Напредак“.

Када је ријеч о школској политици коју је нова власт имала у БиХ, Ђорђе Пејановић пише да су је карактеристике следеће тенденције:

1. да се школство у БиХ у наставним плановима и осталим организационим формама изједначи са школама у Аустроугарској монархији;
2. да се сузбије свако национално исказивање и обиљежје;
3. да се, што је могуће више, пропагира и шири њемачка и мађарска култура;
4. да се вјерска подвојеност што више појача и да се спроведе нивелисање и братство и јединство народа;
5. да се онемогући шире и више образовање народа и да се сведе на најмању мјеру;
6. да се преко школа дјелује на јаче везивање народа у БиХ за Монархију;
7. да се онемогућава и сузбија ма каква политичка и идеолошка веза са истоименим народима у Хрватској, Далмацији, Србији и Словенији;

8. да се међу ђацима онемогући ма какво идеолошко дјеловање на социјалном, националном и политичком пољу;

9. да се преко школа шире надзори, погледи и идеје режима и оних који су преко режима у БиХ настојали да спроводе своје планове још већег политичког поробљавања и економског експлоатисања;

10. да преко школа помаже дјеловање католичких вјерско-пропагандистичких школа на пољу прозелитизма (Пејановић 1953).

Када је ријеч о средњем школству може се рећи да је оно у БиХ тада било веома слабо развијено, а високог образовања није уопште имала, па је српска национална интелигенција великим дијелом бирала учитељски позив. Био је веома мали број оних који су до 1913. године завршили гимназијску матуру: „...од православних 265 (38%), муслимана 100 (14%), католика 319 (47%). Католици који су предњачили у броју образованих били су иначе најмања група становништва и ту се рађао страх да културу води интелигенција израсла из породица досељених чиновника... Међутим, о интелигенцији као друштвеном чиниоцу може се говорити тек после 1900. године. Прва значајнија група од осам српских матураната појавила се из сарајевске гимназије тек 1898. и она је сматрана првом омладином у Босни и Херцеговини, па ће управо из тог језгра почети да израста рука која ће од 1901. полако покушавати да преузме барјак од трговачке буржоазије. До године 1902. била су у Босни и Херцеговини само 24 универзитетски образована Србина. Високообразовани свет је представљао безначајну мањину; нова школа је тек требало да их створи“ (Срејовић и др. 1994: 569).

На образовање политичког и културног дијела интелигенције свакако је утицало постојање, поред државних, и мрежа српских школа па је готово цјелокупна интелигенција своје почетно образовање, као и своје историјске коријене, остварила управо у српским школама.

Када је ријеч о дјелатности владајућег режима у просвјетивању босанскохерцеговачког становништва, врло значајан податак износи Ђорђе Пејановић (1953) у књизи *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини* у којој наводи да је, и поред све рекламе и формалних спољашњих изгледа просвјетитељског режимског рада, културна заосталост народа и послје 40-годишње владавине „цивилизаторске Аустрије“, остала највећа, међу скоро свим земљама Европе. Истиче да је то најбољи показатељ и доказ аустријске просвјетитељске дјелатности у овим заробљеним и колонијално-експлоатисаним покрајинама. Број основних, стручних и средњих школа које је Аустрија отворила у БиХ, био је скоро минималан, ни издалека онолики колико треба и колики је могао бити. За четрдесет година аустријске владавине у БиХ отворено је преко четири пута мање основних и средњих школа него у сусједним Југословенским земљама, Србији и Хрватској, у земљама за које је Аустрија тврдила да су некултурне и далеко заостале. Зазирање режима од просвјетености народа у БиХ и његовог политичког и социјалног освјешћивања одражава се најбоље у чињеници да проценат писмености у БиХ, у моменту пропасти аустријског режима, није био већи од 12%, што је уствари значило још мало па апсолутна неписменост. Према званичној статистици у Босни и Херцеговини је 1910. године било 87.84% неписменог становништва. У то вријеме, у Хрватској и Србији, било је око 55% неписмених становника (Пејановић 1953).

ДЈЕЛАТНОСТ КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНИХ ДРУШТАВА У БИХ

Удруживање домаћег становништва у периоду аустроугарске владавине у БиХ, узело је маха тек почетком 20. вијека, дакле, од 1900. године, јер су тек тада убла-

жени облици дотадашњег крутог система управе. У то вријеме долази до оснивања водећих културно-просвјетних друштава домаћег становништва и то: српска „Просвјета“, хрватски „Напредак“ и муслимански „Гајрет“.

Оснивање културно-просвјетних друштава, у БиХ у периоду аустроугарске власти, на националној тј. вјерској основи иницирале су прве генерације школоване интелигенције, а то су извеле уз подршку тадашњих политичких покрета. Центар оснивања тих друштава било је Сарајево, из кога су свој рад и дјеловање проширила на цијелу земљу путем пододбора и повјереништава. Главни циљ њиховог оснивања био је помоћ сиромашним ђацима у средњим и високим школама, чиме би се убрзао процес стварања домаће интелигенције, јер је број школованог домаћег становништва био веома мали. Осим овог главног циља при оснивању, културно-просвјетна друштва су свој рад и дјеловање проширила и у другим правцима. Временом су та друштва постајала нови центри просвјетног рада појединих народних група. Оцјењујући резултате рада ових друштава Тодор Крушевац истиче: „Активна у раду, са разгранатом организационом мрежом у земљи, ова популарна друштва су имала подршку и ширих народних слојева и тим успевала да у свом раду остваре значајне резултате“ (Крушевац 1960: 415). Ова друштва и данас постоје и раде.

Просвјета. Српско просвјетно културно друштво „Просвјета“ основано је у љето 1902. године. Њен првобитни задатак био је да организовано материјално помаже школовање српских сиромашних ђака и студената, додјелом стипендија и оснивањем ђачких и шегртских домова. Циљ јој је био, да што више младих људи оспособи за живот кроз школу, занате и трговину. „Просвјета“ се није дуго задржала на првобитном задатку, већ је убрзо своју дјелатност проширила и на следеће:

просвјетивање широких народних маса путем организовања аналфabetских курсева, издавање буквара за одрасле неписмене, читанки за половично писмене, помагање и пропаганда задругарства, издавање својих публикација, организовање и извођење популарних предавања (кино-предавања), оснивање школа за сеоске домаћице, оснивање спортских друштава, организовање јавних читаоница и књижница у разним мјестима, а 1911. године оснива и *Српску централну библиотеку*, као једину јавну библиотеку у Сарајеву. Да је „Просвјета“ имала позитиван однос према Југословенској идеји то је потврдила и својим Правилима, по којима је дјелатност проширила на цијело државно подручје и отворила могућност да у чланство прима припаднике и других националности. О томе налазимо и код Божидара Маџара, у закључку књиге, „Просвјета – српско просвјетно и културно друштво 1902–1949“, у коме пише: „Дио својих прихода *Просвјета* је трошила на стипендирање ученика других националности, посебно муслимана. У периоду од 1902. до 1914. године стипендирала је 59 студената муслимана и 34 ђака и студената хрватске националности. Још већу отвореност је показала у међуратном периоду о чему најречиџије говоре заједнички ђачки домови, оснивање међудруштвених одбора, мјешовити течајеви за неписмене итд“ (Маџар 2001: 313–314).

Широк дјелокруг „Просвјете“ омогућио јој је да постане центар културно-просвјетног и националног рада босанскохерцеговачких Срба, и матица српских културно-просвјетних друштава која су била локалног карактера. Са избијањем рата, 1914. године, као таква, проглашена је, „огњиштем велеиздаје, због чега је растурена и њени радници из реда позатварани и осуђени“ (Крушевац 1960: 416).

Након Првог свјетског рата кренуло се са обнављањем „Просвјете“, што је подржао и сав српски на-

род у увјерењу да ће „Просвјета“, поред државе, наставити даљи рад на школовању сиромашне омладине и културно-просвјетном уздизању српског народа.

Гајреџи. Муслиманско културно-просвјетно друштво „Гајрет“ основано је годину дана касније, 1903. године, са истим циљем као и „Просвјета“. У почетку свог дјеловања „Гајрет“ је прикупљањем материјалних средстава помагао школовање муслиманских ђака, посебно у средњим и високим школама. Оснивачи овог друштва били су група муслиманских интелектуалаца који нису имали потпуну подршку вођа аутономног покрета, којима је то тада био приоритет. Тек од 1907. године, уз подршку муслиманског политичког вођства, *Гајреџи* почиње брже да се развија и проширује, и постаје центар културно-просвјетног рада међу муслиманима. Ни ово културно-просвјетно друштво се није задржало на свом првобитном задатку, већ је свој рад проширило на просвјећивање муслиманских народних маса путем предавања, алфабетских курсева, издавањем часописа „Гајрет“ и сл. Културно-просвјетно друштво „Гајрет“ је, такође, почетком Првог свјетског рата морало престати са радом.

Напредак. Хрватско културно-просвјетно друштво „Напредак“ настало је 1904. године, такође у Сарајеву, „... спајањем два слична потпорна друштва основана две године раније, мостарског хрватског потпорног друштва за помагање ђака средњих и високих школа и сарајевског друштва за намештање деце у занате и трговине“ (Крушевац 1960: 416).

Ово друштво представљало је за вријеме аустроугарске управе, као и у периоду између два свјетска рата, главну окосницу помагања хрватске школске омладине. Помоћ се састојала у давању једнократне новчане помоћи, књигама, одјећи, додјела стипендија и смјештање омладине под повољним условима у ђачке домове или

адаптиране просторије. Тежиште рада „Напретка“ било је у стварању домаће интелигенције. Друштво је поред централног одбора у Сарајеву имало већи број пододбора, подружница и повјереништава. Осим ученика средњих и високих школа, „Напредак“ се бринуо и о школовању хрватског занатског подмлатка, нарочито ученика из сиромашнијих градских и сеоских домаћинстава.

ЗАКЉУЧАК

Из овога рада јасно се види да оно што је српски језик преживљавао од инаугурисања за књижевни језик, па до данас и његовог распарчавања на варијанте тзв. босанског/бошњачког, хрватског и црногорског језика, тешко да у свијету имамо још неки језик са оваквом тешком историјом и борбом за опстанак. Српски језик се на структурном плану изграђивао и функционалностилски раслојавао попут свих развијених књижевних језика; али су његову „спољашњу историју“ готово од самог почетка карактерисали дезинтеграциони процеси, како у вријеме аустроугарске окупације БиХ, тако и у периоду послје окупације.

Када је ријеч о дјелатности владајућег режима у просвјетивању и подизању културног нивоа босанскохерцеговачког становништва, што је према Берлинском уговору била и једна од његових обавеза, долазимо до врло значајних тумачења, и то да је културна заосталост народа и послје 40-годишње владавине „цивилизаторске Аустрије“ остала највећа међу скоро свим земљама Европе. На то нам указују и компаративни статистички подаци из 1910. године о броју неписменог становништва у БиХ, Србији и Хрватској. Према званичној статистици у Босни и Херцеговини је 1910. године било 87,84% неписменог становништва; док је у то вријеме у Хрватској

и Србији било знатно мање, око 55%, што је и један од показатеља аустријске просвјетитељске дјелатности на овим просторима.

ЛИТЕРАТУРА

- Богићевић 1975: В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Јузбашић 1999: Дž. Јузбашић, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, Сарајево: АНУБиН, Дјела књига LXXI–II, Одјелjenje друштвених наука, књига 42.
- Ковачевић 2003: М. Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, Београд: СКЗ, БИГЗ.
- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, *Херцеговина и земаљски језик, Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске I*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 39–64.
- Краљачић 1991: Т. Краљачић, *Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini, Književni jezik*, br. XI/4, Сарајево, 1982, 165–177; прештампано у: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do austrougarske vladavine* (hrestomatija), приредили М. Okuka и Lj. Stančić, München, Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 1991, 85–98.
- Крушевац 1960: Т. Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом 1878–1918*, Сарајево: Издање Музеја града Сарајева, Народна штампарија.
- Маџар 2001: Б. Маџар, *Просвјета: српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука, Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске, Монографије, књига II, Одјелjenje друштвених наука, књига V.
- Нешковић 2004: С. Нешковић, *Васпитно-образовни рад и културни значај Просвјете (1902–1941)*, Сарајево: Просвјета.
- Папић 1972: М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Сарајево: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša.

- Пејановић 1953: Ђ. Пејановић, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Sarajevo: Svjetlost.
- Срејовић и др. 1994: Д. Срејовић и други, *Ог Берлинској конференцији до уједињења 1878 – 1918*, Историја српског народа, Шеста књига, Београд: Српска књижевна задруга.
- Станчић 1991: Лј. Станчић, Језичка политика и номинација језика у БиХ за вријеме аустроугарске управе, у: *Књижевни језик у Bosni i Hercegovini од Вука Караџића до краја аустроугарске владавине (hrestomatija)*, приредили М. Окуча и Лј. Станчић, München, Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 99–119.

4. 1. ЗНАЧАЈ БУКВАРА ИНОКА САВЕ У НАСТАВИ И УЧЕЊУ⁵⁹

Први српски буквар Инока Саве из Дечана (јеромонаха),⁶⁰ штампан у Венецији 1597. године, представља прави бисер наше културне баштине. У питању је први буквар у просвјети српског народа, који је остао незапажен преко 300 година. За његово постојање, вјероватно, ни В. С. Караџић није знао, а доцније ни Љ. Стојановић

59 Рад је настао у сарадњи са др Далиборком Шкипина са Катедре за педагогију у оквиру научног скупа *Настава и учење*, 2016, Ужице: Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Ужицу, 175–182.

60 Сава Инок родом је из Паштровића. Био је монах манастира Дечана. Написао је први српски буквар на српскословенском језику (српској редакцији старословенског језика). Буквар је штампан код млетачког штампара Ђ. А. Рампацета, у Венецији 1597. године. Имао је два издања. Прво, од свега два листа (штампано 20. маја 1597. године), представља уникат који је изгорио у пожару Народне библиотеке у Београду за вријеме њемачког бомбардовања 1941. године; али је остао факсимил у чланку Ђ. Сп. Радојчића *Први српски буквар шћамѿан у Венецији* (Учитељ, 1940). Друго издање обухвата четири листа, штампано исте године у истој штампарији (25. маја), али различито по формату. Чува се данас у Народној библиотеци Србије у Београду (*Мала енциклопедија*, Београд: Просвета, 1959). Прво издање буквара Инока Саве руски конзул у Скадру И. Крилов поклонио је новинару и преводиоцу Окици Глушчевићу 1893. године. Друго издање купио је инжењер Милорад Димитријевић 1921. године у Дубровнику. Буквар је остао непознат све до 1893. године, док га је у Каталогу Народне библиотеке описао 1903. Љуба Стојановић (истина врло скромно).

кад је 1902. године писао о старим српским књигама и штампаријама у *Српском књижевном иласнику*. Истина, споменуће га 1903. године, врло стидљиво, састављајући Каталог Народне библиотеке, као „до сада непознато“. Буквар Инока Саве Дечанског фасцинира из више аспеката. Прво, он је настао у 16. вијеку у вријеме кад је мало која европска земља располагала сопственим абедарима, азбучницима, училима. Друго, буквар фасцинира својом букварском методиком. Наиме, Инок Сава се определијелио за *иласовну мейџоду*, која је тек два вијека послје уведена у европско школство (то ће урадити тек Стефани 1802. године). Треће, тек 300 година послје малобројни истраживачи скренуће пажњу на педагошка и културна својства *Првој српској буквара*. Четврто, творац овога буквара успио је у 16. вијеку створити *савремени* буквар по своме педагошко-методском карактеру, спајајући два природна мотива за учење читања. Пето, парадоксално је да су поред свега наведеног, врлине овога буквара – првог писменара српске културе и писмености – остале и даље у тминама наше културне историје.

Послје престанка рада штампарије Црнојевића на Цетињу⁶¹, српско штампарство се активирало тек четврт вијека касније у оквиру Горажданске штампарије.⁶² Вене-

61 Прва српска штампарија основана је на Цетињу. Цетињска штампарија је радила од 1494. до 1496. године, када је прекинут њен рад а династија протјерана из Црне Горе. Ђурађ Црнојевић основао је ову штампарију вођен жељом да се српска православна црква одупре турском уништењу. У предговорима и поговорима цетињских књига стоје важни подаци који говоре о страхотама у којима се наша земља и о првом штампару – јеромонаху Макарију. У овој штампарији штампан је *Окџоих осмоиласник*, *Окџоих њеџоиласник*, *Псалџир*, *Молиџвеники* и вјероватно *Четџворојеванђеље црнојевићко*, које је изгубљено.

62 Након штампарије у Цетињу, штампарство код Срба је оживјело почетком 16. вијека у Горажду у цркви Светог великомученика Георгија, у народу познатија као Доња Сопотница.

ција и 16. вијек су епицентар српског штампарства. Ове штампарије нису биле комерцијалног карактера. Масовнија производња јавља се у појединачним штампаријама. Штампарију Божидара Вуковића у Венецији преузео је његов син Виценцо, и она ради до 1561. године. Пет година послје (1566) долази у Венецију Јаков од Камене Реке, који узима од Виценца ову штампарију у најам. Године 1597. штампарија је у рукама млетачког штампара Ђована Антонија Рампацета. До данас су позната само три ћирилична издања из штампарије Рампацета. Сва три издања су из 1597. године: Зборник црквене и религиозне садржине (завршен је 19. маја, 151 лист, формат 6 x 4, 5 cm) и два ћирилична издања Буквара Инока Саве (први је завршен 20. маја, а други 25. маја). Прво издање Буквара има само два листа (четири стране). Величина стране је 14 x 9 cm, а величина текста 9 x 6,5 cm. Прва страна је украшена крстом испред азбуке. Он замјењује вербалну инвокацију: у име Оца и Сина и Светога Духа. Послје азбуке слиједе самогласници, затим слогови. На другој страни се настављају слогови, а затим се прелази на имена свих слова (аз, буке, веде...). На крају друге стране, затим на трећој и четвртој налазе се текстови за читање. У питању су молитве које се налазе готово у свим литургијским чиновима. На четвртој страни налазе се слова са бројном вриједношћу и биљешка из које сазнајемо да је ова књига штампана с благословом игумана Стефана

Цркву је саградио Херцег Стјепан 1446. године. На иницијативу Божидара Горажданина, браћа Теодор и Ђурађ Љубавић обучила су занат у Италији и започела са штампањем. Штампарија је набављена из Венеције. Горажданска штампарија се у потпуности ослањала на српску рукописну традицију. Оно мало ренесансних утицаја настали су посредним путем. У овој штампарији, која је започела са радом у Венецији, а затим је пребачена у Горажде, штампане су три књиге: *Служабник* (1519), *Псалтир са њоследовањем* (1521) и *Молићвеник* (1523) (више о томе: Самарџић, 2012).

јеромонаха. Друго издање је још мањег формата 10 x 7, 5 cm, а величина текста 6 x 4 cm. Садржина је иста. Дакле, Буквар обухвата сљедеће цјелине:

прва страна: а) азбука (37 слова), б) самогласници (а, е, и, о, оу), в) слогови за сугласнике в-д; друга страна: наставак слогова за сугласнике ж-џ; трећа страна: а) наставак слогова за сугласнике ц-џ, б) имена слова л-п; четврта страна: а) наставак имена слова р-џ, б) штиво: слава, цароу некснын; пета страна: наставак штива (цароу некснын, трнсвето, г(оспод)н пом(н)лоун), шеста страна: наставак штива (слава, оуе нашъ, г(оспод)н пом(н)лоун, слава, прїндѣте поклоннцѣ); седма страна: наставак штива: а) прїндѣте, б) слова по бројној вриједности; осма страна: биљешка чијим је благословом књига штампана (датум и мјесто издања и ко се око ње трудио). Штампане овога буквара значајно је вишеструко: историјски – то је прва књига код Срба по којој се учило српски читати, али и по своме педагошко-методском карактеру за вријеме у којем је дјело настало. Наиме, Буквар је рађен по синтетичкој методи. То је метода која полази од слова, односно гласа као елемента у настави читања. Осам страна је распоређено у четири цјелине. Прву чине слова (гласови) по азбучном реду, а затим сами самогласници због значаја за везивање сугласника у слокове и ријечи. У другој цјелини се слова (гласови) везују у слокове. У трећој цјелини се именују слова (имена слова). То је, можемо рећи, иновитет, будући да представља преокрет у настави читања, јер је у Буквару, као што смо и напоменули, усвојен гласовни метод много прије него што се он учврстио у школској пракси. Четврту цјелину чине штива, разумије се црквена. „На основу оваквога градива и његова распореда Буквар Инока Саве није био обично преписивање савремених буквара, него њихова слободна имитација, по чему је за своје време био не само савремен него и напредан“ (Ванлић 1940: 611).

Буквар је настао у вријеме кад је Србија већ била у ропству, те је свакако тај пад српских земаља под Турке знатно успорио и духовни и материјални развој српског народа. Ипак, и поред тог поробљеног живота, Срби успијевају да штампају, истина у Венецији, Буквар који има посебан педагошки значај као прва књига на којој се има учити читати српски. У њему је заступљена синтетичка метода читања која полази од слова, гласова, као елемената у настави читања и обухвата једну од најстаријих метода – још од Квантилијана па све до појаве Стефанија 1802. године (Ванлић 2009: 99). Идеја синтетичке методе види се и по томе што последице цјелокупне азбуке долази посебно и за себе самогласници, јер су самогласници основни спој којим се сугласници везују у слоге и даље у ријечи. Истина, Буквар није дао упутство за учење, читање; али је ишао од идеје да се глас и слово истовремено уче. То је и смисао већ поменутих гласовних метода. Тадашња метода била је метода срицања, што значи да су се прво учила имена слова, односно гласова, па су се тек онда гласови везивали у слоге. Ово не значи да је овај буквар био први или једини који је његовао идеју о гласовној методи, али је, свакако, овај српски буквар оваквим распоредом градива истакао тај синтетички метод привржености гласовној методи, као и њену употребу у настави читања. Наравно, у духу тадашњих буквара, у четвртој дијелу се одмах прелази на штиво, наравно религиозно градиво. Дакле, смисао читања се види, што и јесте, у везаном градиву, а не у читању ријечи без везе и реда. Додатак на крају, бројеви приказани словима, стоји само из чисто практичних црквених потреба и нема везе са наставом читања.

Наравно да овај буквар има и својих мана, али посматрајући вријеме кад је настао и историјске околности, овај буквар можемо оцијенити као напредан. Такође, не смијемо заборавити још једну битну чињеницу. Буквар

није био намијењен само образовању свештенства, већ општем образовању. Стручно га је први пут тек обрадио, и то углавном библиофилски, Мираш Кићовић 1952. године у часопису *Библиоџекар*. Остаје нам изучавање овога буквара на историјском, културолошком, педагошком, ликовно-графичким и другим плановима. Он то свакако заслужује.

ЛИТЕРАТУРА

- Ванлић 1940: М. Ј. Ванлић, Први српски буквар, Педагошки значај, *Учишћелъ*, Београд, бр. 9–10.
- Ванлић 2009: М. Ј. Ванлић, Први српски буквар, Педагошки значај, ПРВИ СРПСКИ БУКВАР ИНОКА САВЕ, Београд: Завод за уџбенике.
- Пет векова српског штампарства 1994: *Пет векова српској шћамћарсћива 1494–1994*, Београд: САНУ, Матица српска, Народна библиотека Србије.
- Радојичић 1940: Ђ. Сп. Радојичић, Први српски буквар штампан у Венецији 1597. године, Историски подаци, *Учишћелъ*, Београд.
- Стојановић 1903: Љ. Стојановић, Каталог народне библиотеке у Београду, IV, Београд.

4.2. ЗНАЧАЈ САВИНСКОГ БУКВАРА У НАСТАВИ ПОЧЕТНОГ ЧИТАЊА И ПИСАЊА И СРПСКОЈ КУЛТУРИ⁶³

Буквар је прва школска књига намијењена учењу – писмености. Букварском наставом или наставом почетног читања и писања назива се период овладавања читањем и писањем помоћу буквара. У *Лексикону образовних термина* (2014) налазимо да се процес учења читања и писања назива и букварски период, и да представља једну од три фазе наставе почетног читања и писања. У реализацији се надовезује на предбукварску наставу (усмјерена је на савладавање вјештина читања и писања). За то се користи уџбеник – буквар – почетница, у коме је постављен одговарајући поступак обраде слова. Циљеви су правилно писање и читање текста, с разумијевањем прочитаног, а посебни задаци: разумијевање осјећања за основне говорне јединице; повезивање слова у ријечи; једноставно, лијепо и читко писање одговарајућом брзином; употреба основних правописних правила; препознавање облика слова; читање; рад на разумијевању прочитаног; савладавање основних ортоепских норми при читању текста; стицање навике правилног држања у току читања и писања, уз одговарајућу удаљеност текста од очију (*Лексикон образовних термина*, 2014).

63 Рад је настао у сарадњи са др Далиборком Шкипина у оквиру Међународног научног скупа *Наука и настава у васпитно-образовном контексту* одржаног 2020. године на Педагошком факултету у Ужицу Универзитета у Крагујевцу и као такав објављен је исте године, 299–310.

Према писању Илића (2013) од краја 15. вијека до данас у нашим крајевима публиковани су многобројни буквари засновани на различитим педагошко-психолошким поставкама и дидактичко-методичким концепцијама. „Без обзира на домете и ограничења њихових садржаја и заступљених методичких поступака њиховог рецепирања, буквари су знатно олакшали рад учитеља и сазнајне активности ученика у савладавању програма почетне писмености (Илић 2013: 28). Први познати буквари на словенским језицима потичу из 16. вијека. Најстаријим се сматра Буквар Саве Инока (Дечанца), штампан у Млецима 20. маја 1597. године (Педагошка енциклопедија, 1989) у штампарији Ђулијана Рампацотија на српскословенском језику.⁶⁴ Прва појава руских буквара забиљежена је 1602. године и са њима почиње прво организовано потискивање наших старих србуља и српскословенског језика. Доласком Максима Суворова из Русије са 400 буквара и 70 руских граматика почиње, у већој мјери, и на нашим просторима да продире рускословенски језик (Педагошка енциклопедија, 1989).

Савински буквар штампан је у Русији (Москви) 1692. године на рускословенском језику, тј. на руској редакцији старословенског језика. По своме постанку млађи је око

64 „Буквар Инока Саве Дечанског фасцинира из више аспеката. Прво, он је настао у 16. вијеку у вријеме кад је мало која европска земља располагала сопственим абецедарима, азбучницима, училима. Друго, буквар фасцинира својом букварском методиком. Наиме, Инок Сава се определијели за *џласовну мейџоду*, која је тек два вијека послје уведена у европско школство (то ће урадити тек Стефани 1802. године). Треће, тек 300 година послје малобројни истраживачи скренуће пажњу на педагошка у културна својства *Првој српској буквара*. Четврто, творац овога буквара успио је у 16. вијеку створити *савремени* буквар по своме педагошко-методском карактеру, спајајући два природна мотива за учење читања. Пето, парадоксално је да су поред свега наведеног, врлине овога буквара – првог писменара српске културе и писмености – остале и даље у тминама наше културне историје“ (Самарџић, Шкипина 2016: 177).

100 година од *Првој српској буквари*. Овај буквар руске редакције доспио је до свих српских простора и представљао је извидницу са једне стране и сљедбеника са друге стране – будућим књигама у српској земљи и новом књижевном језику Срба. Први Савински буквар урадио је јеромонах Карион Истомин и то на начин да сваком слову (словенском, грчком и латинском) одговара одређена слика.

Карион Истомин био је монах московског Чудовог манастира и чувени научник свога времена; писац, преводилац, лектор, коректор. Предавао је грчки и латински језик. Био је и дворски пјесник и учитељ царске породице, укључујући младог Петра Великог. Писао је најразличитија дјела: панегирике (читава књига поздравних пјесама Софији), молитве, акатисте, натписе на иконама, житија светаца, епитафе, богословске трактате, поуке о васпитању дјеце, удбенике (*Мали и Велики буквар* за царевића Алексеја Петровича), књигу *Полис* која је нешто налик енциклопедији која се бави сваком од 12 тада признатих наука, написао је *Домострој* у стиху. Користио је стихове у педагошке и методичке сврхе (буквари које је написао били су у стиховима), и у томе ће имати сљедбенике (Фјодор Поликарпов, Леонтије Магницки). Био је неутралан у спору (ни за Грке, ни за Латине). Родом је из Курска. Образовао се код Грка и преводио је на грчки код Лихуда. Код Полоцког је проучавао писање поема. Претрпио је утицаје и школског барока, али и грчке утицаје. Пише панегирике силабичким стихом. Софији Алексејевној пише поезију у којој излаже молбу да отвори у Москви школу у којој ће се слободно предавати (kupdf.net/download/ruska-knjizevnost-prvi-deo). Истиче значај просвјетљености. Поред молитава, епитафа, панегирика, преводних пјесама, писао је и читаве зборнике стихова. Један такав зборник био је и упућен 11-годишњем Петру. То је „Книга Разумленија“ гдје он савјетује Петру какав владар треба да буде, као да сам Бог кроз његова уста говори и обећава да ће му

дати мудрост коју треба да искористи у управљању земљом; треба да поштује свог брата савладара Ивана, како да суди, да управља своје поданике на прави пут – просвјетитељске идеје (kupdf.net/download/ruska-knjizevnost-prvi-deo). Јеромонах Карион истицао је да ће из овога буквара учити не само дјечаци и мушкарци, већ и дјевојчице и жене. То је, свакако, била врло важна и изненађујућа мисао за то вријеме. Нарочито ако знамо да је тек касније, у 18. вијеку главни руски педагог тог времена Иван Иванович Бецкој, био један од првих педагога у Русији који се заузимао за васпитање и образовање дјевојака (женске омладине) (Жлебник, 1970). Да је Истомин Карион придавао велики значај науци и образовању потврђује и то што се на самом почетку буквара налази гравура Исуса окруженог ученицима који му доносе папирусе на којима стоје имена разних научних дисциплина – теологија, филозофија, реторика, астрономија, граматика и геометрија. Ово јасно указује на благослов цркве на свакога ко изучава науке. *Савински буквар* има велики и педагошки и културно-језички значај за српски народ. Из њега је учио и сам Петар II Петровић Његош. Иако је настао у 17. вијека, прво цјеловито фототипско издање код нас урадило је Српско удружење „Гирилица“ из Требиња тек 2016. године. Дакле, премда је Буквар познат широкој јавности, нажалост чекали смо све до 2016. године да видимо код нас његово прво фототипско издање. Руси се изузетно поносе *Савинским букваром*, те је он постао основна културна и црквено-просвјетна карика која спаја српску и руску писменост. Након његовог настанка у Русији, Буквар је стигао и међу Србе. То је јасна смјерница која нам показује да је Русија увијек његовала сарадњу са Србима и да је помагала и подржавала развој образовања.⁶⁵

65 Захваљујући управо Буквару, а касније и другим бројним рукописима и књигама, српско-руске културне везе су оснажиле и ојачале толико да се „руски језик и књижевност често нису ни доживљавали као страни“ (Милановић 2004: 89). Осјећај припадности и

Како је Буквар доспио у Савину? „Међу савинским оцима који су одлазили у Русију у првој половини 18. вијека знамо само за архимандрита Леонтија Аврамовића, чија су путовања обављена на измаку прве четвртине `великог вијека Срба`. Могуће је да је овај игуман Буквар донио у Савину. Када је нешто касније дошло до беспштедног удара задарског надбискупа Вицка Змајевића на српског митрополита Стефана Љубибратића и Српску Православну Цркву у Далмацији и Боки Которској, надбискуп ће млетачким властима указивати на игуманово путовање у Русију одакле је доносио књиге штетне за државу“ (Савински буквар 2016: 8, према: Епископ Никодим Милаш 1989: 387). Архимандрит Леонтије био је савински игуман из прве половине 18. вијека (више о томе: прота Ст. М. Димитријевић 1922: 56–58). Др Горан Комар, љекар из Херцег Новог, велики „радник“ са терена и истражитељ српске културне баштине, писао је о манастиру Савина и архимандриту Леонтију у више својих радова (2001, 2003, 2007, 2014). Савински старјешина Леонтије је два пута одлазио у Русију и сматра се да је управо он у Савину са тих путовања донио Буквар израђен 1692. године. Истина, само путописање Буквара ипак није прецизно одређено, јер се могло десити да је из Тврдоша пренијет у Савину након 1693/4. године, јер су и херцеговачки калуђери такође путовали у Русију.

јединства посебно је био изражен послје доласка првих руских учитеља Максима Терентјевича Суворова и Емануила Козачинског у Војводину – с једне стране, а са друге – велики број Срба одлазио је у Русију на школовање. „Свакако није случајно што су прве `српске` књиге на рускословенском у ствари дела руских аутора“ (*Первоје ученије оџироком Теофана Прокоповича – прештампано за Србе 1726, трагедија „о смрти Уроша Пјатаго, посљедњага царја сербскога“ Емануила Козачинског – изведена у Карловцима 1736*) (Ивић 1998: 121). Са друге стране – прва књига на новом књижевном рускословенском језику чији аутор није Рус – била је бакорезна *Сѣмаиоџрафија* Христофора Жефаровића из 1741. (Ивић 1998: 121).

Савински буквар – *Буквар у сликама* како је назван у Русији – украшен је позлатом и бојом у првом рукописном издању. Тај први примјерак јеромонах московски Карион Истомин предао је царици Наталији Кириловној 1692. године за потребе учења њеног унука – принца Алексеја. Други писани примјерак био је за потребе принчевих рођака – кћери цара Јована Алексејевича. Буквар је уређен врло сликовито. Циљ је био да дјеца науче слова помоћу слика познатих појмова – с једне стране, а са друге стране – да прошире своја знања о новим појмовима који су мање познати (тако нпр. дјеца су научила и нека митолошка и библијска бића – нацртани су Адам, једнорог, змај, кентаур ...). Ово показује педагошки приступ обради усвајања нових знања. Могло би се рећи, да је ово иновативна књига, каква није била прије. У свом предавању Карион Истомин предложио је потпуно друкчије наставне методе – нове (chto-chitat-detyam.ru/illustrirovannyi-bukvar.html). Дакле, претеча данашњих буквара је управо *Савински буквар*, јер било који буквар да узмемо и погледамо, видјећемо слово и цртеж. На крају Буквара налази се запис – Карион Истомин је аутор, а коаутор је Леонтије Бунин – гравер који је направио више од четири стотине гравура, што овај буквар издиже на само пријестоље европске писмености и по значају и по естетици. Буквар је завршен 1694. године. Прво издање је имало 106 примјерака. Нажалост сачувано је тек двадесетак примјерака (в.: Савински буквар 2016: 15).

Савински буквар од 41 листа састоји се од неколико дијелова методолошки и хронолошки повезаних:

а) Буквар „отвара“ запис „јеромонаха Симеона Маркова Савинца реченога Драколичића“ – који је књигу обновио.

б) Као сваку добру научну књигу и Буквар прати предговор који је истакнут на тај начин што је уоквирен. У њему јеромонах Карион упућује на значај књиге, као и њен садржај.

Б Ъ К К А Р Ъ

Славянскѣхъ и рускихъ письменъ и скорописныхъ
 греческихъ латинскихъ и полскихъ, съобразованнѣи вещей,
 и соправоченными стипулами: во славу всемоуца Гдѣ Бга,
 и къ чести престѣла Бѣи Мртѣи, и къ спѣху. Изобразилъ
 на друцехъ Бланіемъ, и мѣримъ Училища Опрокидъ,
 и Опрокидцѣмъ мужѣи и женамъ пиати. Видѣтъ ко
 слаженскѣи греческаго же и латинскаго и полскаго языка
 писмена или слова к ѣмъ напечатана сѣ.

По всѣмъ же писменемъ, ради дикезнаго созрѣнія
 опрокидѣи Училища предложены видѣи ко Удѣное
 званіи въ складѣ: да чѣи видѣи, сѣи и назовѣтъ слога
 писменъ. Достолѣпнаго начертанія стѣхъ.

Икоу А Адамъ, Алекторъ, Аспидъ, и про:
 В Брань, Брада, Бичъ, В кѣнецъ, Киноградъ,
 Коинъ, Градъ, Грѣвъ, и всеи Букваръ такаго
 изъясненъ. Занѣ сими писменѣи вещей въ складъ,
 или слога и мѣтъ начало.

Ини же . гакѡ Ѹ и ѿ инни . не напашомъ кѣри
 назвнѣа . но приирагашеа кѣрзиама ишаменаръ .
 Иикуъ словъ велжъ смотри кѣрзини нли в концик
 речниѣ в скоенъ нхъ порядкѣ . по азбукѣ славенской .
 Гакѡ сѣ Бакръ . Кароръ . Керка . Сеца . Лекса . и прочее .
 Инапѣ кидособразныа кѣрки . примѣны иныама лѣде
 метафоринѡ стѣсть преноснѣ . ѿже ш кѣрѣи слово кѣбѡ
 потребиѣ взѣмаетеа . Стихѣи ираковчителны сѣтъ .
 Да в ползу свой велжаа Дѣла бо инаени Гдѣи пишущи
 онаа и чтири спасеніе ѡгоропитѣ . и полдѣитѣ
 Благослокеніе кѣже в заповѣданно дѣланіи своемъ
 наземли и на небеси . Сего ко ради и дѣлаено бѣтъ сѣ .
 Аижеже бѣвешѣ и словѣхъ Букварѣ сего недослѡстѣ
 Ѹзритѣа . гакѡ в переводѣланіи . кѣгоразумнѣ . не ѡхѡнѣ
 же . изволь кождаи к приличестко исправити . Ибо
 в новѡспш стѣрѡлач . и иждикеніе сокраща и издѣла .
 велжъ же пишн и чти сѣ в ползѣк . кѣди здракъ инасенѣ
 в лѣтнѣ долзѣ . желаю . ѡ веларъ славъ косылаа
 ваокѣколювиколаѣ Бѣхъ ииѣ и пѣнѡ и до кѣни вѣкѡ аминъ .
 Иисакли исправленіа и прощеніа проси ісаяна мѣа хѣра Кайсонъ
 Іеромонахъ ипоминѣ

Превод оригиналног предговора урадила је проф. др Јелица Стојановић са Филолошког факултета у Никшићу.⁶⁶

в) Свако слово „обрађено“ је на посебној уоквиреној страни помоћу људске фигуре у различитим костимима која самим положајем тијела у ствари формира иницијал и доприноси посебној љепоти и даје изразити печат Буквару. Слова су представљена у форми малих и великих штампаних слова те – брзописних, а затим и грчких и латинских слова са њиховим називима. На тај начин су се дјечи упоредном методом приближавала писма различити-

66 „Буквар словеноруских слова уставних и брзописних, грчких, латинских и пољских, са симболима ствари и са пригодним стиховима у славу Светога Господа Бога и у част Пресвете Дјеве Богородице Марије и свих светих. Изобрази се, трудом, на дашчици за писање, онима који треба да уче дјечаке и дјевојчице, мушкарце и жене. Као прво, овдје су наштампана слова словенског језика, потом и слова грчког, и латинског и пољског језика. Да би дјеца која уче из Буквара стекла бољи увид и потпуније знање, уз свако слово дате су адекватне ријечи, да када (они који уче) виде слово умију навести ријечи у складу са словом. На примјер: *а* *адамъ*, *алекторъ*, *аспидъ*, и тако даље; *в* *бранъ*, *брада*, *внчъ* *в* *вѣнецъ*, *внноградъ*, *воннчъ* *градъ*, *гробъ*. И цијели је Буквар по том принципу урађен. За сва слова постоје ствари и појмови, које их илуструју, и које су у складу са почетним словом или слогом. Неким словима, као што су *ъ* и *ь*, не почињу ријечи, него се ова слова придодају другим словима. Та се слова, према правилима словенске азбуке, могу наћи у средини или на крају ријечи. Нпр: *бабръ*, *багоръ*, *верѣъ*, *седъ*, *лсвѣдъ* и тако даље ... Стихови су поучни. Да се свака душа, која пише и чита у име Господње, на сопствену корист, спасењем испуни, да за труд, добије благослов Божији, на земљи и небесима. Тога ради, и сав овај труд. А ако у стварима и ријечима буквара благоразумни, не осуђујте, него нека свако изволи да поправи погрешно. Са трудом и уз трошак, ствара се и издаје овај буквар. Свак који пише и чита ово, нека му је на корист и на спас, нека буде здрав на многаја љета, у славу човјекољубивоме Богу, сада и увијек и у вјекове вјекова, амин. Поправљајте, праштајте, моли, клањајући се, биједни Карион јеромонах Истомин, који ово писа“ (Савински буквар 2016: 17–18).

Овакав приступ помогао је да дјеца прилично лако овладају различитим како техникама, тако и областима. Дакле, Буквар је врло „проницљиво“ урађен – па није ни чудо што је аутор неколико година радио на њему. Кроз Буквар, аутор је показао и своје високо образовање.

Своди се на чињеницу да је учитељ латинског језика Карион Истомина, стварајући АБВ књигу, јасно покушавао да уобличи принцип визуелизације у учењу (очигледности) као полазне тачке за умно сазнавање – да се путем слика животиња, биљака и предмета олакша учење слова, који је неуморно пропагирао чешки учитељ латинологије, педагошки теоретичар и практичар, хуманистички енциклопедиста, Јан Амос Коменски, на примјер, у *Великој дидактици*, објављена такође у 17. вијеку (openlesson.ru).

Сигурно да је Јан Амос Коменски (1592–1670) имао значаја и утицаја на Истомина својим педагошким идејама, јер је и он истицао важност основне школе, елементарне писмености и њене доступности, како дјечацима тако и дјевојчицама. Такође, Коменски је у истом вијеку објавио уџбеник (илустрована књига за дјецу) *Чулни свијет у сликама* (*Orbis pictus sensualium*), гдје на основу градива у сликама, уводи дјецу у почетне представе и појмове о стварном свијету (Жлебник, 1970).

Исти аутор наводи да је Коменски утицао на педагошке погледе савременика и каснијих великих педагошких личности, а вршио је утицај и на школску праксу у југозападној Русији, Енглеској, Мађарској, Њемачкој, Шведској и Холандији, те претпостављамо да је имао утицаја и на Кариона Истомина, тј. да су били истомишљеници и педагошки савременици тог времена.

г) Послије слова, аутор ставља молитве – што и приличи, јер се молитва може тумачити као бесједа човјекове душе с Богом.⁶⁷ Молитва има велику важност и значај

67 „Она је уздицање ума и срца Богу; њоме човек узлеће у хорове анђела и постаје учесник њиховог блаженства. Молитва

у православном народу. Она је нека врста „разговора“ с Богом:

Нема ништа драгоценије од молићве у живоју човецијем. Она и немоћуће чини моћућим, њешко чини лаким, неугодно њрећвара у јгодно. Молићва је њолико јоћредна човековој души, колико и ваздух дисању (Мат. 7, 19).

Ријеч молићва је у вези са глаголом молити се, према грчком *Προσευχτήριον* молићвеник (српскословенски, онај који се моли) /старословенски (молитвѣникъ). Кроз молитву тражи се опрост и за себе, тј. само кроз праштање може се достићи опроштење: *И када сћојити на молићви ѡрашћајити ако шћо имати на која: да и оћац ваш који је на небесима оћросћи вама јоћрешке ваше* (Јеванђење по Марку, XI 25).

д) Иза молитви аутор је ставио, како и хронолошки и методолошки иде, запис о себи и помагачу, тј. коаутору и посебно се захваљује својим покровитељима.

ђ) На посљедња два листа српском брзописном ћирилицом написана су имена људи који су доносили жито у Савину.

е) Савинском примјерку недостају странице са словима к, л, ч, њ („дебело јер“), ѣ (јат) и џ (пси).

Савински буквар има непроцјенљиву важност за српску писменост и културу. Настао у 17. вијеку, Буквар је јасан показатељ далековидности српскога народа која је утемељена на култури и језичком идентитету. Без обзира на изузетно тешку историјску ситуацију (пад српских

је тамјан најпријатнији Богу, најсигурнији мост за прелаз преко искушења таласа живота, необорива стена свих који верују, мирно пристаниште, божанска одећа која облачи душу великом добротом и лепотом. Молитва је мати свих добрих дела, чуварка чистоте тела (невиности), печат девојаштва, сигурна ограда против свих лукаваства вечитог непријатеља нашега – ђавола, гони непријатеље именован Христовим, јер јачег од овог средства нема ни на небу ни на земљи“ (Српски ѡправославни молићвеник 2004: 3).

земаља под Османлије), Срби у 16. и 17. вијеку успијевају да први на Балкану покрену и штампарије (Цетињска штампарија, Горажданска штампарија), те да очувају језик и писмо и шире писменост букварима. *Савински буквар* има велики и педагошки и културно-језички значај за српски народ. Овакав приступ учењу слова (почетног читања и писања) помогао је да дјеца прилично лако овладају различитим како техникама, тако и областима. Учење у школи започиње учењем читања и писања, па самим тим и настава почетног читања и писања има посебно мјесто. Карион је савјетовао да учење треба учинити занимљивим како би дјеца боље схватила и научила. С тим циљем, да би пример био занимљив и забаван, аутор га је илустровао, а увео је и још једну иновацију – пјесме у којима су коришћене ријечи са једним или другим почетним словом.

ИЗВОРИ

Савински буквар (2016). Приређивачи Горан Ж. Комар, Јелица Стојановић, Весна Андрић, Требиње – Херцег Нови – Никшић: Српско удружење „Бирилица“ Требиње.

ЛИТЕРАТУРА

Епископ Никодим Милаш 1989: Епископ Никодим Милаш, *Православна Далмација – историјски преглед*, Београд: СФАИРОС.

Жлебник 1970; L. Žlebник, *Opšta istorija školstva i pedagoških ideja*, Београд: Научна knjiga.

Ивић 1998: П. Ивић, *Преглед историје српској језика*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Илић 2013: М. Ивић, *Методика настава почетног читања и писања*, Бања Лука: Комесграфика.

- Комар 2001: Г. Комар, *Свeйџоуcџенски манасџир Савина у Мељинама код Херцеџ-Новоџ*, Манаcтир Савина.
- Комар 2003: Г. Комар, *Савинске чииџуље новских фамилиџа*, Манаcтир Савина.
- Комар 2007: Г. Комар, Савински архимандрит Леонтиџе (Аврамовић), *Зборник Маџице срџске за иcџориџу*, бр. 75–76, Нови Сад, 113–120.
- Комар 2001: Г. Комар, *Свeйџоуcџенски манасџир Савина у Мељинама код Херцеџ-Новоџ*, Манаcтир Савина.
- Комар 2014: Г. Комар, *Манасџир Уcџења Пресвeџе Боџородице на Савини код Херцеџ Новоџ*, Херцег Нови.
- Лекcикон образовних термина 2014: *Лекcикон образовних џермина*, Београд: Учитељски факултет.
- Прота Ст. М. Димитриџевић 1922: Прота Ст. М. Димитриџевић, *Грађа за срџску иcџориџу из руских архива и диблџиоџека*, СКА, Споменик LIII, Други разред 45, Сараџево.
- Милановић 2004: А. Милановић, *Краџка иcџориџа срџскоџ књижевноџ језика*, Београд: Завод за уџбенике и наcтавна cредcтва,
- Pedagoška enciklopedija 1 i 2* 1989: *Pedagoška enciklopedija 1 i 2*, u redakciji Nikole Potkonjaka i Petra Šimleše, Beograd i dr.: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Самарцић, Шкипина 2016: Б. Самарцић, Д. Шкипина, Значај Буквара Инока Саве у наcтави и учењу, у: *Насџава и учење* (уџбеник у функциџи наcтаве и учења), Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Ужицу 2016, 175–182.
- Српски православни молитвеник 2004: *Срџски џравославни молиџивеник* Предговор – О МОЛИТВИ, Линц: Издавачка кућа ПРАВОСЛАВАЦ.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<http://www.openlesson.ru/?p=23634> (приcтуп: 14.5. 2020)

https://kupdf.net/download/ruska-knjizevnost-prvi-deo_59d7c8b808bbc5e52f43524c_pdf (приcтуп: 14.05.2020)

<http://chto-chitat-detyam.ru/illustrirovannyyi-bukvar.html> (приcтуп: 14.05. 2020)

д) ПЕТА ГРУПА

5. 1. МЈЕСТО СЛАВЕНИЗАМА У ЈЕЗИКУ КЊИЖЕВНОСТИ⁶⁸

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Иако славенизми данас не улазе у активни корпус српскога језика, рад ће јасно показати да праћењем и проучавањем славенизама, ексцерпираних из различитих књижевних форми, многи језички изрази који су настали еволуцијом према српскословенском, рускословенском/црквенословенском, и на тај начин обогатили језик књижевности и у предвуковско и садашње вријеме, „живе“ и данас и богате српски језички корпус и дио су језика књижевности. Другим ријечима, под термином „славенизми“ подразумевамо ријечи које су словенског поријекла и које припадају рускословенском, руском књижевном, славеносрпском и српскословенском језику, али не припадају српском народном језику. Термин је обичан у новијој славистичкој литератури (Толстој 1977, Младеновић 1984, Вукомановић 1988, Суботић 1989). И Вук Стефановић Караџић је упућивао (1826) на особености славенизама и њихово поријекло, указујући на неопходност посрбљавања, при чему је за примјер узимао мноштво таквих `посрбљених речи` из *Собранија архи-*

68 Рад је настао у оквиру научног скупа *Значај српског језика за очување српског културног идентитета II: Српска књижевност као основа српског језика*, 2019, Андрићград: Андрићев институт, 77–95.

мандрита Јована Рајића (Караџић 1969: 53–60). Није се Вук само у овом тексту осврнуо на ову лексику. У *Предговору* свог превода *Новой заветѣи*, Вук напомиње да је задржао 49 ријечи које се у народном језику не говоре, али се разумију, и 47 које су посрбљене.⁶⁹ То су „славенске“ ријечи које су из рускословенског фонда, или посрбљене ријечи или ријечи које писци сами смишљају за потребе својих дјела (Караџић 1974: 16). Вуку нису сметале ријечи које су се вијековима усталиле у источнохерцеговачком говорном типу, као нпр.: *васкрснуйи*, *Васкрс*, *ваздух*, *сабор*, *савјесѣи*, *оѣиѣина* и слично. Неке од ових ријечи се данас и не осјећају као архаичне нити као црквенословенске (*ваздух*, *суѣиѣина*). Дакле, ријечи као *свешѣеник*, *Васкрс* и слично Вук је унио у *Срѣски рјечник* „од којих су неке српскословенски маркиране док су неке неутралне, тј. истовремено чине одлику и рускословенског и поменутог старог српског црквеног и књижевног језика“ (Младеновић 1989: 63).

У научној литератури примијећен је један „шаролики“ терминолошки апарат у вези са одређењем и статусом славенизама. Тако нпр. Борис Унбегаун у *Почецима књижевној језика код Срба* користи термине руски *славенизми*, *славенизми*, *русизми* – и разликује двије категорије русизама (лексичке и морфолошке). При томе Унбегаун када говори о славенизмима, у ствари мисли на елементе рускословенског језика и пише: „Да би један руски

69 То су ријечи: *боѣоборац*, *боѣомрзац*, *боѣомрски*, *среброљубац*, *сѣријелац*, *двојезичан*, *јединодушан*, *нелицемјеран*, *крајеуѣалан*, *неблаѣодаран*, *ѣријаѣан*, *сујеѣан*, *сведржѣиѣель*, *сунаѣљедник*, *неуздрник*, *љубазница*, *нељубазница*, *лицемјерје*, *невјерје*, *сујеверје*, *изодѣље*, *одѣље*, *браѣољубље*, *човјекољубље*, *среброљубље*, *искушење*, *неѣоѣиѣеђење*, *обрезање*, *необрезање*, *оѣкривење*, *оѣѣуѣиѣење*, *ѣомиловање*, *ѣоучење*, *ѣроѣивљење*, *сазѣдање*, *уздржање*, *неуздржање*, *невјерсѣиво*, *ѣророѣиѣиво*, *оѣтачансѣиво*, *савршенсѣиво*, *кадиони*, *будуѣи* (*а*, *е*), *скрушен*, *новокрѣиѣени*, *новорођени*, *ѣриѣиѣеѣиѣи*.

текст добио право грађанства у српској књижевности, требало га је славенизирати“ (1995: 63). Због тога Зорић и констатује: „Уношење елемената рускословенског језика чинило је зато језик разумљивијим, а с друге стране, ти исти елементи приближавали су српски народни језик језику цркве и високом стилу, градећи тиме средњи стил, односно *Civil-Sprache* Миријевског“ (2018: 17). Код Никите И. Толстоја (1977) постоји подјела на *славјанизме* и *русизме*, што и има оправдање код Руса јер је ту ријеч о лексици из домаћег, тј. руског наслеђа и црквенословенског. Тако се код њега појављују термини *руско-славенизми*, *словенизми који (ни)су србуљској, нејо руској језику, славенорусизми, славенизми, славенизми руске обојености, црквенословенизми* – којима се обиљежавају славенизми који имају руску компоненту. Истина, Толстој даје и термин *србизам*, „што би требало да попуни одговарајуће место у пару русизам/славенизам из руског језика“ (в.: Зорић 2018: 17). Данко Шипка даје подјелу на: *црквенославенизме (дожанство, блајословији)*, *русизме (јорд, обмана)* и *бохемизме (часојис, учинак)* (1998: 86–87). Павле Ивић на сличан начин посматра славенизме као нестандардне изразе у српском народном језику, али које су као позајмљенице из руског и рускословенског егзистирале у нашој књишкој писмености. При томе истиче управо мјешовите, хибридне форме у којима су се „измијешале“ форме руске и српске редакције старословенског, руског књижевног језика и добијени су облици који у ствари не одговарају конкретном стању ни у једном од изворних језика (Ивић 1998: 134–135). Можда је понајбоље одређење славенизма дао Светозар Стијовић (1992) и при томе је и хибриде ријечи укључио као лексику која је дио славеносрбизама, и није одвојена од славенизама. Он проширује опсег славенизама, не само схватањем да су то ријечи из црквенословенског, руског језика, српске и руске редакције старословенског, већ и

кованицама које садрже елементе славенизама. Да би све то одредио и дефинисао, Стијовић је указао и на проблематику идентификовања самих славенизама – „да ли је одређена лексема рускословенског или руског порекла и, уколико нема карактеристичних фонетских црта, да ли лексема припада руској или српској црквеној традицији” (из: Зорић 19–20). Ми смо у раду препознавали славенизме на основу следећих елемената:

1) провјера у рјечницима: Даничић, *Рјечник из књижевних сѣарина срѣских* (1863, 1864); *СТАРОСЛОВЯНСКИЙ СЛОВАРЬ* (по рукописям X – XI веков) (1994); Петковић, *Речник црквенословенској језика* (1935); Ајдуковић, *Конѣакѣолошки речник агаѣѣације русизама, у осам словенских језика* (2004); *Речник срѣској језика Маѣѣице срѣске* (2007) и *Велики речник сѣраних речи и израза* (Клајн, Шипка, 2012);

2) препознавање славенизама преко граматичког критеријума, тј. преко фонетских црта различитих језика у једној ријечи. Дакле, у раду смо се базирали само на фонетске црте; док смо морфолошке оставили за друга истраживања.

Када се погледа књижевни опус српских писаца предвуковског времена, јасно је да су славенизми били изражена вертикала развита књижевног језика те епохе и језика писаца. Испитивањем књижевнојезичких идиома појединих књижевних стваралаца довела нас је и у предстандардни период у развоју српског књижевног језика. „Реч је о лексемама књишке провенијенције, пре свега апстрактног значења, или терминима, којих у лексичком фонду народног језика није било. Будући да се изразит пуризам према овом слоју лексике појављује тек с појавом Вука и његових следбеника, културни трудбеници краја 18. и почетка 19. века који нису припадали овој новој вуковској струји сматрали су потпуно природним позајмљивање лексике из оног језика који је у то време био један

од културно најдоминантнијих и структурно најближих српском. Ове лексеме, управо из тог разлога, представљају основни кључ за идентификацију како језичког израза појединог писца те епохе тако и његовог става у погледу структуре књижевног језика” (Зорић 2018: 13–14). Узмимо за примјер славенизме у трагедијама и комедијама Јована Стерије Поповића. Славенизмима и уопште језиком у Стеријиним дјелима бавили су се многи научници (Клаић 1972, Каленић 1981, Младеновић 1982, Ивић 1998, Јерковић 1991, Анђелковић 2003, Суботић 2006, Зорић 2018). Грађу смо ексцерпирали из два драмска текста, тј. из Стеријине прве објављене трагедије *Светислав и Милева* и комедије *Лажа и њаралажа*, и на њима ћемо показати и улогу славенизама у трагедији и комедији кроз обресе фонетског аспекта на подлози како је С. Стијовић анализирао славенизме код Његоша (1992). Да славенизми и данас богате језик књижевности показаћемо на примјерима поезије Рајка Петрова Нога (*Не њикај у ме*) и Ђорђа Сладоја (*Манастирски даштован*), чији су многи пјеснички изрази саткани посебно по угледу на црквенославенизме, као и романа *Лимунација у Ђелијама* Радована Белог Марковића, у којем разобличеност животног апсурда, осликану кроз црну хронику једног уклетог мјеста, писац врши невјероватне језичке транспозиције, па самим тим и славенизми имају своје упориште. Тако ћемо кроз различите књижевне жанрове показати и улогу и функцију славенизама у обрађиваном корпусу.

2. ПОДЈЕЛА СЛАВЕНИЗАМА (ФОНЕТСКИ АСПЕКТ)

а) Славенизми заједнички српској и руској редакцији старословенског језика

У овој групи обрадићемо ону лексику која је заједничка овим редакцијским језицима, а која је ушла у славеносрпски језик. То су превасходно ријечи са групом *жд* и суфиксом *-ије*. Пронашли смо многобројне потврде за ову лексику: *надежда* (СиМ 167), *нужда* (СиМ 168), *најџрежде* (ЛиП 69), *џрежде* (ЛиП 69), *увеселеније* (СиМ 192), *очајаније* (СиМ 194), *изреченије* (ЛиП 33), *восџиџаније* (ЛиП 45), *созаклеџије* (ЛиП 76), *мирјеније* (ЛиП 76), *блаџодјејаније* (ЛиП 77), *друџојачије* (ЛиП 80), *бешчиније* (СиМ 163), *високородије* (СиМ 165), *џредисловије* (ЛуЋ 27), *здиџије* (ЛуЋ 30), *сохрањеније* (ЛуЋ 31), *џисаније* (ЛуЋ 45), *нечасџије* (ЛуЋ 58), *у званије* (ЛуЋ 58), *џрисојуженије* (ЛуЋ 60), *униније* (ЛуЋ 65), *одежди* (ЛуЋ 67), *между* (ЛуЋ 97), *нечасџивије* (ЛуЋ 102), *џреџрешеније* (ЛуЋ 195), *надежду* (ЛуЋ 117), *состџојаније* (ЛуЋ 131), *с нуждним* (ЛуЋ 143), *у ждраку* (ЛуЋ 183) и слично. Језик књижевности пјесника такође је богат рускославенизмима и српскословенизмима. Тако су код Нога пронађени облици: *нишчи: Кад је нишчи био џвој службеник Боже / Пречисџа Тројице џеџи је све знано / Како сџече блаџо и ш њеџа џоџиде* (НТУМ 21); и код Сладоја: *Нека се и на нишчеџ џосџодња милосџџ џрелије* (МБ 19), *Високо над џрадом да џе нишчи виде* (МБ 73), *И мада јесмо нишчи иако живимо џсеџи* (МБ 91) и слично.⁷⁰

Без обзира на временску дистанцу, славенизми који су заједнички српској и руској редакцији првог књижевног словенског језика и данас учествују у језику књижевности, док у активном корпусу српског језика немају функцију јер се у језику књижевности они укрштају са другим дијакроним језичким слојевима и тако се осликавају и у модерној умјетности. Док у поезији Нога и Сла-

70 Ознаке: СиМ (*Свеџислав и Милева*), ЛиП (*Лажа и џаралажа*), ЛуЋ (*Лимунаџија у Белијама*), МБ (*Манасџирски баџиџован*), НТУМ (*Не џикај у ме*).

доја имају функцију управо приказивања старог стања, језичког и историјског богатог и сведеног, у прози Радована Белог Марковића имају сасвим другу димензију и улогу – они су симболизација апсурдности и свијета и времена изражене кроз сам језик. „Језик је, нема спора, главни јунак свих Марковићевих књига, а од `Лимунације у Ђелијама` он се више и не јавља (само) као преносник неког стварног или имагинарног света, већ је језик сам свет. Свет је језик, и све је у језику, свет који тим језиком постоји не постоји нигде изван тог језика” (Пантић 2003: 19). На тај начин Радован Бели Марковић пише „роман о ничему”. Другим ријечима, Радовану Белом Марковићу овај спој лексике, заједничке српскословенској и рускословенској епохи, не служи да обиљежи, расвијетли, прикаже један заједнички моменат српског и руског народа и језика, већ да напише „роман о ничему” са свим апсурдностима ништавила.

б) Српскословенизми

Овдје превасходно подразумијевамо лексику са групом *шии* и српскословенски развитак *йоуласничкој знака*. При томе смо за примјере узимали само оне лексеме код којих се група *шии* управо тако и графички биљежи: *ѝросвешѝенија* (СиМ 155), *шиѝаѝуе* (СиМ 158), *обѝѝе* (СиМ 158), *иѝѝе* (СиМ 176), *ѝросвешѝеније* (СиМ 160), *будуѝѝи* (ЛиП 73), *восѝиѝѝеније* (ЛиП 75), *ѝѝеѝно* (ЛуЋ 27), *ѝѝиоѝу* (ЛуЋ 29), *вас свој век* (ЛуЋ 41), *ваѝрос* (ЛуЋ 56), *ѝѝиоѝи* (ЛуЋ 64), *ѝѝију* (ЛуЋ 64), *ѝѝиоѝ* (ЛуЋ 64), *васнесење* (ЛуЋ 76), *крѝѝене* (ЛуЋ 77), *некрѝѝене* (ЛуЋ 77), *даѝѝа* (ЛуЋ 79), *даѝѝали* (ЛуЋ 79), *даѝѝање* (ЛуЋ 79), *саѝлашавају* (ЛуЋ 89), *ваваек неѝко* (ЛуЋ 155) и слично. Наиме, познато је да у периоду XVIII и XIX вијека ова графема могла имати гласовну вриједност *шч*- што је било у складу са рускословенским

и *шӣ*- у духу српскословенског. Пронашли смо је и у језику Р. П. Нога: *нишӣи*, *шӣиоци*, *йошӣиван* и слично. Развитак полугласничког знака у *a* је типична особина српскословенског (префикс с̄ у *ca*): *сајединӣи* (СиМ 159), *саизволе̄и* (СиМ 161). Ових примјера је мало, јер је овај рефлекс посвједочен и у примјерима из народног језика, те није само особина српскословенског. Славенизме са српскословенским гласовним особинама најлакше је препознати преко типичне српскословенске вокализације полугласничког знака у *a*. То чување групе *ва*, мјесто *у*, налазимо и код Сладоја: *Нека вас васкрсло семе и ѿре̄шим сунцем з̄реје* (МБ 112), и код Нога: *ваздв̄иох*, *васкрасара* и слично. Умјесто ових славенизама: *Аз раб Хрис̄иу до̄у херце̄и С̄иѣфан ѿре̄шни / Ваздв̄иох храм све̄иом мученику Ђор̄ђу* (НТУМ 24) и *Како немо̄ йо̄ју ко два васкрсара* (НТУМ 17), Ного је могао користити одговарајуће примјере из српског народног језика и да при томе сачува метар стихова. Ного је тако учинио, као и Сладоје, да би појачао литерарни израз. Префикс с̄ развио се у *ca* тамо гдје је полугласнички знак по поријеклу био у слабом положају (*сав̄јей̄*: стсл. с̄вѣтъ, -а т – савјет, вијеће). Лексеме као што су *сав̄јей̄*, *сав̄јес̄ӣ*, *сабор*, *в̄јерност̄ӣ*, *лукав̄ство*, *с̄творе̄ње* као и неке друге ријечи које су означавале појмове углавном апстрактног значења, могу се објашњавати на начин да је ослонцем на рускословенски (руски црквени) језик, затим и на ондашњи руски књижевни, као и на српскословенски језик (мањим дијелом), славеносрпски књижевни језик ове споменуте лексеме позајмљивао из ових језика. Именице типа *сав̄јей̄* и *сабор* су посрбљене на нивоу српскословенског језика. У ову групу примјера спадају и именице на *-(a)ц* (< -ьць): *целац* – *Давно ѿӣ сам ле̄о ѿде ѿӣшина ве̄је / А безвремен целац ѿоравнава ме̄ђе* (13), *сечац*: *А о̄ӣкуд је дошо се̄ћа се све дле̄ђе / Мраморник и сечац жалодно нариса* (13); *казнац*: *А казнацу Санку сеср̄ӣа / А ѿос̄тави си беле̄ њен*

син Дабижив (22); и придјевни на -(а)н (< -њн): *їрешан / не-уїешан* и слично. Суфикси на -(а)н и -(а)ц заједнички су и српскословенском и српском народном језику и овим суфиксима могле су бити србизирани и поједине руске лексеме – *народац*. Типична особина српскословенског јесте чување групе *чр*: *боїомначрїана ћирилска їисмена* (НТУМ 13), *Еїо їуне су кесе дїсаїе и чрева* (МБ 91) и слично (в.: Самарџић 2011).

в) Рускословенизми

У ову групу убрајамо оне славенизме који имају рускословенске или руске фонетске особине: група *шч*, вокално *р*, рефлекс *їолуїласничкој знака*, те рускословенски рефлекс *назала їредњеї рега*.

Група *шч* је тако и обиљежена у примјерима: *беишчи-нија* (СиМ 163), *неишчасїије* (СиМ 165), *ишчасїије* (ЛиП 54), *сокровишча* (ЛиП 55), *вјашчаїши* (ЛиП 59), *дшчер* (ЛиП 65) и слично. Највише ових примјера је у *Лаж* и *їаралаж*, односно у језику Алексе Голића. То је очекивано, јер је Стерија управо преко рускословенизама и градио карактеризацију самог лика Алексе Голића. Због тога је Стерија Алексин говор обогатио лексемама у којима се вокално *р* и *л* праве по руском/рускословенском фонетском принципу. Тако Алекса изговара вокално *р* као секвенцу *ер*: *Сердима* (ЛиП 43), *сердски* (ЛиП 44), *жерїва* (ЛиП 50), *сердце* (ЛиП 55), *совершио* (ЛиП 59), *совершено* (ЛиП 77); али се овакви примјери јављају и у првој Стеријиној трагедији: *жерїва* (СиМ 168), *жерївовао* (СиМ 171), *жерївуј седе* (СиМ 172), *їожерївовањем* (СиМ 176) и слично. Ако нпр. узмемо само *Лажу* и *їаралажу* и језик Алексе и Марка, јасно увиђамо преко само вокалног *р* однос једног лажног барона који покушава говорити узвишеним стилем и зато је код њега увијек *Сердин*, и једног домаћина – Марка, с друге стране, код којег је увијек *Ср-*

дин. Да би појачао ту дозу експресивности Марку ставља у уста народни језик, док Алекси – профињени и узвишени рускословенски. Александар Младеновић констатује: „Треба се овде задржати и на транскрипцији имена Србинъ, Сербљи, као и придева сербскѣн и сл. (...) Наши људи су изговарали, несумњиво, поменуте речи и са ер и не само са вокалним р. То се у првом реду односи на писце, на школоване људе, на оне у чијем је образовању била присутна рускословенска, одн. руска језичка компонента. Србин и Србин су биле свакако међусобно стилски диференциране: прва је припадала књижевном, а друга по правилу, српском народном језику иако се ова може срести и у писаним и у штампаним текстовима предвуковског и вуковског периода, и то нарочито у српском језичком контексту“ (1979: 117–118). Тај однос је најбоље илустровати самим примјером из текста: Марко Алексу пита чистим народним српским језиком:

(...) неіо би` рад знаіи каквим ііо језиком іоворіііе, а Алекса му одговара: Ово је језик славјано-сербски; ііо јесіі сербски, но ііо іправилима уілађен, којим су се највеіи духови као Сііојковиі, Видаковиі, Вујиі и ірочи у књиіама служили (ЛиП 44). Марку је чудноват Алексин језик, зато га и пита: Боіа вам, јесііе ли ви Србин? АЛЕКСА: Прави, и ірозвишчем и ілеменем. Марко: Хм! А ја бих реко да нисііе даш іправи Србин (...) Ја вас не разумем, а ја сам јамчано іправи Србин, јер је моја родбина из Пожаревца на ову сіірану ірешла. Ал.: Да ви іправи Србин јесііе, о ііом неіе нико сумњайіи; но из ііоіа не слједује да ја Србин нисам; ііонеже сам ја вјејесііва іприодрео, вкус изобразіо, чувсііва уііончао (ЛиП 43).

Само из овог пасуса препознатљиво је да је славенизмима Стерија градио карактер ликова и тако показао да је преко говора, тј. језика јунака, правио идентификацију позитивних, домаћинских, добронамјерних ликова – с једне стране и негативних, жељних богатства и славе –

са друге стране. Другим ријечима, језик којим се служе Алекса и Марко састоји се од два идиома. Један је онај који користи Марко, или Алекса сам у разговору са Митом: *млоџи, џаки, ниџи, џи* и слично – то је српски народни језик војвођанских говора. Међутим, другим језиком говори Алекса у присуству других – то је језик затрпан славенизмима и „служи као маска” лажног представљања. То се види и употребом рускословенског фонетизма *љ > о, а љ > е*: *воображавајуџи* (СиМ 157), *дожесџивени* (СиМ 158), *књижесџиво* (СиМ 159), *художесџиво* (СиМ 159), *воистџину* (ЛиП 44), *восџиџаније* (ЛиП 45), *восџиџана* (ЛиП 77) и слично. У обје драме посвједочени су и примјери рускословенског и руског рефлекса назала предњег реда /ja/: *вџашчаџиџи* (ЛиП 35), *џамџаџи* (СиМ 200), *џриџџаџаваџи* (ЛиП 40), *всџачески* (ЛиП 51) и слично.

Овај тип славенизама пронашли смо и код Радована Белог Марковића: *џазуку* (ЛуЂ 28), *џервом* (ЛуЂ 28), *књижесџиву* (ЛуЂ 29), *џерви* (ЛуЂ 35), *одсџелиџсја се* (ЛуЂ 53), *џречески* (ЛуЂ 59), *месџаџ* (ЛуЂ 59), *аџче* (ЛуЂ 60), *серџу* (ЛуЂ 60), *књижесџива* (ЛуЂ 65), *за џерво* (ЛуЂ 66), *даџчиџи* (ЛуЂ 67), *совеџовања* (ЛуЂ 72), *џарсџвуџуџчој* (ЛуЂ 88), *во времџе* (ЛуЂ 104), *совершаваџу* (ЛуЂ 117), *совесно* (ЛуЂ 120), *џреџџа* (ЛуЂ 141), *возџиџе* (ЛуЂ 148), *осџџало* (ЛуЂ 181) и слично. Рускословенизми обогаћују језички инвентар Радована Белог Марковића у роману *Лимунаџиџа у Ђелиџама*. Сви ликови овога романа помињу се као бивши, тј. смрт је њихова заједничка црта која индивидуализује јунаке. Зато овакву структуру романа прати и језик „који је истински уметнички преседан. Наглашавање вредности и важности тога језика у многоме одређује и природу критичког описа и тумачења свих Марковићевих романа” (Пантић 2003: 21). И тако Радован Бели Марковић готово митски осликава један крајолик, који је управо и његов родни завичај, и који из своје забачености и учмалости поробљава осјетљива бића која су акте-

ри овога романа. „Језик, притом, призива све појединачне отмености духа и животне ситуације, сво `витештво патње` које проиходи из човековог жалосног положаја у свету” (Продановић 2003: 33). Дакле, употребом рускославенизама Радован Бели Марковић приближава се говору нпр. Доситеја Обрадовића и тој баршунастој структури наше барокне књижевности и тако подвлачи своју намјеру да обликује посебне димензије свијета језиком у којем стварни или привидни „мними литерата Р.Б.М” пише своје трагање за почетком и суштином и своју жалопојку због патње на овоме свијету. На тај начин Радован Бели Марковић, као савремени српски писац, изграђује доминантан прозни текст проткан „шароликом” лексиком. Рускословенизми тако „оживљују”, али и „страдају” замјеном другим лексемама, исто као и Радованови јунаци заробљени између два свијета, тј. својим „запретеним значењима наново оживљавају један давни и древни говор и на тај начин, у вербалном суседству са савременим изразом, остварују се као носиоци изразите стилогене вредности” (Баук 2003: 104).

г) Славеносрбизми

Славеносрбизми представљају једну мјешовиту лексичку која се одликује и елементима српског народног језика и особеностима српске и руске редакције старословенског. О овој скупини ријечи посебно је писао С. Стијовић у студији посвећеној славенизму код Његоша, као и Александар Милановић који их разврстава у четири типа: рускословенски/руски + српски народни, рускословенски/руски + српскословенски, рускословенски + српскословенски + српски народни и српскословенски + српски народни (Милановић 2005: 325). Потврђени су у примјерима: *советѡа* (ЛиП 40), *ѡосјемчавѡѡѡи* (ЛиП 42), *восхишиѡѡѡеније* (ЛиП 46), *советѡѡ* (СиМ 204); *сохрањују* (ЛуЋ 31), *сохрањенија* (ЛуЋ 31),

созаклепницима (ЛуГ 50), советовања (72), возљубљено (ЛуГ 97), воздиже (ЛуГ 148) и слично.⁷¹

Српски писци су, подвргавајући фонетској и морфолошкој адаптацији ријечи које нису карактеристичне за српски народни језик, стварали једну нову хибридную, тј. мјешовиту форму, која је у себи „усисавала” више различитих језичких нивоа – ниво рускословенског, српкословенског, руског књижевног језика и слично, и тако градила и правила славеносрбизме. „Током времена, употреба оваквих хибридних форми се `не само стабилизовала већ су поменуте форме постајале одлика тог мешовитог типа књижевног језика који ми данас зовемо славеносрпски`“ (Младеновић 1978: 110).

3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Мјесто и улога славенизама су различити у различитим књижевним формама. У комедији, превасходно кроз језик Алексе, славенизми, и то на лексичком нивоу, обиљежавају један тип људи – то је дакле језик којим се служе лажови, језик варалица и пробисвјета. Другим ријечима, Стерија је у уста варалица ставио славеносрпски, али не да исмије језик „језик којим се његови синови `приближују богу` и који се `не може надвисити богатством, простом виспреношћу, гипкости, пространством`” (Кићовић 1956: 341), него нешто друго. Преко језика он жели да исмије друштвене покондирености људи који се желе наметнути високим стилем. „Стерија је, према овоме, `славенски` језик узео као језичко савршенство којим би разне варалице и незналице хтеле да се диче” (Кићовић 1956: 341). Дакле, у *Лажу и њаралажи* славенизми имају једну нову димензију – а то је да

71 Примјери су из прва два типа.

засмију, исмију и изазову комичне сцене. Потврда томе је и чињеница да Алексин језик није славеносрпски, како он узвишено жели, већ један неразуман и нејасан говор без смисла: *Нишчеѣен вразумљај ѣисјаишеѣудоју, хорувѣоносјаишеѣу вешчестѣвеносѣију* (ЛиП 35). Зато Алекса и даје савјете како да се научи славенски: *То је лако; само уѣоѣредѣвајај честио `ѣонеже`, `дондеже` и ѣо неколико баѣалиона `ахова` и `ихова` ѣарадираѣи ѣустѣи, ѣак ѣе неће ни најдоѣи славјанин разумеѣи* (ЛиП 36). Са друге стране, у трагедији *Невиносѣи или Свеѣислав и Милева* славенизми дају једну додатну дозу префињености и узвишености. Другим ријечима, оне су ту да обогате књижевну баштину. Сви ликови говоре једним језиком, тј. своје особености не диференцирају диглосијом. Напротив и „добри” и „лоши” ликови говоре пробраним језиком. Како пише В. Каленић, Стеријин језик у трагедијама је извор хармоничности, док је у комедијама извор дисхармоничности (1981: 358).

У језику поезије савременог периода, славенизми имају сасвим нову димензију и функцију. Свој пјеснички идентитет Ного и Сладоје су управо градили на дијахроно обиљеженој лексици, посебно на славенизмима. Том лексиком појачавали су експресију свога израза и стила. Да би појачали ефектност израза, а и сачували неку древну лексiku, Ного и Сладоје обогаћују свој рјечник лексемама црквенословенског поријекла (*рад*), српскословенског поријекла (*чрева*) и рускословенског поријекла (*нишчеѣ*). На тај начин продужавају живот сада неактивним ријечима српскога корпуса, а свој пјеснички језик чине препознатљивим и друкчијим. Исто тако је и језик Радована Белог Марковића богат овом дијахроном лекиком која је у функцији „наративног чарања”, „као бруј језичке енергије која се сама у себи ослобађа и својим ослабађањем истовремено омогућава да се се и други слојеви прозног рукописа такође виде у неочекиваној и за наше књижевне прилике потпуно другачијој наративној перспективи од оне коју смо навикли. Ра-

дован Бели Марковић своју визију језички семантизованог прозног текста остварује и на макроструктуралном и на микроструктуралном плану” (Недић 2003: 91–92).

Дакле, као што смо и показали, удио славенизама у различитим књижевним формама је различит. Славенизми су имали и имају ширу употребу. Они су не само функционално везани за одређени пјеснички исказ, већ су улазили и улазе и данас у шири састав рјечничког блага нашег језика.

ИЗВОРИ

Марковић 2005: Радован Бели Марковић, *Лимунација у Те-лијама*, Бисери српске књижевности, књига број 40, Београд: Политика, Народна књига.

Ного 2010: Р. П. Ного, *Не њикај у ме*, допуњено издање, Београд: БЕОГРАДСКА КЊИГА.

Поповић 1952: Јован Стерија Поповић, *Драмска дела, Светислав и Милева*, Београд: Народна библиотека „Жика Поповић“.

Поповић 1970: Јован Стерија Поповић, *Комедије, Лажа и њаралажа*, књига 16, избор и предговор Милан Токин Нови Сад: Српска књижевност у сто књига, штампарско предузеће „Будућност“.

Сладоје 2009: Ђорђо Сладоје, *Манасијирски дашијован*, Нови Сад – Београд: СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

Ајдуковић 2004: Ј. Ајдуковић, *Контактолошки речник адапације русизама*, у осам словенских језика, Београд: Фото Футура.

Анђелковић 2003: С. Анђелковић, *Стеријиних 80 комичних ликова*, Вршац: КОВ.

Баук 2003: С. Баук, На размеђу језика и приче, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека Јефимија.

- Вукомановић 1988: С. Вукомановић, Вукова граfiја, ортограfiја и језик у рецензији „Новина сербских“, *Научни сасiјанак славистиа у Вукове дане*, књ.17. св.2, Београд: МСЦ, Филолошки факултет.
- Даничић 1863, 1864: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сiјари-на срiјских*, Биоград: Државна штампарија.
- Зорић 2018: М. Зорић, *Славенизми у раним драмама Јована Сiјерије Поjовића*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Преjед историје срiјског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јерковић 1991: Ј. Јерковић, Дијалектизми у Стеријиној прози, *Језик и њисци*, Нови Сад: Матица српска – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета.
- Каленић 1981: В. Каленић, Хисторичност Стеријиног језика, *Зборник Матице срiјске за књижевност и језик*, XXIX/2, Нови Сад: Матица српска.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, Главне разлике између данашњег славенског и српског језика, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига осма, *Даница 1826*, приредио Милорад Павић, Београд: *Просвета*.
- Караџић 1974: В. С. Караџић, Нови завјет господина нашега Исуса Христа, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига X, приредили Владимир Мошин и Димитрије Богдановић, Београд: *Просвета*.
- Кићовић 1956: М. Кићовић, Стерија и Вук Караџић, *Књига о Сiјерији*, уредници Бранислав Миљковић и Милан Ђоковић, Београд: СКЗ.
- Клаић 1972: Б. Клаић, Језичка проблематика у неким комедијама Јована Стерије Поповића, *Зборник њрилоа историји јуословенског њозоришћа*, Нови Сад: Српско народно позориште у Новом Саду.
- Клајн, Шипка 2012: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник сiјарних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Милановић 2005: А. Милановић, Статус појма и термина славеносрбизам у лингвистици, *Научни сасiјанак славистиа у Вукове дане*, 34/3, Београд: МСЦ, Филолошки факултет.

- Младеновић 1978: А. Младеновић, О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика, *Зборник за филолоџију и лингвистику* XXI/1, Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић 1979: А. Младеновић, Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века, *Зборник за филолоџију и лингвистику*, Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић 1982: А. Младеновић, Славеносрпски елементи у језику дела „Роман без романа“ Јована Стерије Поповића, *Зборник за филолоџију и лингвистику*, XXV/1, Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић 1984. А. Младеновић, *Прилози познавању значења 'славеносрпски језик' код Срба у XVIII и у првој половини XIX века*, сепарат.
- Младеновић 1989: А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.
- Недић 2003: М. Недић, Индивидуализација језика у савременој српској прози, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“.
- Пантић 2003: М. Пантић, Романи Радована Белог Марковића, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека Јефимија.
- Петковић 1935: С. Петковић, *Речник црквенословенској језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Продановић 2003: О. Продановић, Битак и привид у прозама Радована Белог Марковића, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“.
- Речник српског језика Матице српске 2007: *Речник српској језика Матице српске*, Нови Сад: Матица српска.
- Самарџић 2011: Б. Самарџић, Славенизми у збирци „Не тикај у ме“ Р. П. Нога, *Наука и језикологија*, научни скупови, књига 5/1, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет.
- СТАРΟΣЛОВЈАНСКИЙ СЛОВАРЬ (по рукописм X – XI веков) 1994: *СТАРΟΣЛОВЈАНСКИЙ СЛОВАРЬ*, Москва: ИНСТИТУТ СЛАВЈАНОВЕДЕНИЯ И БАЛКАНИСТИКИ РОС-

- СИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК, СЛАВЯНСКИЙ ИНСТИТУТ АКАДЕМИИ НАУК ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.
- Стијовић 1992: С. Стијовић, *Славенизми у Њејошевим њесничким делима*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Суботић 1989: Љ. Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.
- Суботић 2006: Љ. Суботић, Напомене о транскрипцији и језику рукописа Стеријиног незавршеног романа Ј. Ст. Поповић, *Дејан и Дамјанка или Паденије досанској краљевсџива*, приредили Љиљана Суботић и Сава Анђелковић, Вршац: КОВ.
- Толстој 1977: Н. И. Толстој, Дискусија, *Научни сасџанак славистџа у Вукове дане*, књ. 6, св. 1, Београд: МСЦ, Филолошки факултет.
- Унбегаун 1995: Б. Унбегаун, *Почеџи књижевној језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Шипка 1998: Д. Шипка, *Основи лексиколоџије и сродних дисциплина*, Нови Сад: Матица српска.

5. 2. О РУСИЗМИМА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ⁷²

Српски књижевни језик обогаћују три језичка слоја: а) слој српског народног језика (домаће ријечи), б) слој позајмљеница (стране ријечи) и в) црквенословенски слој. Слој позајмљеница у сваком језику представља природан сљед усљед културних додира, географске блискости и историјског прожимања.⁷³ Тако су и многи *русизми*

72 Рад је објављен у Русији 2018. године у: *Актуалне проблеми айрарной науки, йроизводствa и образовани*; Зборник научних радова, Материали IV међународной научно-практической конференции, Вороњеж, 325–331.

73 Руско-српске језичке контакте карактерише неколико историјских етапа (Мошин 1958: 40–42):

а) Први талас руског утицаја на српски језик везује се за 12. и 13. вијек, тј. за појаву рашке редакције књижевног језика. *Русизме* срећемо и у *Иловичкој крмчији* (събкоупниша сa, препираа и слично). У питању је сачувани српскословенски препис из 13.вијека, а који су урадили српски писар Богдан и руски писар са новгородског подручја (Штавланин-Ђорђевић 1996: 65).

б) Најинтензивнији период руско-српских језичких контаката остварен је у 18. вијеку, доласком руских учитеља Максима Суворова 1726. и Емануила Козачинскога 1733. године у Сремске Карловце. У основаним школама, српски ђаци, али и ђакони, монаси, свештеници и слично, образовали су се из руских књига на рускословенском језику. „Рускословенски језик је заправо пандан српскословенском. То је руска редакција црквенословенског, настала врло рано приликом стабиловања словенског црквеног језика у руској средини“ (Ивић 1998: 117).

в) Од средине 20. вијека изражен је утицај руског не само на српски, већ све словенске језике, превасходно због интензивног

ушли у српски језички корпус. *Русизми* су ријечи које су из руског језика, или пак, преко руског ушле у српски језик и постале дио његовог лексичког фонда. Јован Ајдуковић појам *русизам* дефинише на сљедећи начин: „русизам (1) немотивисана и мотивисана реч руског порекла код које се сачувала јака формално-семантичка веза са моделом, затим (2) немотивисана и/или мотивисана реч руског порекла код које је формално-семантичка веза са моделом ослабила да готово и не постоји, као и (3) она немотивисана и/или мотивисана реч неруског порекла преузета из руског језика у коме се адаптирала или пак (4) преузета из или преко руског језика посредством језика трансмитера при чему може бити руског или неруског порекла“ (2004: 94).⁷⁴

Анкетирали смо студенте филологије⁷⁵ да бисмо показали колико су се поједини русизми одомаћили, односно да бисмо јасније сагледали који се *русизми* осјећају као стране ријечи (туђице), а који као домаће ријечи. Листа ријечи узета је методом случајног узорка. Ријечи су узете из *Речника русизама у српскохрватским речницима* (Ајдуковић 1997). Студентима су постављена три питања.

У првом питању студенти су требали да препознају русизме међу понуђеним ријечима. Студентима је било

дјеловања политичких фактора тадашњег Совјетског Савеза. На тај начин се, управо, и српски лексички корпус обогатио русизмима, као што су: *партија, совјет, руководиоц, ударник, њередовање, космонаути* и слично (Ајдуковић 2004: 59).

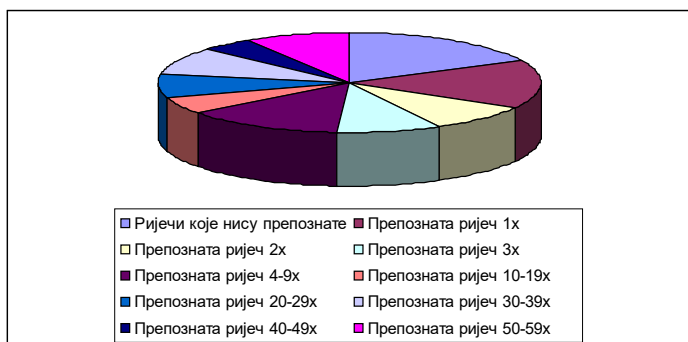
74 О *русизмима* у српском књижевном језику писали су многи: Б. Дабић (1984), Р. Маројевић (1984), А. Младеновић (1986), С. Стијовић (1992), П. Ивић (1998), Ј. Ајдуковић (1997, 1999, 2001. и 2004) и слично.

75 У питању су студенти са Катедре за српски језик и књижевност, Катедре за руски и српски језик и књижевност, Катедре за њемачки језик и књижевност, Катедре за енглески језик и Катедре за кинески и енглески језик и књижевност на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву. У анкети је учествовало 68 студената.

понуђено 90 русизама.⁷⁶ Анкета је показала да су студенти препознали као русизме, у највећем броју, совјетизме или „типичне“ руске ријечи: *совјетӣ*, *чисӣика*, *кружок*, *бабушка*, *калашњиков*, *буржуј*, *Оліа*, *Аљоша* – „типична“ руска имена из романа и филмова, или оне ријечи које су у директној вези са Русијом: *рубља*, *којејка*, *кремљ*. Један дио испитаника подвукао је лексеме *йойечийель* (45.59%) и *йоржесїво* (55.88%) као русизме, али нису знали њихово значење, јер ове ријечи не улазе више у активан

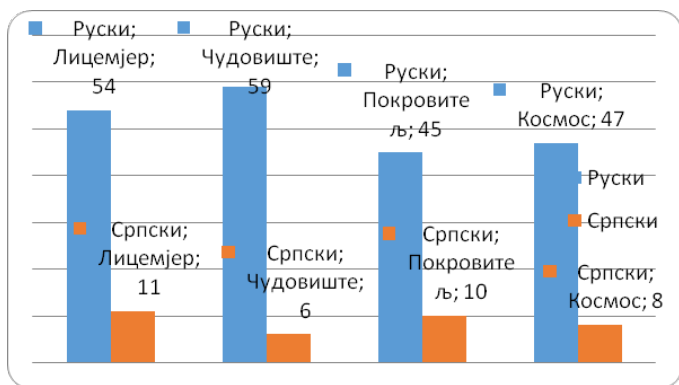
76 Понуђени русизми, број препознавања, проценат: *брак* – 1 (1.47%), *дољшевизам* – 56 (82.35%), *вјечностӣ* – 0 (0%), *дуквалан* – 4 (5.88%), *искреностӣ* – 1 (1.47%), *наїрада* – 3 (4.41%), *неизвјесностӣ* – 3 (4.41%), *совјетӣ* – 51 (75.00%), *чисӣика* – 31 (45.59%), *кружок* – 53 (77.94%), *буржуј* – 28 (41.18%), *оформийи* – 5 (7.35%), *Аљоша* – 52 (76.47%), *Оліа* – 49 (72.06%), *космонауї* – 36 (52.94%), *йриземљийи се* – 1 (1.47%), *калашњиков* – 39 (57.35%), *миї* – 20 (29.41%), *акїивка* – 12 (17.65%), *бабушка* – 54 (79.41%), *даћушка* – 51 (75.00%), *врстїа* – 1 (1.47%), *їромада* – 0 (0%), *їудернаїтор* – 15 (22.06%), *їудернија* – 12 (17.65%), *жїийель* – 20 (29.41%), *извјесїийи* – 0 (0%), *једињење* – 1 (1.47%), *качекї* – 4 (5.88%), *кефир* – 5 (7.35%), *кисї* – 3 (4.41%), *козак* – 30 (44.12%), *којејка* – 48 (70.59%), *кремљ* – 47 (69.12%), *кружок* – 53 (77.94%), *ленїа* – 12 (17.65%), *наїрада* – 0 (0%), *надлежан* – 1 (1.47%), *нагмјен* – 2 (2.94%), *наличје* – 1 (1.47%), *наравоученије* – 23 (33.82%), *недовољан* – 0 (0%), *нейрикосновен* – 1 (1.47%), *објединїи* – 2 (2.94%), *одвраїан* – 1 (1.47%), *оїасностӣ* – 2 (2.94%), *оїредїјелиїи* – 3 (4.41%), *осода* – 0 (0%), *оїмјен* – 4 (5.88%), *їирошке* – 24 (35.29%), *йодїједиїи* – 1 (1.47%), *йододан* – 2 (2.94%), *йодразумїјевайи* – 0 (0%), *йоредак* – 3 (4.41%), *йорив* – 4 (5.88%), *йорок* – 0 (0%), *йосредсїво* – 2 (2.94%), *йоїомсїво* – 3 (4.41%), *йравилан* – 1 (1.47%), *йревазићи* – 1 (1.47%), *йредак* – 0 (0%), *йредуїриједиїи* – 1 (1.47%), *йримјер* – 4 (5.88%), *йроїон* – 0 (0%), *йромишљеностӣ* – 3 (4.41%), *йростїодушан* – 4 (5.88%), *йуїешесївије* – 35 (51.47%), *рабойа* – 34 (50.00%), *рубља* – 58 (85.29%), *руководсїво* – 0 (0%), *саучесник* – 1 (1.47%), *свирей* – 3 (4.41%), *сїокојан* – 10 (14.71%), *сїуїїњик* – 34 (50.00%), *сујейа* – 2 (2.94%), *удїједиїи* – 0 (0%), *уїоран* – 0 (0%), *услов* – 0 (0%), *ушїїрд* – 23 (33.82%), *фискулїура* – 2 (2.94%), *хулиїан* – 5 (7.35%), *чај* – 7 (10.29%), *чиновник* – 6 (8.82%), *шињел* – 24 (35.29%), *зайейа* – 5 (7.35%), *личностӣ* – 2 (2.94%), *їїррода* – 0 (0%), *двојник* – 0 (0%), *йойечийель* – 31 (45.59%), *йоржесїво* – 38 (55.88%).

лексички корпус српског језика. Од 90 понуђених русизама, чак 16 ни један анкетирани студент није препознао: *вјечносѝ, ꙗромада, извјесѝиѝи, наꙗрада, недовољан, особа, ꙗодразумијеватиѝ, ꙗорок, ꙗредак, ꙗроѝон, руководиѝво, убиједиѝи, уѝоран, услов, ꙗрирода, двојник*. Даље, чак 14 русизама су студенти/испитаници само једном препознали као стране ријечи (*брак, искреносѝ, ꙗриземљѝиѝи се, врсиѝа, једињење, надлежан, наличје, нейрикосновен, одвратиѝан, ꙗобиједиѝи, ꙗравилан, ꙗревазиѝи, ꙗредуѝриједиѝи, саучесник*); осам русизама су само два студента препознала (*надмјен, објединѝиѝи, оѝасносѝ, ꙗодобан, ꙗосредсѝво, сујетиѝа, фискулиѝура, личносѝ*), такође 8 русизама – само три студента (*наꙗрада, неизвјесносѝ, кистиѝ, оѝредѝјелиѝиѝи, ꙗоредак, ꙗоѝѝомсѝиво, ꙗромишљеносѝ, свирей*). Четири испитаника подвукла су лексеме *дуквалан, качкеѝ, оѝмјен, ꙗорив, ꙗримјер* и *ꙗросѝѝодушан*; док пет студената лексеме *оформѝиѝи, кефир, хулиѝан* и *зайетиѝа*. Испитаници су ријеч *бољшевизам* (82.35%) препознали као русизам, јер су је везали за одређене догађаје из руске историје.

У другом постављеном питању студенти су требали за русизам написати синонимни облик (*лицемјер, чудовишѝе, ꙗокровишѝељ* и *космос*) – и подвући облик који

они чешће користе.⁷⁷ Као синонимне облике, студенти су написали следеће лексеме: *јодлац*, *лажов*, *неискрен*, *дволичан*, *хијокрић*, *дволичник*, *дволичњак*, *заједљивац*, *јреваранћ*, *дволична особа*, *нечовјек*, *јейљанац*, *јокварењак* (за *лицемјер*); *неман*, *сјрашило*, *монсјирум*, *рујода*, *звијер*, *баук*, *наказа*, *ала* (за *чудовиште*); *зашћићник*, *сјонзор*, *шјујор*, *сјарашељ*, *добројвор*, *кћићјор*, *орјанизајјор* (за *јокровишељ*) и *свемир*, *васиона*, *јалаксија*, *свијей*, *васељена* (за *космос*). Анкета је показала да студенти знају за синонимни облик, али сами користе више русизме. То се посебно односи на русизме *чудовиште* (59 испитаника подвукло) и *лицемјер* (54 испитаника подвукло).

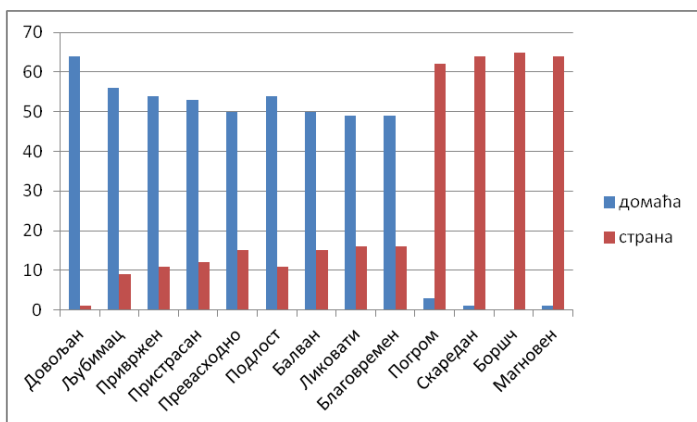
У трећем питању⁷⁸ студенти су требали за сваки наведени русизам обиљежити да ли мисле да је у питању домаћа ријеч или ту ријеч осјећају као страну ријеч.⁷⁹ Овај психолингвистички приступ, који је полазио од

77 Три испитаника нису одговорила на задато питање.

78 Три испитаника нису одговорила на задато питање.

79 Понуђене ријечи у анкети: *довољан*, *љубимац*, *јривржен*, *јрсјјрасан*, *јревасходно*, *јодлосћ*, *балван*, *ликовајћ*, *блајовремен*, *јојром*, *скаредан*, *борић*, *мајновен*.

разликовања домаће ријечи од стране, показао нам је да се као домаће ријечи осјећају сљедећи русизми: *довољан* (98.46%), *љубимац* (86.15%), *йривржен* (83.08%), *йрисйрасан* (81.54%), *йревасходно* (76.92%), *йодлосй* (83.08%), *балван* (76.92%), *ликовайи* (75.38%), *блајовремен* (75.38%). Наиме, анкетирани студенти русизме у српском језику осјећају као домаће или стране ријечи према семантици. Тако нпр. ријечи *йојром*, *скаредан*, *боршич* и *мајновен* су испитаници обиљежили као стране ријечи, будући да нису знали значење ових ријечи. Као домаће ријечи, студенти су ове русизме подвукли у врло малом броју, и то: *йојром* (4.62%), *скаредан* (1.54%), *боршич* (0%) и *мајновен* (1.54%). Са друге стране, русизме *довољан*, *љубимац*, *балван*, *ликовайи* и слично испитаници су означили као домаће ријечи, будући да су се те ријечи у потпуности одомаћиле у српском језику.

На адаптацију русизама утицали су различити фактори: средина гдје се одвијао језички контакт, вријеме, те историјски моменат. Поједини русизми су у савременом српском књижевном језику у потпуности ишчезли (*йо-*

йечийељ, йоржесйво). То је показала и ова анкета. Истина, један дио анкетираних студената подвукао је ове ријечи као русизме, али нису, како су нам усмено рекли, ни знали њихово значење нити су некад чули те ријечи у српском језику. Анкетирани студенти су углавном подвукли совјетизме (*совјей*, *чисйка*, *кружок*, *дуржуј*, *оформийи*), јер су ту јасно уочавали и једну историјску везу руско-српског народа. Највећи број, како је анкета показала, русизама је толико удомаћен у активни, живи, говорни корпус српског језика, да их чак ни студенти са Катедре за руски језик нису препознали као туђице (*осода*, *йрприода*, *вјечносй*, *двојник*, *услов*, *йредак* и слично), или пак припадају русизмима у међународној употреби, те су их као такве препознали (*космонауий*, *калашњиков*, *миј*).

Дакле, сви ови типови русизама у српском језику нису подједнако заступљени у говорној употреби, нити имају исти степен значења као позајмљенице. Неке су, напротив, у потпуности стопљене у српски језичко-културни миље, те их због тога ни један анкетирани студент није препознао као позајмљени лексички слој српског језика, тј. као „реч страног порекла“, „позајмљеницу“, „позајмницу“, „туђицу“, „варваризам“ и слично (више о томе: Мршевић-Радовић 2005).⁸⁰ Посматрано кроз историју, међусловенски језички контакти могли су бити јачег или слабијег интензитета. Али су у оба случаја обогатили лексички систем једног језика. И управо су *русизми* у српском језику показатељи таквог стања.

80 Према М. Поповићу (1994: 279) туђице су лексеме „слабе уклопљености у језику реципијенту“, док су позајмљене ријечи „поодмакле адаптације и веће уклопљености у језику реципијенту“. Да би, дакле, нека ријеч била туђица, позајмљена ријеч и слично „потребно је знати како степен њене адаптације, тако и степен њене уклопљености“ (Ајдуковић 2004: 87).

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдуковић 1997: Ј. Ајдуковић, *Русизми у српскохрватским речницима. Принципи и адаптације*. Речник, Београд: Фото Футура.
- Ајдуковић 1999: Ј. Ајдуковић, О дефиницији појма „русизам“ на материјалу речника српског, македонског и бугарског језика, *Зборник Мајнице српске за славистику*, 56–57, Нови Сад, 123–128.
- Ајдуковић 2001: Ј. Ајдуковић, О појму „русизам“ из угла теорије о три врсте контактолошке адаптације, *Славистика*, V, Београд, 71–79.
- Ајдуковић 2004: Ј. Ајдуковић, *Увод у лексичку контиактологију. Теорија адаптације русизама*, Београд: Фото Футура.
- Дабић 1984: Б. Дабић, Русизми и славјанизми у лексици Луче Микрокозме, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад – Београд, 47–52.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Прејед историје српског језика*, целокупна дела, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Клајн, Шипка 2006: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник српских речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Маројевић 1984: Р. Маројевић, О утицају руског језика и русизама у Горском вијенцу и о њиховој лингвистичкој интерпретацији, *Књижевност и језик*, XXXI/2, Београд, 137–141.
- Милановић 2004: А. Милановић, *Крајња историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Младеновић 1986: А. Младеновић, Значај рускословенског језика за културу Срба у XVIII веку, *Јужнословенске земље и Русија у XVIII веку*, XXII, Београд, 297–302.
- Мошин 1958: В. А. Мошин, К историји взаимоотношений и јужнославјанској писменности, *Славјане*, I, Москва, 40–42.
- Мошин 1962: В. Мошин, О периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза, *Слово*, XI–XII, Загреб, 13–130.
- Мршевић-Радовић 2004: Д. Мршевић-Радовић, Језичка култу-

- ра и чистота језика (II), *Терминолошка стандардизација лингвистичкој ойиса савременој српској језика*, научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 15–18.9.2004, Међународни славистички центар на Филолошком факултету у Београду, 2005, 263–277.
- Ного 2010: Р. П. Ного, *Не тикај у ме*, допуњено издање, Београд.
- Пипер 1997: П. Пипер, Русизми у српскохрватским речницима. Принципи адаптације. Речник; *Филолошки њреїлед*, XXIV/1–2, Београд: Филолошки факултет, 212–216.
- Поповић 1994: М. Поповић, Ка могућој класификацији страних речи с најучесталијим префиксима грчког и латинског порекла, *Наш језик*, XXIX/5, Београд, 279–300.
- Самарцић 2011: Б. Самарцић, Славенизми у збирци „Не тикај у ме“ Р. П. Нога, у: *Наука и њолийика*, књ.5/1, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 243–249.
- Самарцић 2014: Б. Самарцић, Улога дијахроно обиљежених јединица у слици Херцеговине Ђорђа Сладоја, У: *Значај српској језика и књижевности у очувању идентичности Републике Српске III, Слика Босне и Херцеговине у дјелима савремених њисаца Републике Српске*, Филозофски факултет Пале, 123–141.
- Сладоје 2006: Ђ. Сладоје, *Мала васкрсења*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сладоје 2009: Ђ.в Сладоје, *Манастирски дашњован*, Нови Сад – Београд: СКЗ.
- Стијовић 1992: С. Стијовић, *Славенизми у Њеїошевим њесничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Штављанин-Ђорђевић 1996: Љ. Штављанин-Ђорђевић, Још један поглед на русизме у Иловачкој крмчији, *Археїграфски њрилози*, XVII, Београд, 55–67.

5. 3. СРПСКИ ЈЕЗИК КАО КОХЕЗИОНИ ФАКТОР У СУСРЕТУ ЦИВИЛИЗАЦИЈА (на примјерима романа „На Дрини ћуприја“)⁸¹

Роман „На Дрини ћуприја“ осликава неколико вијекова живота вишеградске касабе и разне људске трагедије које су се дешавале на и око моста. Обједињујући близу 400 година, четири пресудна историјска догађаја у БиХ и Србији: Карађорђево устанак (1804), окупација (1878), анексија Босне и Херцеговине (1908) и Први свјетски рат (1914), Андрић, пратећи ликове свог романа, прати, управо, и српски језик; показујући цјелокупно његово богатство испреплетено наносима из других језика, цивилизација и култура. Међутим, све то не оспорава комуникацију међу ликовима, напротив. Писац језички обликује комуникацију својих ликова и на тај начин показује колико та „различитост“ богати српски језик, али не смета у комуникацији с једне стране – хришћанског, а са друге стране – муслиманског свијета.

Роман „На Дрини ћуприја“ сматра се најсложенијим романом у српској књижевности 20. вијека. Док је први дио романа претежно легендарни, други има основни историјски карактер. Тај историјски карактер подразумијева једну ширу димензију. „Кроз анализу историјских промена и трајних појава, односно кроз анализу њихових наслага у душама појединих људи, он настоји да дође до правог, апсолутног времена, до времена свих времена, у коме се најпотпуније огледа човек у својој целовитости“

81 Рад је настао у оквиру научног скупа *Значај српског језика за очување српског културног идентитета*, I: Иво Андрић и српски језик, 2018, Андрићград: Андрићев институт, 51–73.

(Јеремић 1981: 241). Дакле, „Андрићево интересовање за даљу или ближу историјску прошлост (...) не може се никакo тумачити као претежно рационално и у том смислу усмерено само на сферу историјских чињеница и историографске грађе. Андрићево интересовање за историју подразумевама далеко ширу и суштински друкчију област човековог постојања у историји од оне која се једина може легитимно историографски, фактографски обрађивати. У свом постојању у времену људске заједнице, као год и појединци, за писца Андрићевог кова остављају важан, често пресудан траг о себи не толико кроз тзв. историјске чињенице колико кроз митове, легенде и приче, то јест, у свему ономе што је плод укупне духовне делатности, митотворачке маште и уметничке инвенције минулих нараштаја, којима се објашњавају чињенице на позадини старијих и прастарих људских представа о могућностима и смислу људског постојања“ (Јеремић 1999: 75–76). Мотив о мосту, који је објединио у једну цјелину двије историјске епохе – епоху турске и епоху аустријске окупације БиХ, претаче се у оно нешто чисто људски што привлачи људе из друкчијих вјерских окружења и схватања. У *џурским кућама њошњих њеностѝ и забуна, у хришћанским ојрез и њејоверене. Али свуда и у свима – сѝрах. Швабе које улазе доје се заседе. Турци се доје Швабе, Срби Швабе и Турака. Јевреји се доје свеѝа и свакоѝа, јер је, нарочѝио у раѝно време, свак јачи од њих* (149),⁸² пише Андрић у овом роману. Бол и страх подносе готово сви Андрићеви јунаци. „Та патња у ропству није погађала само појединца, него и цијели народни колектив, а претходник ове патње био је сталан страх. Живјело се под притиском страха и у очекивању патње која долази сигурно као смрт“ (Кораћ 1981: 230). Језик је пратио све ове токове и постајао скоро опипљива жива маса, која је спајала зарађене, али и уплашене стране. Андрић је на тај начин из историје изронио

82 Број у загради означава странице у роману „На Дрини ћуприја“, за који је библиографски податак дат на крају рада, у изворима.

стварни живот везан за одређено вријеме и поднебље, а његове друштвено-економске и политичке форме утицале су и на језик. И тај однос Андрића према прошлости, може се, управо, посматрати и кроз језички слој.

Српски језик обогаћују три језичка слоја: а) слој српског народног језика (домаће ријечи), б) слој позајмљеница (стране ријечи: *џурцизми*, *романизми*, *џрицизми*, *џерманизми*, *анџлицизми*, *русизми* и слично)⁸³ и в) црквенословенски слој.⁸⁴

83 У активан слој српских ријечи стандардног језика улазе ријечи које су позајмљенице из других језика. Такве ријечи прилагођене су облику српских ријечи. Географске и културно-историјске прилике основни су услови уласка страних ријечи у српски језик. На тај начин су у српски језик ушли и турцизми, германизми, русизми и слично. У свакодневном говору употребљава се хиљаду ријечи. При томе не размишљамо да ли су оне домаће или су преузете из других језика. Неке позајмљенице у српском језику толико су се одомаћиле да их више и не осјећамо као ријечи страног поријекла, као туђице, позајмљене ријечи. Према Поповићу (1994: 279) туђице су лексеме „слабе уклопљености у језику реципијенту“, док су позајмљене ријечи „поодмакле адаптације и веће уклопљености у језику реципијенту“. Да би, дакле, нека ријеч била туђица, позајмљена ријеч и слично „потребно је знати како степен њене адаптације, тако и степен њене уклопљености“ (Ајдуковић 2004: 87).

84 Андрићев језик богат је и дијакроно обиљеженим јединицама – хришћанском лексиком. Овом лексиком Андрић у своје књижевно стварање уноси елементе православне духовности, као најбитније компоненте националног идентитета. И на тај начин говори о духовности која није само номинална, већ дјелује и постоји као неодвојиви дио националног бића. Тако он језик својих јунака богати и црквенословенским слојем. Андрић у свом лексичком фонду има лексеме које данас изгледају савремено са синхроног аспекта: *Госјод*, *љубав*, *џуји* и слично. У питању су лексеме које су пратловенског поријекла. Друге ријечи су током преводилачке дјелатности Ђирила и Методија задобиле хришћанску тематику (Никитовић 2013: 177). Да би јасније изразио поједину слику, Андрић хришћански концепт свијета богати хришћанском лексиком црквенословенског поријекла: *Со свајџими ујокој, Христје, душу раба џвојејо* (63), *И старец џрслони своју сеђу џлаву на њејово раме. – Да се џољубимо и џрекрџимо. Во имја Оца и Сина и Сва-*

Слој позајмљеница у сваком језику представља природан сљед усљед културних додира, географске блискости и цивилизацијског прожимања. Међујезички лексички утицаји нису само језичка појава. Другим ријечима, они су директно повезани са историјском перспективом и резултат су контаката различитих културних сфера и њихових међуодноса. Позајмница „као иновација која се тиче категорије појединачног језичког остварења, захвата и фонетику и морфологију, као год и синтаксу и, нарочито, лексику“ (Станојчић 1967: 74). Ми смо се у раду, управо, базирали на лексици. „Отуда је у језику уметничког дела, који је у принципу, а тиме мислимо – и обавезно, за дату језичку средину коју којим се преноси *уметникова йорука* његовим читаоцима, са свим особинама комуникативности – необично корисно утврдити разлоге јављања туђих речи и начин егзистенције тих речи. А поред тога што то обухвата, разуме се, најопштије термине језичких појава, овакво испитивање сведено је, материјалом који се узима као објекат, на онај тачно ограничени моменат који се може назвати пресеком, заустављеним динамизмом развитка једне одређене језичке појаве, чији континуитет даје и стил једнога писца и стил правца, па и језик читаве средине“ (Станојчић 1967: 76), што се посебно види у овом роману кроз стране елементе у лексици, тј. кроз туђице у српском језику. Пратећи роман од идеје градње моста, до његовог рушења, Андрић богати рјечнички фонд својих јунака и показује тачно како се лексик развијао у историјском развоју, односно како та временска раслојеност језика прати

ѣоѣа духа. Во имја Оца и Сина и Сваѣоѣа духа. Амин (105). „Међутим, нису само лексеме које са аспекта данашњег језичког осјећања изгледају архаичне црквенословенског поријекла. И бројне друге ријечи прасловенског су постојања и имају значење какво су стекле кроз сакралне жанрове средњег вијека – *срце, Бој, Оѣац, земља, ѣуѣа, небо, вода, маѣи, реч, душа* и бројне друге које су свој семантички садржај стечен у хришћанству сачувале и оснажиле у датом поетском контексту“ (Никитовић 2013: 180).

историјска и друштвена збивања. То се посебно види кроз пасивни слој општег лексика. Другим ријечима, поменути роман је изузетна ризница архаизама⁸⁵ и историзама⁸⁶; који из данашње перспективе чине слој застарјеле лексике.

85 Архаизми представљају застарјеле ријечи, које чине дио пасивне лексике. У рјечницима лингвистичких термина стоји одредница да су архаизми ријечи које припадају старом временском раздобљу, те да су потиснуте из активне употребе у савременом периоду (Симеон 1969, Ахманова 1966). На губљење појединих ријечи из употребе утичу и чисто лингвистички (унутрашњи фактори), али и објективни екстралингвистички фактори (Радовић-Тешић 1982: 257). Истина, поједини научници исказују одређено неслагање у вези са критеријумима који се употребљавају приликом одређења неке лексеме архаизмом. Тако нпр. Силић истиче да је „језик као систем неутралан према повијести стандардног језика. За њ нема историзама и архаизама“ (Силић 1999: 239). Милановић употребљава термин застарјела ријеч, не архаизам (2006: 299), односно „застаревајућа лексема“ и наводи као примјер лексему *алас*, која је „неупоредиво ниже фреквенције“ у поређењу са лексемом *рибар* (2006: 301).

86 Историзми служе као номинативно средство за именовање одређених појмова који данас више не постоје. Срећу се, прије свега, у научно-историјској литератури и књижевним дјелима. Будући да означавају појмове којих више нема у савременом периоду, по правилу немају синониме. Ипак, сваки се историзам може замијенити својим хиперонимом ако га има (*јосјег* (хипероним) и *јимар* (хипоним историзам)). Помоћу метафоричке употребе, синонимни односи могу се остварити између ријечи које употријебљене у свом значењу не морају припадати истом времену, нити означавати ствари исте вриједности; нпр.: Нећу дати за то ни *јроша/ јаре / форинје* (= новчића). Из ових метафоричких употреба осликава се тако једно историјско вријеме или пак слика социјалних сталежа из различитих историјских периода (в.: Самарџић 2013: 85). Историзми су „застарјеле ријечи које су означивале реалије не изгубљене, већ такве које се само називају другачије“ (Симеон 1969: 482). Другим ријечима то су „лексеме које упућују на реалије што данас више не постоје. Дакле, узрок њихове маркираности није ни формални, ни семасиолошки, већ ономасиолошки...“ (Шипка 1998: 68). Поједини научници историзме сматрају врстом архаизма, нпр. Младенов када пише о *историјским архаизмима* (Младенов 1980: 108). Битно је нагласити сљедеће. У језичком систему, наравно, нема ничега што би могло бити старо (мртво), тако и историзми такви као „мртви“ постоје искључиво са позиције језика као стандарда, и никако друкчије.

Сви архаизми (изразни или стилски,⁸⁷ садржајни, тј. значењски,⁸⁸ творбени⁸⁹ и фонолошки⁹⁰) показују изузетну стилску маркираност. Архаизми имају и ознаку

87 *Стилски (изразни) архаизми* обогаћују Андрићев језик лексемама које су застарјеле данас, те њихов садржај данас приказујемо другим изразима: *У меићеми је њред кадијом обављено венчање* (131), тј. писац није рекао да је пред *судијом* обављено вјенчање, већ је узео архаизам *кадија*; или: *Дошо земан да се њине* (137). Дакле, овдје је писац употребио турцизам у значењу *Дошло вријеме да се њине*.

88 Код *значењских (садржајних) архаизама* изразу неког лексема прикључује се или потпуно нов или нешто друкчији садржај (*врач = љекар, окарила = њройала*) или: *Крвава робџија ова војска...* (161). Данас нам је именица *рад* позната, углавном у значењу *слуђа, роб*. Међутим, ова именица има и још једно значење – *домаће чељаде, члан њородице*. Ово значење именице *роб, робље (чељад)* старо је и блиско основном значењу те ријечи. „Именица *роб* (или друге речи од истог корена) постоји и у другим словенским језицима. Тако имамо у руском. *робљ* (робиња) и *робљ* (роб), у чешком *rab* (и *rob*), *goba* (служавка, у морав. *goba* – жена уопште), у буг. *робљ, робљ*“ (Вушовић 1935: 50–51). Ријеч *робџија* је од истог коријена. Ако се анализира и упореди од прасловенског, ова ријеч са значењем ријечи са истим коријеном у другим индоевропским језицима, ствара се образац онога што би ова ријеч могла значити у та прадавна времена; а то је да представља онога ко је *слаб и незашићен, мали*. Отуда је онда лако повезати нпр, руско *робљико (дијете, тј. оно што је нејако, незашићено, младо и мало)*. Онда није ни чудо што је по Херцеговини и Ц. Гори именица *рад* имала, дакле, значење *домаће чељадеија*. У складу са временом, историјским превирањима и збивањима, именица *роб* попримила је „обично“ своје значење, те су управо незаштићени и слаби прозвани робовима, тј. одређеном угњетаваном класом људи. Ријеч *робџија* има исту основу као и ријеч *роб*, у складу са претходним објашњењем, а то је да је *рад* био некада везан за робове, немоћне и незаштићене (више о томе Вушовић 1935). Тако је, управо, и у датом примјеру: *крвава робџија = крвава рад*.

89 Творбени архаизми имају застарјеле творбене елементе: *Кад су дошли на њијац* (204).

90 *Фонолошки архаизми* су лексема у чијем се фонолошком саставу огледа старије стање језика: *Добро, Јеленка, шџа њи је рекао њошљедњи њуђ кад си њрешла?* (202), *Мене можеиће диђи и удиђи, зађо сам и њошла ш њиме, али њеја више видиђи нећеиће* (205), *Ој, ње-воој-коо!* (210).

и означено. Наравно, означено данас има ново име, које чини сада активан слој српског језика (*ѿерзија = кројач*). У контексту књижевног умјетничког дјела, архаизми представљају живу слику прошлости, једног времена и епохе. На тај начин они служе као средства стилизације, тј. прецизније описују одређену ситуацију и догађај: *Браћо, ова је ћурија везиров хаир. Писано је да ѿреко ње нема ѿреласка каурској сили (...). Када наиђе душманин, он ће усѿаѿи из оној свој мезара, сѿаће насред ћурије и рашириѿи руке, а Швабама ће, кад ѿа уїледају, кољена клецнуѿи, срце ће свенуѿи у њима одједном, и ни дјежаѿи неће моћи, од сѿраха. Турци браћо, не расѿурајѿе се, неїо сви са мнома на ћурију!* (141).

Несумњиви архаизам, тј. дијалектизам, у систему нормативног књижевног језика, представља замјеница *вас (=сав)* (в: Рјечник ЈАЗУ 1955). Када се погледа њена дистрибуција, јасно уочавамо да „у језику Ива Андрића заменица `сав` у своме архаичном (и данас дијалекатском) облику `вас` јавља се напоредно са својим књижевнојезичким обликом и то тако да се јасно показује присуство и свесног архаизирања текста, односно говора и деловања доминантног стилског комплекса на начин који Г. Хердан карактерише као пишчево подвргавање подсвесном фактору, што ми даље, доводећи то у везу с неким, строго узевши, екстралингвистичким факторима и ослањајући се на дефиницију Г. А. Милера, прецизирамо у одговарајућој мери“ (Станојчић 1967: 80). У роману налазимо примјер типа: *Сада се ѿо вас дан и још у неко доба ноћи смењивао на кайији сав ѿај мноїодројни свеї, наши и сѿрани, млади и сѿари* (175). При томе, примјер показује да *вас* има придјевско значење. Ипак, у говору ликова кроз општекомуникативни систем, Андрић увођи изграђени дијалектизам као дио одређеног приповједачког манира. Дакле, имамо синтагму „`вас дан`, не `цео дан`, како бисмо очекивали с обзиром на то да је

у Андрићевом језику (...) то чест тип синтагме, у којој је зависни део, тј. придев *цео*, рекосмо, – актуални облик који наши речници узимају као синоним заменице *сав* кад она има придевско значење“ (Станојчић 1967: 83).

У том микроконтексту односа стил : норма „пада у очи и чињеница да писац у једном приповедачком стилском комплексу, архаични облик заменице `вас` осећа као такав део целине који му дозвољава да занемари факат нормативног језика да је и прилошка синтагма `вас дан` (у значењу `цео дан`) архаизам чији је облик с другим значењем кодификован као `ваздан` и да отуда, поведен овим последњим, који и сам често употребљава, и у новијим делима употребљава примере где `вас` има придевско значење“ (Станојчић 1967: 82–83), као и у роману „На Дрини ћуприја“: *Веждали су њо вас дан војнике* и слично. С обзиром на различите услове експресије, оваква интерпретација односа представља с једне стране архаичност или дијалекатску особеност, а са друге стране и у синхроничном систему процес није неочекиван.

Историзми у роману „На Дрини ћуприја“ показују једну историјску вјеродостојност. Наиме; преко ознака: а) титула, служби актуелних у одређеном периоду (*беџ*, *аџа*, *везир*, *кнез*, *султан*, *калфа*, *џоф*), б) друштвених установа (*царевина*, *бејовина*, *хан*), в) новчаних јединица (*форинџе*, *џош*), г) дијелова одјеће (*фес*, *фереџа*, *шамџа*), д) војних назива (*мулазим* = *командир џолицџе*), Андрић прати, управо, историјске, друштвене и културолошке смјене у Босни и Херцеговини и прави слике социјалних сталежа у различитим историјским моментима. Сви ови наведени примјери боје и богате лексички фонд српског језика, без обзира на то што припадају пасивној лексици. Они су означавали одређене појмове у одређеном временском периоду. „Касаба се прилагођава новом типу живота са великим унутрашњим отпором, неугодно трпећи оно што је страно оријенталном духу и стилу њеног

живота. Андрић је изванредно живописно бојио сукоб старог и новог, оријентално турског и грађанског аустројског, израженог у друштвеном профилу касабе, који је у роману пластично извучен при свима историјским променама у њеном животу“ (Глигорић 1981: 183). Тако Андрић пише: *Јањичарски аја, са оружаном љрајњом, враћао се за Цариград, љошћо је љо селима источно Босне љокујћо одређени број хришћанске деце за аџами-ојлан* (21), *Младе калфе су се уоздљиле* (26), *Седи и разирани мулазим љозвао је одмах Мула Ибрахима (...)* (149) и слично. Иако више нема ни ага, ни калфи, ни мулазима; Андрић је употребио ове историзме да би представио једно историјско вријеме и живот у њему.

Турцизми су јако обогатили Андрићев израз кроз цијели роман. У роману „На Дрини ћуприја“ највећи дио архаизама су, управо, турцизми. Андрић турцизме користи као једно од упечатљивих изражајних средстава у дочаравању амбијента, менталитета, те карактера својих јунака. Турцизми су присутни у говорном језику Андрићевих јунака, народном стваралаштву, али и савременој књижевности.⁹¹ Многи турцизми у српском језику сматрају се стилским архаизмима, нпр: *зулум, бејенисајћи, берћет* и слично. Рјечник Вука Караџића из 1818. представља почетак интересовања за овај лексички слој.⁹²

Према поријеклу, турцизми се могу разврстати у неколико група (према Шкаљићевом извору (1957, 1965):

91 Снежана Петровић указала је на термилошку неодређеност појма турцизам у досадашњој литератури (1993: 71). Такође, бавила се и турцизмима у српском прирзренском говору (2012). Један знатан број турских ријечи у наш језик ушао је преко турског ропства. Под турцизмима у овом раду подразумејемо ријечи које су из или посредством турског језика ушле у српски језик у различитим временским периодима.

92 Вук је био широкогруд према туђицама, тј. ријечима страног поријекла, које живе у народном језику. Тако да је и Рјечник из 1818. године обогатио турцизмима.

турцизми из турског језика: *беџ* (361), *џаџа* (10); турцизми из арапског језика: *кафа* (10), *маџаза* (122), *дериџеџи* (342), *ракија* (378), *раја* (361), *дуван* (155), *дуџан* (395), *фес* (326), *мираз* (329); турцизми из персијског језика: *аферим* (248), *хан* (178), *чаршија* (195); као и турцизми из грчког, латинског и асирског језика (*ефендија*, *динар*, *Јусуф*).

Турци су дошли у ове крајеве као носиоци новог друштвеног и државног уређења, али и као носиоци исламске културе. Тако су се појавиле и усвојиле нове ријечи у српском језику. Ријечи преузете из турског или преко турског језика са којим се сусрећемо у роману „На Дрини ћуприја“ немају исту вриједност и значај у српском језику. Наиме, постоје ријечи које су се одомаћиле у српском језику, тј. ове ријечи немају замјену у српском језику. Дакле, те су ријечи стекле „грађанско“ право: *доја*, *чесма*, *фес*, *ракија*, *димије*, *кафа*, *шалваре* и слично. Са друге стране, постоје турцизми у српском језику за које можемо наћи замјену, али их, углавном, не тражимо: *чаршија*, *чобан*, *механа*, *марама*, *шеџи* и слично. *Ћуџија*, као и *авлија*, *дуџан*, *кавџа*, *бакиши* и слично су турцизми који се употребљавају у свакодневном говору, али се у књижевном језику употребљавају само онда када се нешто посебно жели истаћи са одређеним циљем или ако се жели посебно дочарати неки догађај из прошлости и слично. Највећи број турцизама у роману односи се на вјерски живот, тј. обичаје, поздраве и изразе. Ту спадају и муслиманска властита имена: *Мехмедпаша* (10), *Хамид* (12), *Хајрудин* (107), *Ибрахим* (124) и слично. Та лексика је посебно проткана сугласником *х*. Српски језик је од најстаријих времена примао овај глас у многим ријечима страног поријекла, највише из турског; док је на домаћем терену настајао у ријечима ономатопејског поријекла. У изговорном помјерању глас *х* има изразитију или слабију аспирацију и његова је општа тенденција слабење у појединим дијалектима. Са друге стране, муслимани,

посебно у БиХ, ову фонему су „сачували у свим гласовним позицијама (осим у случајевима кад је ишчезавање настајало у морфолошким аналогијама): велики прилив турских ријечи, међу њима добар дио религиозног карактера (*Алах, Мухамед, цехенем* и сл.), чинило је да вјерници јаче вежу слух за изговор овога гласа, и да, на тај начин, на највећем пространству Босне и Херцеговине (и Санџака, такође) овим изговором буде маркирана гласовна структура муслиманских говора вис à вис католичких и православних“ (Вуковић 1974: 189). Вук Стефановић Караџић, који је имао овај глас у својој азбуци првобитно само за ријечи страног поријекла, унио га је у књижевни говор тек пошто је пропутовао Далмацију са Дубровником и Црну Гору. Говор Андрићевих јунака богат је турцизмима и уопште лексиком са сугласником х: *џарих* (9), *хамал* (12), *шехиј* (14), *сабахзорски* (14), *сухарије* (22), *силахдар* (24), *хан* (69), *хаир* (73), *халва* (74), *хоџа* (83), *цехенем* (265). „Нисмо утврдили кад је у јачој мјери почео у источнијем дијелу територије процес слабења и ишчезавања овога гласа, али нам је познато да га на почетку XVII вијека већ није било ни у једном дијелу централних штокавских говора (Дивковићев језик у источној Босни, и др.)“ (Вуковић 1974: 189). Тако Андрић пише: – *Мислили смо – насџавља Велетџовац – џијан влах џа не зна шџа џовори, а знамо џа одавно какав је хајдук и џојанац (...)* Само, *оџад ушла у нас шухва и сџрах неки, џа не знамо ни шџа да радимо ни џђе да се дјенемо* (111). Цијели тај прегршт турцизама у језику читалац може везивати за мистичне представе, кад их не разумијемо; „а кад разумемо, везујемо за слатка сећања из прича и песама. Па се онда раскалашне и вриштаве шале одмењују са слутњом нечега што је вечито сакривено, или што човек вечито скрива. Искачу, затим, тамни нагони, као руље звери, и, жедни крви и блуди, снажни као у дан стварања света, заустављају часом све, и заповедају пир страсти и умирања“ (Секулић 1977: 145).

„У језику Ива Андрића, писца који је од самог почетка, како сам каже, схватио да је реч најбитнији део књижевног стварања, страни елеменат, најчешће у форми локализма, заступљен је и у лингвистички оправданој мери, као што је заступљен у оправданој мери према сопственом принципу: да је питање форме, и у њему – питање језика, потчињено животної истини“ (Станојчић 1967: 75). И, управо, та ријеч кроз све своје изразно богатство показује да је основни кохезиони фактор у спајања цивилизација. Сви језички слојеви српског језика, испреплетени наносима из других језика, друштвено-историјским околностима и слично, показују да је ријеч безвремена и да боји локални колорит. Смјена цивилизација на овим просторима, а то се посебно види у роману „На Дрини ћуприја“, само проширује лексички фонд српског језика, али не смета у комуникацији народа на овим подручјима. Сви они говоре српским језиком, језиком обогаћеним разноврсним фондом усљед различитих прожимања култура и цивилизација на овим подручјима. Писац то, управо, на више мјеста у роману и јасно истиче: *То је био њроїлас ѣнерала Филијовића, на срїском и на шурском језику, ујућен сїановнишїву Босне и Херцеїовине њриликом уласка аусїријске војске у Босну (145), Он се њрезивао Тердик, а жена му се звала Јулка и ѣоворила је срїски (...)* (320). „У Андрићевом језику, у коме су локализми (а у њих иду и оне речи оријенталског поријекла које су се могле заменити нашим) и упркос темама релативно ретки, и само нагомилавање оволиког броја турских речи – од којих се неке (нпр. везир, бег, фес, калдрма, рај и др.) у обичном говору и у литератури и сада као комуникативне категорије употребљавају – указује на жељу писца да да слику одређеног догађаја тачно локализовану у времену и простору“ (Станојчић 1967: 78). У одломку који сљеди јасно је (а и зашто) да је говор ликова изузетно проткан турцизмима: – *Казуј, ко ѣе наїоворио? – Ама, ко*

ће ме најоворији? Шејџан! – Шејџан? – Шејџан, јакако, онај који је и вас најоворио да дођете овде и да зидате ћурију (...) Шејџан! Можда је то једино чега се треба дојати? Плевљак задрхта, и трину се. Управо, трену га је промки и љутији Абидгаин илас. – Шта је? Теби се сава, јарамазе? – викао је Абидгаи, ударајући кожним крајким бичем по сари своје десне чизме (47–48).

Нагомилавање турцизама, као у поменутом примјеру, има и функцију конкретизације пишчеве замисли да ослика једно вријеме, једно поднебље. Писац је дакле могао употребити синонимне облике за дате турцизме, али их не употребљава; нпр. *шејџан*. Ова именица, која на одређеној територији и у одређеном кругу има и тачно одређено значење, са свим потенцијалним психолошким варијантама односа који она, унутар одређене заједнице, јасно изражава, упућује на страх пред непознатим и на тешку неизвјесност. Дакле, та психолошка интерпретација везује се и за саму ријеч *шејџан* и чини дио њене стилске вриједности, и у том смислу она је различита од *ђавола*, јер је њеним контекстом Андрић поново оживио и историју и психологију. Зато и сам Андрић наставља: *Шејџан! Чудна реч, казана овако ојорчено у овако необичном јоложају. Шејџан! И тога има, мислио је Плевљак, стојећи сада оборене главе као да га везани саслушава а не он њега. Та једина реч јојодила га је у осетљиво мјесто и јојодила у њему одједном све брије и сва стравовања у свој њиховој снази и величини, као да нису била здрисана овим хвајањем кривца* (47).

Ново вријеме носи нову терминологију, нове лексеме и нове теме. Младићи и дјевојке у аустроугарском периоду сада на мосту расправљају о антисоцијалним нагонима државне формације, демократској класи, социјалној правди, анализирају се идеје из часописа „Зора“, цитира се Цвијић, Штросмајер, Бебел. Млади интелектуалци, студенти из Беча и Граца богате српски језик новим ријечима. Чита се њемачка књижевност, тако да оне „касаба-

лије“ сад слушају Шубертове сонете. Нема више „хаирли“ ни „берићетли“, већ се отварају *банке*, дају кредити на *хи-џоџеке* и слуша се о неким женама које одлазе у *санатио-ријуме*. Већину ових ријечи обичан пук није ни разумијевао шта значи. Али ново вријеме, значило је и ново прилагођавање. Појавили су се жандари, војници резервисти, „вакмајстери“, опанци и димије замјењују се новим хаљинама. Пратећи језик, који је већ богат дијакхроно обиљеженом лексиком, ново вријеме донијело је и нову лексику. Другим ријечима српски језик доласком Аустријанаца богати се новим лексичким фондом, посебно германизмима.⁹³ Тај нови талас стране лексике, под утицајем новог освајача, сада аустроугарске окупационе силе, најбоље се види кроз разговоре студената на вишеградском мосту. Позајмљенице у српском језику, па према томе и германизми, резултат су преузимања лексема и синтагми, из језика даваоца у језик примаоца уз, наравно, неопходно прилагођавање изговору и правопису језика примаоца. Тако нпр. њемачка ријеч *Hausmeister* > хаузмајстор. По истој аналогiji у роману имамо и вакмајстор: *Гледајући добро њознајої 'вакмајстјора' Рейца како њојџуно измењен јури њрема њему (...)* (389). Поред германизама *фијакер* (264), *вакмајстјор* (389), *Zimmer* (326) и слично, нови талас донио је и приливе англицизама.⁹⁴ Тако сада Андрићеви јунаци расправљају о *комџанијама* (351), стању на *берзама* (333) и слично.

93 О германизмима писали су: Алановић (2001), Костић-Томовић (2017) и слично.

94 У питању су ријечи које су преузете из енглеског језика и прилагођене српском језику (в.: Вујаклија 1980). Англицизми у српском језику користе се активно и сусрећу се, посебно, у говору младих, новинским чланцима и слично; баш као и роману „На Дрини ћуприја“. О овим позајмљеницама писала је Ана Петров у својој докторској дисертацији *Класификација и формална адај-џиација англицизама у српском и чешком језику у модном дискурсу* (2015) (в.: https://is.muni.cz/th/zhlg5/Ana_Petrov_Tisk_Disertace.pdf (датум преузимања 15. 7. 2018).

Такође, врло је интересно и значајно пратити и односе ијекавске/екавске лексике у роману, што је још једно богатство српског језика и још једна кохезиона веза више народа са ових подручја. Ијекавски говор у Андрићевом дјелу обојен је народним идиомима. Ауторско казивање, које је екавско, одудара од говора пишчевих јунака који су пребогати турцизмима, народним изрекама и узречицама и, управо, јекавизмима. При томе таква лексика не само да боји локални колорит, него даје и печат аутентичности и дотиче само језгро оне поетике коју сам писац заступа. Врло је интересантан сљедећи примјер: *Добро, њедеи је зајовијеђено да њо ... 'њело' бациси, на њрилику, као... њсима, и њи њеш ја бациси, а њија ње њослије дѡси од њеја о њом њи дѡиу не водиси, њија ње њо ко њијаји за њо. Е видиси, онда дѡсмо ми, на ѡрилику, узели њо... 'њело' и сахранили њо нашем закону, али криомице, на ѡрилику, да жива душа не зна. И ѡи њеш, на ѡрилику, казати суѡрадан да су ѡси, на ѡрилику, разнијели ... 'њело'. И ником њија, а ѡедеи ње дѡси ѡвоје. Сељак је ѡоворио ѡажљиво и смиљено, само је са чудним сѡдивањем застѡјкивао ѡред речи ѡело, коју је изѡоворио уѡраво ѡако: 'њело' (61). Дакле, у наведеном пасусу, а који представља Мерѡанову молбу да од Циганина преузме, тј. купи, тијело измученог и убијеног Радисава, Андрић је употреѡио и ван свог, тј. ауторовог говора – екавизам у ријечи ѡијело (њело). Наиме, Андрићеви јунаци користе ијекавицу. Тако и кулучар каже: *зајовијеђено, ѡослије, разнијели* и слично. Међутим, при помену тијела мртвог Радисава, он застајкује и говори *њело*, при томе чак Андрић *њело* и посебно обиљежава курзивом, а на крају и ставља под знаке навода. Наиме, мртви Радисав, својим херојским подвигом, постаје светио: *Бој да ја ѡроси и ѡомилије! Еј, мученик! Е, јаде наи! Зар не видиси да се ѡосвеѡио? Свеѡиѡељ, долан (59). Својим страдањем он постаје више него посебан, издиже**

се својим херојством и управо екавско изговарање *џело*, треба и на тај начин да га издвоји и одвоји од других тијела у ново небеско царство. Својим подвигом, Радисав постаје нека врста свеца, мученика и зато се сељаци и односе према њему са посебним поштовањем, па сходно томе и према његовом тијелу. Ово је само још једна потврда Андрићевог изванредног осјећаја за српски језик, екавског и ијекавског изговора, и како опет изванредно одваја говор ликова од говора писца – што представља још један кохезиони фактор. Та народска језгровитост види се и у томе што његови јунаци увијек говоре *Сџамбол*, не *Цариград* (44), *духан*, а не као писац *дуван* и слично и тако појачава доживљај живе илустрације у контексту историје народа различитих култура на овоме подручју, али које повезује заједнички српски језик са свим својим наносима из других језика.

Посматрајући дијахроно обиљежену лексику у роману „На Дрини ћуприја“, Андрић повезује различите цивилизације. Хришћанска лексика одређује духовни и културолошки амбијент. *Хришћанска деца, рођена на левој обали Дрине, љрећу одмах љрвих дана свој живоџа мостџ, јер их већ љрве недеље носе у цркву на кришћенење* (10), пише Андрић. Андрићев однос према српској традицији, преноси православну духовност изражену кроз обичаје и вјеровања: *Онај најсџарији сељак скочи у јаму, оџрезно кресну неколико џуџа чакмаком о кремен и заџали љрво џруд џа заџим џанку свећницу са савијеноџ вошћаноџ свица, заклањајући је обема рукама; заџим је усади више џокојникове џлаве и џрекрсџи се џри џуџа, дрзо и џласно. Прекрсџише се за џим и она двојица џоре у мраку. Сељак заџим махну дваџуџ изнад мрџваца руком да џа џрелива из џразне руке невидљивим вином и дваџуџ изџовори џихо и скрушено: – Со свџаџими џокој, Хрисџе, душу раба џвојеџо. Заџим је шаџуџао још неке речи, неџовезане и неразумљиве, али молиџвене, свечане и џешке, џако да су се она двојица над џробом неџресџано крсџили* (63).

Слави се Ђурђевдан, Митровдан, Илиндан и слично. Није Андрић заобишао ни гусле ни гусларе.⁹⁵ Кад гуслар запјева *Процвиљео сићан босиоче, Тиха росо, шћо не љадаш на ме?* (233), и сам писац каже да при овим стиховима: *и Турке и хришћане, љрође један исти дрхћај неодређене жудње и жеђи за истом росом, која живи у љесми као и у свима њима, без разлике* (233–234). Можда и због тога *шћо су сви они скорошњи Турици и нема љоћово ниједној који не љамћи или оца или деду као хришћанина или љазе љоћурчењака* (30). Тако писац шири нити које спајају завађене народе на овим подручјима и повезује их и кроз гусле, као традиционално музички инструмент српског народа. Али гусле откривају и историју тих народа, посјећајући на „оно друго“ и зато Андрић и наставља овако: *Али кад одмах заћим љуслар љродужи љише: То се био сићан босиоче... и дижући вео са своја љоређења љочне да набраја љурске или српске стварне жеље и судбине које се крију иза фићура о роси и босиоку, код слушалаца се одмах деле осећања и разилазе суйроћним љушевицама, већ љрема љоме шћа је ко и шћа у себи носи, жели и верује* (234).

Роман „На Дрини ћуприја“ представља сублимацију неколико слојева. Већ у првој глави писац нам даје приче о мосту, о двоје дјеце које су мајстори узидали у мост „као спомен на то већ стотинама година тече из зидина мајчино млеко“. А затим даље ређа приче о јунацима Марку Краљевићу и Алији Ђерзелезу, јунаку Радисаву и позива нас да са њим заједно упловимо у прошлост: *Сад нам се ваља враћићи у времену кад на овом месћу није било ни љомисли о мосћу, љоћоћову не о оваквом као шћо је овај* (19). „Тежња за истином о националном бићу и његовој историјској и духовној збиљи у прошлости значила је от-

95 Два пута је Андрић у овоме роману „насликао“ гуслара. Први гуслар гуди кулучарима са ћуприје, други, три вијека послје, гостима „древне механе“.

кривање не суве историјске истине, него уметничке истине о историји, испод вела сјајних легенди“ (Вучковић 2011: 307–308). Писац нас, прво, уводи у роман тачним географским подацима о положају вишеградске касабе; а затим историјски и културолошки прати хришћански и муслимански живаљ омеђен слојем прича, легенди, психологије, етике, онтологије – до политичке и друштвене стварности, а све то обogaћено и страним ријечима у српском језику. Те ријечи, туђице или позајмљенице, богате лексике српског језика и остављају свој печат на одређено вријеме и мјесто. Та дијалектика пролазног и трајног, видна је, управо, у роману „На Дрини ћуприја“. Мијењајући власти и људе у вишеградској касабии на мосту, системе и начине живота и управљања, психологију освајача и потлаченог, Андрић је показао да мост остаје да траје неким својим новим животом и на тај начин сам писац се ставља у позицију „са које је видљив сваки релативизам људске перспективе и из које се оцењује релативна вредност једне цивилизације, једног схватања, једне нове идеје“ (Јеремић 1981: 242). Све то сједињено у један роман вјерно осликава епоху за епохом. Епохе су се смјењивале, али једино је језик стајао чврсто као мост повезујући двије обале, двије цивилизације, исток и запад. Роман „На Дрини ћуприја“ својом „сложеношћу, полифонијом, димензионирањем појава у на изглед једноставном и хроничарском облику, превазилази једноставност и једнобојност хроничарског причања“ (Вучковић 2011: 324). У раду смо пратили однос Андрића према језичкој прошлости. Овај роман „као бескрајно складна творевина живе маште и мудрог неимарства, испуњен је с краја на крај трагичним доживљајем, свешћу о непомирљивим супротностима међу људима и међу цивилизацијама, али самим својим испуњеним складом он нуди и наговештај не уништивости људске потребе за вредностима, за приближавањем удаљених епоха и сукобљених култура“ (Јеремић

1999: 92). Укрстивши историјске податке, вјерску терминологију, лексику, приказавши кроз ћуприју слику цијеле Босне од градње моста до одласка Аустријанаца, Андрић јасно показује да је српски језик основни кохезиони фактор који обједињује и хришћански и муслимански народ.

ИЗВОРИ

Андрић 1971: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Нови Сад-Београд: Матица српска, СКЗ.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Петров 2015: А. Петров, *Класификација и формална агагијација англицизама у српском и чешком језику у модном дискурсу* (https://is.muni.cz/th/zhlg5/Ana_Petrov_Tisk_Disertace.pdf (датум преузимања 15. 7. 2018)).

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдуковић 2004: Ј. Ајдуковић, *Увод у лексичку контиактологију. Теорија агагијације русизама*, Београд: Фото Футура.
- Алановић 2001: М. Алановић, Германизми у Речнику српскохрватског књижевног језика, *Прилози проучавању језика* 30–32, Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, 297–310.
- Андрић 2012: I. Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, priredio Nikola Vukolić, Banja Luka – Beograd: Zadužbina „Petar Kočić“.
- Ахманова 1966: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва.
- Вујаклија 1980: М. Вујаклија, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta.

- Вуковић 1974: J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio, Београд: Научна књига.
- Вучковић 2011: Р. Вучковић, *Велика синџеза о Иви Андрићу*, Београд/Ниш: Алтера, Филозофски факултет.
- Вушовић 1935: Д. Вушовић, О пореклу и значењу именице *рoд*, у: *Наш језик*, година IV, свеска 1, Београд: Лингвистичко друштво, 50–53.
- Глигорић 1981: V. Gligorić, Romani Ive Andrića, у: *Kritičari o Ivi Andriću*, Sarajevo: Svjetlost, 181–198.
- Јеремић 1981: D. Jeremić, Traganje za harmonijom, у: *Kritičari o Ivi Andriću*, Sarajevo: Svjetlost, 233–260.
- Јеремић 1999: Љ. Јеремић, На Дрини ћуприја – Андрићева вечна задужбина, у: *Зборник о Андрићу*, коло ХСII књига 611, Београд: СКЗ, 73–92.
- Кораћ 1981: S. Korać, Mnogoglasni oratorij, у: *Kritičari o Ivi Andriću*, priredio Branko Milanović, Sarajevo: Svjetlost, 219–230.
- Костић-Томовић 2017: J. Kostić-Tomović, *Savremena nemačka leksikografija*, Београд: FOKUS.
- Милановић 2006: А. Милановић, Статус појма и термина лексички архаизам у србистици, у: *Научни састџанак славистија у Вукове дане*, 35/1, Београд: Међународни славистички центар, 293–303.
- Младенов 1980: М. Mladenov, *Novinarska stilistika*, Београд: Научна књига.
- Никитовић 2013: З. Никитовић, Сакралност пјесничког језика, „Седам лирских кругова“ Момчила Настасијевића, у: *Ризничари и џамџиџељи*, Православна духовност српске књижевности XX вијека, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Петровић 1993: С. Петровић, Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, *Зборник Маџиџе српске за филолоџију и линџисџику* 36/2, Нови Сад: Матица српска, 71–127.
- Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском џризренском џовору*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Поповић 1994: М. Поповић, Ка могућој класификацији страних речи с најучесталијим префиксима грчког и латинског порекла, *Наш језик*, XXIX/5, Београд: 279–300.

- Радовић-Тешић 1982: М. Радовић-Тешић, Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ, у: *Лексикографија и лексикологија* (Зборник радова), Београд-Нови Сад: Матица српска, 257–262.
- Рјечник хрватскога или српскога језика Југословенске академије знаности и умјетности 1955: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv.62, Zagreb: JAZU.
- Самарцић 2013: Б. Самарцић, Архаизми и историзми код Кочића и Ђопића, *Значај српској језика и књижевности у очувању и генетичкој и генетичкој Републике Српске II*, Књижевни класици Републике Српске: *Кочић и Ђопић*, Пале: Филозофски факултет, 67–90.
- Секулић 1977: И. Секулић, *Сабрана дела, Из домаћих књижевности I*, књига четврта, уређивачки одбор: М. Лесковац, М. Павловић, Ж. Стојковић, Београд: издавачко предузеће Вук Караџић.
- Силић 1999: Ј. Silić, Hrvatski jezik kao sustav i kao standard, u: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, priredio Marko Samardžija, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Станојчић 1967: Ž. S. Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića (funkcije sinonimskih odnosa)*, knjiga XI, Beograd: Filološki fakultet.
- Шипка 1998: D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- Шкаљић 1957: А. Škaljić, *Turcizmi u narodnom govoru i književnosti BiH*, Sarajevo: Svjetlost.
- Шкаљић 1965: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 1982: С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Ајдуковић 1997: Ј. Ајдуковић, *Русизми у српскохрватским речницима. Принципи адаптации*. Речник, Београд: Фото Футура.
- Ајдуковић 1999: Ј. Ајдуковић, О дефиницији појма „русизам“ на материјалу речника српског, македонског и бугарског језика, *Зборник Машице српске за славистику*, 56–57, Нови Сад, 123–128.
- Ајдуковић 2001: Ј. Ајдуковић, О појму „русизам“ из угла теорије о три врсте контактолошке адаптације, *Славистика*, V, Београд, 71–79.
- Ајдуковић 2004: Ј. Ајдуковић, *Увод у лексичку конијактнологију. Теорија адаптације русизама*, Београд: Фото Футура.
- Ајдуковић 2004а: Ј. Ајдуковић, *Конијактлошки речник адаптације русизама*, у осам словенских језика, Београд: Фото Футура.
- Алановић 2001: М. Алановић, Германизми у Речнику српскохрватског књижевног језика, *Прилози проучавању језика* 30–32, Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, 297–310.
- Аличић 1985: А. Аличић, *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orientalni institut.
- Аличић 2008: А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar XXV: Islamski kulturni centar.
- Андрић 2012: I. Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, priredio Nikola Vukolić, Banja Luka – Beograd: Zadužbina „Petar Kočić“.
- Анђелић 1966: P. Anđelić, Pismenost, u: *Kulturna istorija BiH*, Sarajevo: Veselin Masleša.

- Анђелковић 2003: С. Анђелковић, *Сѣријиних 80 комичних ликова*, Вршац: КОВ.
- Архиепископ Аверкије (Таушев), јеромонах Григорије Светогорац 2007: Архиепископ Аверкије (Таушев), јеромонах Григорије Светогорац, *Блајословено Царсѣво Оца и Сина и Свеѣгоја Духа: Тумачење Свеѣе Лиѣурѣје и свих дојослужења Православне Цркве*, књигу приредили Јован Србуљ, Владимир Димитријевић, Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског (Библиотека Образ светачки).
- Ахманова 1966: О. С. Ахманова, *Словарь линѣвистѣических ѣтерминов*, Москва.
- Бабић 2016: М. Бабић, *Босански ѣроблеми срѣској језика*, Београд: Јасен.
- Бараћ 2004: Д. Бараћ, *Оѣшѣа истѣорија ѣисма*, Београд: Економика.
- Бараћ 2008: Д. Бараћ, Горажданска штампарѣја – прва међу штампарѣјама у Херцеговини и српским земљама у 16. веку, у: *Горажданска шѣамѣарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Народна библиотека Србије, 27–62.
- Бараћ 2008а: Д. Бараћ, *Крајѣка истѣорија књѣге*, Београд: Нолит, Нови Београд: ALFA TIM PRINT.
- Бартула 2019: В. Бартула, *Слово славе Сави*: антологија светосавља, приредио В. Бартула, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске.
- Бартула 2020: В. Бартула, Ријеч приређивача, *Срѣска Горажданска шѣамѣарија у свјеѣлосѣји науке и кулѣуре*, Зборник радова са научног скупа (Пале, 8. новембар 2019), Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Фоча.
- Баук 2003: С. Баук, На размеђу језика и приче, *Савремена срѣска ѣроза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија”.
- Белић 1999: А. Белић, Историја српског језика, *Изабрана дела* 7, Београд: Завод за уѣбнике.

- Бећковић 2002: М. Бећковић, *Послушања*, Рума – Београд: Српска књига, 21–22.
- Бешлагић 1971: Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Сарајево: Veselin Masleša.
- Бешлагић 1971a: Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Сарајево: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Бешлагић 1971b: Š. Bešlagić, *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Сарајево: ANU BiH, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 34.
- Бешлагић 1982: Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Сарајево: Veselin Masleša.
- Библијски лексикон 1972: *Biblijski leksikon*, Загреб: Kršćanska sadašnjost.
- Билинац 2015: Р. Билинац, Значај храма у Сопотници код Горажда за православне Србе и Српску Православну Цркву, *Годишњак* 14, Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, 154–170.
- Богдановић 1980: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Богичевић 1975: В. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Бошковић 1936: Р. Бошковић, Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, *Јужнословенски филолоџ* XV, Београд, у: *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: ЦАНУ 1978, 45–175.
- Бошковић 1999: Р. Бошковић, *Основи уредне граматике словенских језика: фонетика, морфологија, грађење речи*, Београд: Требник.
- Бугарски 2003: Р. Бугарски, *Jezici*, Београд: Ћигоја штампа.
- Ванлић 1940: М. Ј. Ванлић, Први српски буквар, Педагошки значај, *Учитель*, Београд, бр.9–10.
- Ванлић 2009: М. Ј. Ванлић, Први српски буквар, Педагошки значај, ПРВИ СРПСКИ БУКВАР ИНОКА САВЕ, Београд: Завод за уџбенике.
- Васильева 2013: Е. А. Васильева, Язык и слово в представлениях западных теолингвистов, у: *Вестник Иркутской государственной лингвистической универсиета*, Иркутск, стр. 127–132.

- Беро 1962: М. Беро, Нови и ревидирани натписи из Хереговине, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (Археологија, нова серија), св. XVII, Сарајево.
- Беро 1964: М. Вего, *Zbornih srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Сарајево: Земалски музеј.
- Вендина 2019: Т. И. Вендина, *Средњовековни човек у оілегалу сїарословенскої језика*, прево Јустин Годић, Пале: Филозофски факултет, Центар за руски језик и руске студије
- Венцел 1965: М. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Сарајево.
- Вујаклија 1980: М. Вујаклија, *Leksikon stranih reči i izraza*, Београд: *Prosveta*.
- Вуковић 1974: Ј. Вукочић, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio, Београд: Научна књига.
- Вуков-Цолић 2003: D. Vukov-Colić, Strah i pepeo, *Zarez*, I/16, 15. listopada 1998, *Просвјета*, година 10 (35), број 59 (669), новембар 2003, Тема броја: Књиге на ломачи библиокластија, Издавач Српско културно друштво *Просвјета*, Загреб, 32–35.
- Вукомановић 1988: С. Вукомановић, Вукова графија, ортографија и језик у рецензији „Новина сербских“, *Научни сасїанак слависїа у Вукове дане*, књ.17. св.2, Београд: МСЦ, Филолошки факултет.
- Вукомановић 2006: С. Вукомановић, *Срїски језик и њеов развој*, Београд: Завод за уџбенике.
- Вулетић-Вукасовић 1890: В. Вулетић-Вукасовић, Напомена о натпису Херцег-Стефана код Горажда, *Босанска вила*, годиште 5, број 19–20, Сарајево.
- Вучковић 2011: Р. Вучковић, *Велика синїеза о Иви Андрићу*, Београд/Ниш: Алтера, Филозофски факултет.
- Вушовић 1935: Д. Вушовић, О пореклу и значењу именице *рoб*, у: *Наш језик*, година IV, свеска 1, Београд: Лингвистичко друштво, 50–53.
- Глигорић 1981: V. Gligorić, Romani Ive Andrića, у: *Kritičari o Ivi Andriću*, Сарајево: Svjetlost, 181–198.
- Глушац 1992: В. Глушац, *Исїина о доїомилима. Исїоријска расїрава*, Београд: Књижевне новине.
- Голубинскиј 1871: Е. Голубинскиј, *Крайїкїй очеркї истїориї їравославныхї церквей болїарскої, сербскої и румынскої или молдо-валашкої*, Москва.

- Гошић 1987: Н. Гошић, Богумилска лична имена, *Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције*, Београд: САНУ.
- Гошић 1973: Н. Гошић, *Неке чињенице из историје ћирилској писма у Босни*, Књижевни језик, 1–2, II, Сарајево.
- Гранстем 1954: Е. Гранстем, *Сокращения древнейших славяно-русских рукописей*, Акад.наук СССР, Труды отдела древнерусской литературы, X, Москва, 427–434.
- Грковић 1973: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Вук Караџић, Београд.
- Грковић 1983: М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовулама*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Грковић 1986: М. Грковић, *Речник имена Бањској, Дечанској и Призренској власелинства у XIV веку*, Београд: Народна књига.
- Грковић 1998: М. Грковић, *Имена у Ресави за време деспотовине, Дани српској духовној преображења V, Српска књижевности у доба деспотовине*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Грковић 2003: М. Грковић, *Најстарија српска писменост и Мирослављево јеванђеље, у: Српска проза данас, Културна и духовна историја Херцеговине, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку, Билећа, Гацко: СПКД Просвјета, 265–276.*
- Грковић 2004: М. Грковић, *Историјски пут српског именослова, Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, Лингвистичке свеске 4.
- Грковић-Мејдор 2007: Ј. Грковић-Мејдор, *Сјиси из историјске лингвистике*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор 2012: Ј. Грковић-Мејдор, *Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине, у: Језик и писмо у Републици Српској*, научни скупови, књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, главни уредник: академик Рајко Кузмановић, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 17–35.

- Грковић-Мејдор 2012а: Ј. Грковић-Мејдор, Функционално-стилске одлике предговора и поговора из штампарије Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића. *Српско језичко наслеђе на њросџору данашње Црне Горе и српски језик данас*. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Херцег Новом. Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност, Матица српска у Новом Саду.
- Грковић-Мејдор 2013: Ј. Грковић-Мејдор, *Исџоријска линџивисџика (којниџивно-џиџолошке сџудије)*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор – Кончаревић 2013: Ј. Грковић-Мејдор, К. Кончаревић, *Теолинџивисџичка џроучавања словенских језика = Theolinguistic Studies of Slavic Languages*, Одјељење језика и књијевности, Београд: САНУ.
- Грујић 1997: Р. М. Грујић, Српски језик и српско племе, у: Петар Милосављевић, *Срди и њихов језик*, хрестоматија, Приштина: Народна и универзетска библиотека.
- Дабих 1984: Б. Дабих, Русизми и славјанизми у лексици Луче Микрокозме, *Лексикоџрафија и лексиколоџија*, Зборник радова, Нови Сад – Београд, 47–52.
- Давидовић 2002: С. Давидовић, *Српска џравославна црква у Босни и Херцеџовини (од 960–1930. год.)*, Шабац: Бели анђео.
- Даничић 1863, 1864: Ђ. Даничић, *Рјечник из књијевних сџари-на српских*, Биоград: Државна штампарија.
- Даничић 1874: Ђ. Daničić, Nom. sing. mask. на -o и на -e, *Rad JAZU*, 26, Zagreb.
- Даничић 1876: Ђ. Даничић, *Основе српскоџа или хрваџскоџа језика*, Биоград: издање и штампа ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ.
- Делетић 1995: З. Делетић, *Насџава исџорије у Црној Гори од 1834. до 1918. џодине*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе; Беране: ЈП Информативни центар.
- Димитријевић 1922: прота Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску исџорију из руских архива и диблџоџтека*, СКА, Споменик ЛП, Други разред 45, Сарајево.
- Динић 1967: М. Динић, *Хумско-џредџњска власџела*, САН, Посебна издања, књ. СССРСVII, Одељење Друштвених наука, књ. 54, Београд.

- Драгићевић 2018: Р. Драгићевић, Српска лексика у прошлости и данас, Нови Сад: Матица српска.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ђого 2020: Д. Р. Ђого, Зашто се српска Горажданска штампарија преселила баш у Трговиште?, у: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, 163–197.
- Ђорђевић 1971: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице (палеографско-филолошки прилози)*, Београд: Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије.
- Екмечић 2011: М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд: Евро-Ђунти.
- Елезовић 1931: Г. Елезовић, Турско-српски споменици Дубровачког архива, *Јужнословенски филолоџи*, књига XI, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Еп. Атанасије 1998: Еп. Атанасије (Јевтић), Свети Равноапостоли Кирило и Методије, у: *Живо предање у Цркви – Руковети са Ниве Господње* – Савремена православна теологија. У спомен 2000-годишњице хришћанства и 800-годишњице Манастира Хиландара. Братство Светог Симеона Мироточивог – Видослов Тврдошки, 249–294.
- Епископ Никодим Милаш 1989: епископ Н. Милаш, *Православна Далмација – историјски преглед*, Београд: СФАИРОС.
- Живковић 2007: Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу 600–1025*, Београд: Чигоја штампа.
- Жлебник 1970: L. Žlebnik, *Opšta istorija školstva i pedagoških ideja*. Beograd: Naučna knjiga.
- Зелић-Бучан 1961: В. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split: Historijski arhiv.
- Зорић 2018: М. Зорић, *Славенизми у раним драмама Јована Стерије Поповића*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1966: П. Ивић (ур.), О Вуковом Рјечнику из 1818. године. Српски рјечник (1818); *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд: Просвета.

- Ивић 1991: П. Ивић, О значењу израза *lingua seruiana* у дубровачким документима XV–XVIII века, у: *Из историје српскохрватској језика*, Изабрани огледи, II, Ниш: Просвета, 207–222.
- Ивић 1991а: П. Ивић, *О словенским језицима и дијалектима*, Ниш: Просвета.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Прејед историје српској језика*, Целокупна дела VIII, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Илић 2013: М. Илић, *Методика наставе њачкој чистињи и њисања*, Бања Лука: Комесграфика.
- Јагић 2014: В. Јагић, Прва југословенска штампарија у XV веку (рад је штампан 1893. године у бечким новинама „Wiener Zeitung“, број 146), у: *Православна сјоменица четирисјотодешњине Ободске њисањарије*, приређивач: Андрија Домазетовић, Цетиње: Државна штампарија 1895, Цетиње, 67–71.
- Јанковић 2000: М. Јанковић, Црквена организација на територији Косача, у: *Српска њроза данас*, Косаче – оснивачи Херцеговине, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, научни скуп историчара у Гацку, Билећа: Просвета, Гацко: Просвета, Београд: Фонд Светозар и Владимир Ђоровић, 494–505.
- Јахић и остали 2000а: Dž. Jahić, S. Halilović, I. Palić, *Gramatika bosanskog jezika*, Zenica: Dom štampe.
- Јахић 2000б: Dž. Jahić, *Bošnjački narod i njegov jezik*, trilogija o bosanskom jeziku, Zenica: ZE-COMPANY.
- Јермић 1981: D. Jeremić, Traganje za harmonijom, u: *Kritičari o Ivi Andriću*, Sarajevo: Svjetlost, 233–260.
- Јермић 1999: Љ. Јермић, На Дрини њуприја – Андрићева вечна задужбина, у: *Зборник о Андрићу*, коло ХСII књига 611, Београд: СКЗ, 73–92.
- Јерковић 1991: Ј. Јерковић, Дијалектизми у Стеријиној прози, *Језик и њисци*, Нови Сад: Матица српска – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета.
- Јиричек 1901: К. Јиричек, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Erster Theil, Wien.
- Јиричек 2004: К. Јиричек, *Историја Срба*, Политичка историја до 1537. године, књига 1, Пирот: Pi-press.

- Јовановић 1999: Г. Јовановић, Деривација хришћанских имена у српским повељама и турским пописима, *Осма југословенска ономастичка конференција и Друшћ лингвистички скуј Бошковићеви дани*, Подгорица: ЦАНУ 33.
- Јовићевић 1992: Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, књига LVI, Београд: Филолошки факултет.
- Јузбашић 1999: Дž. Јузбашић, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*, Сарајево: АНУБиН, Дјела књига LXXI–II, Одјелjenje друшћвених наука, књига 42.
- Јустин Ђелијски 2001: Преподобни Јустин Ђелијски (Поповић), *ТУМАЧЕЊЕ СВЕТОГ ЕВАНЂЕЉА ПО ЈОВАНУ, ТУМАЧЕЊЕ ПОСЛАНИЦА СВ. ЈОВАНА БОГОСЛОВА*, Београд: Наследници Оца Јустина и манастир Ђелије код Ваљева, уредник: Епископ ЗХП Атанасије.
- Каждан 2000: А. П. Каждан, *Византијска култура*, Санкт-Петербург.
- Кажмаковић 1964: З. Кажмаковић, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja, Naše starine IX*, Сарајево: Завод за заштиту споменика, 145–165.
- Каленић 1981: В. Каленић, Хисторичност Стеријиног језика, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIX/2, Нови Сад: Матица српска.
- Карановић 2019: З. Карановић, *Вуков речник и српска култура (Књија о заборављеним световима)*, Београд: Вукова задушбина, Пожега: Издавачка радионица Свитак.
- Караџић 1852: В. С. Караџић, *Српски рјечник исјумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч: штампарија ЈЕРМЕНСКОГ МАНАСТИРА.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, Главне разлике између данашњег славенског и српског језика, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига осма, *Даница 1826*, приредио Милорад Павић, Београд: Просвећа.
- Караџић 1974: В. С. Караџић, Нови завјет господа нашега Исуса Христа, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига X, приредили Владимир Мошин и Димитрије Богдановић, Београд: Просвећа.

- Квинтилијан 1967: М. Ф. Kvintilijan, *Образовање говорника*, Сарајево: Veselin Masleša.
- Кићовић 1956: М. Кићовић, Стерија и Вук Караџић, *Књига о Стерији*, уредници Бранислав Миљковић и Милан Ђоковић, Београд: СКЗ.
- Клаић 1972: Б. Клаић, Језичка проблематика у неким комедијама Јована Стерије Поповића, *Зборник њрилоа историји јуословенској њозоришћиа*, Нови Сад: Српско народно позориште у Новом Саду.
- Клајн, Шипка 2012: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник сѣраних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Ковачевић 1999: М. Ковачевић, *У одбрану језика срѣскоа – и даље*, Београд: Требник.
- Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Сѣилисѣика и ѣрамаѣика сѣилских фиѣура*, Београд: Кантакузин.
- Ковачевић 2003: М. Ковачевић, *Срѣски језик и срѣски језици*, Београд: СКЗ, БИГЗ.
- Ковачевић 2006: М. Ковачевић, Херцеговина и нова српска топономастика на крају 20. и почетку 21. вијека, у: *Срѣска ѣроза данас, Херѣовина и срѣски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*, 274–282.
- Ковачевић 2007: М. Ковачевић, *Србисѣичке ѣеме*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Ковачевић 2007а: М. Ковачевић, Херцеговина и нова српска топономастика, *Србисѣичке ѣеме*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, Херцеговина и земаљски језик, *Значај срѣској језика и књижевносѣи у очувању идентитѣиѣа Рѣублике Срѣске I*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 39–64.
- Ковачевић 2013: М. Ковачевић, Један или три језика, у: *Однова србисѣичке*, хрестоматија, приредио Д. Певуља, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Рѣублике Српске, 258–273.
- Ковачевић 2015: М. Ковачевић, *Срѣски језик између науке и ѣолиѣичке*, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Рѣублике Српске.

- Ковачевић 2019: М. Ковачевић, Српски језик и ћирилица под притиском глобализације, у: *Српски и генетички*, Београд: СПКД *Просвјета*, 101–120.
- Колендић 1931: Р. Kolendić, Mletački kaligraf Kamilo Zaneti kao štampar jednog dubrovačkog katekizma, u: *Zbornik iz dubrovačke prošlosti: Milanu Rešetarу о 70-oj godišnjici života prijatelji i ученици*, redakcioni odbor V. Ćorović i dr., Dubrovnik: Knjižara *Jadran*, 265–269.
- Косановић 1871: С. Косановић, Српске старине у Босни, у: *Гласник Српској ученој друштва*, књига XII, свеска XXIX Старога реда, Београд.
- Краљачић 2001: Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, Монографије, књига I, Одјељење друштвених наука, књига IV, Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Крестић 1995: В. Ћ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, књига I, 1848–1883, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Комар 2001: Г. Комар, *Светлоуспенски манастир Савина у Мелинама код Херцег-Новој*, Манастир Савина.
- Комар 2003: Г. Комар, *Савинске чииуље новских фамилија*, Манастир Савина.
- Комар 2007: Г. Комар, Савински архимандрит Леонтије (Аврамовић), *Зборник Машице српске за историју*, бр. 75–76, Нови Сад, 113–120.
- Комар 2012: Г. Ж. Комар, Ћирилица као универзално балканско писмо по документима архива у Дубровнику, Новом и Котору, *Језик и писмо у Републици Српској*, Зборник радова са округлог стола, научни скупови књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Комар 2014: Г. Комар, *Манастир Успенја Пресвете Богородице на Савини код Херцег-Новој*, Херцег Нови.
- Комар 2015: Г. Ж. Комар, *Средњовјековни крстови и најчистији љубињској подручја*, Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску.
- Комар 2015а: Г. Ж. Комар, *Стари ћирилични најчистији источне Херцеговине (са приредом крстова)*, друго допуњено

- и измјењено издање, Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску.
- Комар 2016: Г. Ж. Комар, *Ђирилични најџииси Сџаре Херцеџовине (са џреџедом крџџова)*, Подгорица: Књижевна задруга Српског националног савјета.
- Комар 2017: Г. Ж. Комар, *Ђирилички најџииси у селу Придворица (ГАТАЧКИ БОРАЧ)*, Гацко: Дијак.
- Комар 2018: Г. Ж. Комар, *Манасџир Требиње (Тврдош)*, преглед помена кроз вијекове, Требиње – Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцеговску.
- Комар 2018а: Г. Ж. Комар, *Ђирилични најџииси на сџећцима*, Београд: Штампарија Макарије.
- Комар, Шолак 2018: Г. Ж. Комар, С. Шолак, *ЂИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ГЛАМОЧКОГ ПОЉА*, Пола миленијума џириличке писмености Гламоча, Тешањ: Завичајно удружење Гламочко поље Бањалука, Универзитет у Бањалуци, Филолошки факултет.
- Комар 2019: Г. Ж. Комар, *Књџиа о сџећку*, Требиње: Задужбина кнез Мирослав Хумски.
- Кончаревић 2015: К. Кончаревић, *Поџлед у џеолинџисџику*, Београд: Јасен.
- Кораћ 1981: S. Korać, *Мnogoglasni oratorij*, u: *Kritičari o Ivi Andriću*, priredio Branko Milanović, Sarajevo: Svjetlost, 219–230.
- Кораћ 2008: D. Korać, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar: Crkva na kamenu.
- Костић 1999: Л. М. Костић, *О срџском језику. Вук и Немци*, Нови Сад.
- Костић-Томовић 2017: J. Kostić-Tomović, *Savremena nemačka leksikografija*, Beograd: FOKUS.
- Краљачић 1991: Т. Краљачић, *Калајева језичка политика у Bosni i Hercegovini*, *Књижевни језик*, br. XI/4, Sarajevo, 1982, 165–177; прештампано у: *Књижевни језик у Bosni i Hercegovini од Вука Караџића до аустругарске владавине* (hrestomatija), priredili М. Okuka i Lj. Stančić, München, Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 1991, 85–98.
- Крешевљаковић 1961: Н. Крешевљаковић, *Ѓтампарије у Bosni за турског времена (1529–1878)*, *Bosniaca*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.

- Крушевац 1960: Т. Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом 1878–1918*, Сарајево: Издање Музеја града Сарајева, Народна штампарија.
- Куљбакин 1925: С. Куљбакин, *Палеографска и језичка истраживања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Куна 1985: Н. Kuna, *Hvalov zbornik – spomenik srednjovjekovne bosanske književnosti*, RO Institut za jezik i književnost, *Godišnjak XIV*, Sarajevo.
- Лазаревић 2010: Л. Лазаревић, *Белешке из окупираној Београда (1915–1918)*, Београд: Јасен.
- Ливада 2003: С. Ливада, Лепе књиге лепо говоре, *Просвјета*, година 10 (35), број 59 (669), новембар, тема броја „Књиге на ломачи библиокластија“, Загреб: Издавач СКД *Просвјета*, 8–18.
- Лексикон образовних термина 2014: *Лексикон образовних термина*, Београд: Учитељски факултет.
- Летић 2009: Б. Летић, *У ојлегалу духовном (ојлеги из старе српске књижевности)*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво *Просвјета*.
- Летић 2012: Б. Летић, Атрибут српски за језик и писмо у старим документима и књижевним делима, у: *Језик и писмо у Рејублици Српској (зборник радова са окуплој сјола)*, приређивач Слободан Реметић, Бања Лука: АНУРС, 135–150.
- Летић 2015: Б. Летић, „Сасуди“ речи анђеоске хране и „чаше“ животворећег пића у старој српској књижевности, *Прилози настави српској језика и књижевности*, *Часопис Друштва наставника српског језика и књижевности Републике Српске*, III/1–2, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске, 11–21.
- Летић 2019: Б. Летић, *Књија наша насупина*, пленарно предавање на скупу *Српска Горажданска шћамјарија у свјетлу науке и културе*, Пале, 9. новембар.
- Лихачов 1972: Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Лома 2013: А. Лома, *Тојонимија Бањске хрисовуље*, САНУ, Одбор за ономастику, Библиотека ономотолошких прилога, књига 2.

- Максимовић 2006: В. Максимовић, Херцеговачки топоними и хидроними као инспирација српске поезије, у: *Српска ѓроза данас, Херцеговина и српски језик у историографским и књижевним гјелима 19. и 20. вијека*, Билећа–Гацко: СПКД *Просвјета*, 283–307.
- Малори 2006: J. P. Mallory, *Indoeuropljani, zagonetka njihova podrijetla – jezik, arheologija, mit*, Zagreb: Školska knjiga.
- Мандић Студо 2000: Н. Мандић Студо, О српским породицама Војводства Светог Саве, у: *Српска ѓроза данас, Косаче – оснивачи Херцеговине, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, научни скуп историчара у Гацку, Билећа: Просвјета, Гацко: Просвјета*, Београд: *Фонд Светозар и Владимир Ђоровић*, 184–188.
- Маретић 1886: Т. Maretić, Narodna imena i prezimena, *Rad JAZU*, knj. LXXXI, Zagreb, 81–146.
- Маретић 1886, 1887: Т. Maretić, О narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, *Rad JAZU*, knj.81, 1886, 81–146, knj.82, 1887, 69–154.
- Маретић 1921: Т. Маретић, Откле име Светозар, *ЈФ*, II, Београд: САНУ.
- Маројевић 1984: Р. Маројевић, О утицају руског језика и русијама у Горском вијенцу и о њиховој лингвистичкој интерпретацији, *Књижевности и језик*, XXXI/2, Београд, 137–141.
- Матовић 2015: В. Матовић, *Ђирилица и лајинојорица*, Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа; Никшић: НВУ Актив професора српског језика и књижевности.
- Матовић 2015: В. Матовић, *Ђирилица и лајинојорица*, Подгорица – Никшић: Књижевна задруга Српског народног вијећа НВУ Актив професора српског језика и књижевности
- Маџар 2001: Б. Маџар, *Просвјета: српско ѓросвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука, Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске, Монографије, књига II, Одјељење друштвених наука, књига V.
- Миклошич 1860: F. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personennamen, Wien. Миклошич 1927: F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen und Ortsnamen*, Heidelberg.

- Милановић 2004: А. Милановић, *Крајка историја српској књижевној језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милановић 2005: А. Милановић, Статус појма и термина славеносрбизам у лингвистици, *Научни састај славистици у Вукове дане*, 34/3, Београд: МСЦ, Филолошки факултет.
- Милановић 2006: А. Милановић, Статус појма и термина лексички архаизам у србистици, у: *Научни састај славистици у Вукове дане*, 35/1, Београд: Међународни славистички центар, 293–303.
- Милановић 2021: А. Милановић, Досадашњи резултати и задаци у истраживањима славеносрпске ћирилице, у: *Научни састај славистици у Вукове дане (Српски језик и књижевност данас – Теоријско-методолошки аспекти проучавања, рецејције и превођења)*, 50/1, Београд: Филолошки факултет, Међународни славистички центар.
- Милосављевић 1997: П. Милосављевић, *Срби и њихов језик: хрестоматија*, приредио и пропратне текстове написао Петар Милосављевић, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.
- Милошевић 2015: Б. Милошевић, Аустроугарски злочини над Српском православном црквом и свештенством у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата, у: *Босна и Херцеговина у Првом свјетском рату, Ђоровићеви сусрети 2014. године [и] Међународни научни скуп историчара (Гацко, 17–20. септембар 2014. године)*, уредници Војислав Максимовић, Драга Мاستиловић, Гацко: СПКД Просвјета, 153–167.
- Миличевић 2013: Д. Миличевић, Ка дефинисању православне духовне основе српске књижевности двадесетог вијека, у: *Ризничари и њамитијељи*, Православна духовност српске књижевности XX вијека, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Михаљевић 2002: М. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb: Školska knjiga.
- Младенов 1980: М. Mladenov, *Novinarska stilistika*, Београд: Научна knjiga.

- Младеновић 1965: А. Младеновић, Прилог проучавању раз-
витка наше ћирилице, *Књижевности и језик*, свеска 3, Бео-
град: Друштво за српски језик.
- Младеновић 1978: А. Младеновић, О неким питањима и осо-
бинама славеносрпског типа књижевног језика, *Зборник
за филолоџију и лингвистику* XXI/1, Нови Сад: Матица
српска.
- Младеновић 1979: А. Младеновић, Напомене о транскрипцији
и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и
XIX века, *Зборник за филолоџију и лингвистику*, Нови Сад:
Матица српска.
- Младеновић 1982: А. Младеновић, Славеносрпски елементи у
језику дела „Роман без романа“ Јована Стерије Поповића,
Зборник за филолоџију и лингвистику, XXV/1, Нови Сад:
Матица српска.
- Младеновић 1984: А. Младеновић, *Прилози њазнавању значења
'славеносрпски језик' код Срба у XVIII и у њрвој њоловини
XIX века*, сепарат.
- Младеновић 1986: А. Младеновић, Значај рускословенског је-
зика за културу Срба у XVIII веку, *Јужнословенске земље и
Русија у XVIII веку*, XXII, Београд, 297–302.
- Младеновић 1989: А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови
Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.
- Младеновић 2010: А. Младеновић (приредио), Сава Мркаљ,
Сало дебелога јера либо азбукојројрес, Нови Сад: Матица
српска.
- Михаљчић 2000: Р. Михаљчић, Идејна подлога титуле херцег,
у: *Српска њроза данас, Косаче – оснивачи Херцеџовине*, Ђо-
ровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, научни скуп
историчара у Гацку, Билећа: *Просвјеџа*, Гацко: *Просвјеџа*,
Београд: Фонд *Светозар и Владимир Ђоровић*, 308–341.
- Морошкин 1867: М. Морошкин, *Славјанскџ именовсвоџ, или
собранџ славјанских џ личных џ имен џ въ алфавџином џ њо-
рядкџ*, Санктпетербургџ.
- Московљевић 2000: М. Московљевић, *Речник савременоџ
српскоџ књижевноџ језика с језичким савџјником*, Београд:
Гутенбергова Галаксија.

- Мошин 1958: В. А. Мошин, К истории взаимоотношений и южнославянской письменности, *Славяне*, I, Москва, 40–42.
- Мошин 1962: В. Мошин, О периодизации руско-јужнословенских книжных веза, *Слово*, XI–XII, Загреб, 13–130.
- Мршевић-Радовић 2004: Д. Мршевић-Радовић, Језичка култура и чистота језика (II), *Терминолошка стандардизација лингвистичкој опису савременој српској језика*, научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 15–18.9.2004, Међународни славистички центар на Филолошком факултету у Београду, 2005, 263–277.
- Недељковић 1955: Б. М. Недељковић, О босанчици, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, св, 21, Београд: Филолошки факултет.
- Недић 2003: М. Недић, Индивидуализација језика у савременој српској прози, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека Јефимија.
- Немировски 2008: Е. Љ. Немировски, Књиге браће Љубавића – извори и историографија, *Горажданска шtamпарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 97–129.
- Нешковић 2004: С. Нешковић, *Васпийно-образовни рад и културни значај 'Просвјете' (1902–1941)*, Сарајево: Просвјета.
- Никитовић 2013: З. Никитовић, Сакралност пјесничког језика, „Седам лирских кругова“ Момчила Настасијевића, у: *Ризничари и њампийели*, Православна духовност српске књижевности XX вијека, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Никитовић 2014: З. Никитовић, *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралној карактера*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Николић 2009: В. Николић, *Noten est open* (ономастички прилози), Ужице: Братис.
- Оболенски 1991: Д. Оболенски, *Шест византијских њорпиреџа*, Београд: Српска књижевна задруга, *Просвета*.
- Окука 2006: М. Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Остојић 1923: Т. Остојић, *Захарија Орфелин животој му и рад*, Београд: СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА НАУКА.
- Панић-Суреп 1964: М. Панић-Суреп, Дар већи и скуповенији од сваког злата, у: *Ђурило и Методије*, Београд: СКЗ, 9–20.
- Пантић 1968: М. Пантић, *Песништво ренесансе и барока у Дубровнику, Коштору и Далмацији*, Београд: Просвета.
- Пантић 2003: М. Пантић, Романи Радована Белог Марковића, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека Јефимија.
- Пантић 2008: М. Пантић, Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века, *Горажданска шtamпарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 17–25.
- Папић 1972: М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša.
- Певуља 2013: Д. Певуља, Обнова српске филолошке традиције, у: *Обнова српске књижевности*, хрестоматија, приредио Д. Певуља, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, V–XXV.
- Педагошка енциклопедија 1 и 2 1989: *Pedagoška enciklopedija 1 i 2*, u redakciji Nikole Potkonjaka i Petra Šimleše, Beograd i dr.: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пејановић 1953: Ђ. Пејановић, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Sarajevo: Svjetlost.
- Пекић 2005: Р. Пекић, *Жуја Дабар у средњем вијеку*, Билећа: Српско просвјетно и културно друштво Просвета.
- Пекић, Самарџић 2014: Р. Пекић, Г. М. Самарџић, ХРИШЋАНСКИ - ПРАВОСЛАВНИ СПОМЕНИЦИ ТРАВУНИЈЕ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ, Тематски зборник радова: *Историографија и савремено друштво*, Ниш: Филозофски факултет, 147–162.
- Пет векова српског штампарства 1994: *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, Београд: САНУ, Матица српска, Народна библиотека Србије.
- Петковић 1935: С. Петковић, *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

- Петровић 1993: С. Петровић, Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику* 36/2, Нови Сад: Матица српска, 71–127.
- Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском њризренском јовору*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Пешикан 1984: М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба, *Ономајолошки њрилози* 3, Београд: Одељење језика и књижевности, одбор за ономастику.
- Пешикан 1993: М. Пешикан, *Наша азбука и њене нормe*, Београд: Вукова задужбина – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пиљевић 2002: Ђ. О. Пиљевић, Владимир Ђоровић о оснивачима Херцеговине, у зб. *Српска њроза данас. Косаче – оснивачи Херцејовине*, ред. Радослав Братић, Билећа-Гацко: *Просвјета*, 221–242.
- Пиљевић 2006: Ђ. О. Пиљевић, Истраживачки поглед на прошлост Херцеговине и задаци у даљим истраживањима, у: *Српска проза данас, Херцејовина и српски језик у историографским и књижевним дјелима 19. и 20. вијека*, Билећа-Гацко: СПКД *Просвјета*, 161–180.
- Пипер 1997: П. Пипер, Русизми у српскохрватским речницима. Принципи адаптације. Речник; *Филолошки њрејлед*, XXIV/1–2, Београд: Филолошки факултет, 212–216.
- Пипер 1998: П. Пипер, *Увод у славистику* 1, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пипер 2009: П. Пипер, Када је први пут служена Литургија на словенском језику? *Зборник Мајице српске за славистику*, бр. 76, Нови Сад: Матица српска, 7–20.
- Пипер 2019: П. Пипер, О језичком патриотизму данас, у: *Српски језик и српско њисмо данас*, научни скупови, књига XV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 24, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 17–23.
- Поповић 1994: М. Поповић, Ка могућој класификацији страних речи с најучесталијим префиксима грчког и латинског порекла, *Наш језик*, XXIX/5, Београд: 279–300.
- Поповић 1957: Ј. Поповић, *Философске урвине*, Минхен.

- Поповић 1994: М. Поповић, Ка могућој класификацији страних речи с најучесталијим префиксима грчког и латинског порекла, *Наш језик*, XXIX/5, Београд, 279–300.
- Поповић 2007: И. Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Београд – Крагујевац – Лазаревац: Требник, Лира, Елвод Принт.
- Продановић 2003: О. Продановић, Битак и привид у прозама Радована Белог Марковића, *Савремена српска проза*, зборник број 15, Трстеник: Народна библиотека Јефимија.
- Пузовић 1997: П. Пузовић, *Прилози за историју СПЦ*, Ниш: Византијско огледало.
- Радојевић, Димић 2014: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: крајња историја*, друго издање, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних.
- Радојичић 1940: Ђ. Сп. Радојичић, Први српски буквар штампан у Венецији 1597. године, Историски подаци, *Учишћел*, Београд.
- Ракочевић 1997: Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Подгорица: Унирекс.
- Ребић 2003: Ч. Ребић, О изворима и обиљежјима културе Срба у Херцеговини, у: *Српска проза данас, Културна и духовна историја Херцеговине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и научни скуп историчара у Гацку, Билећа, Гацко: СПКД *Просвјета*, 301–313.
- Радовић-Тешић 1982: М. Радовић-Тешић, Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ, у: *Лексикографија и лексикологија* (Зборник радова), Београд–Нови Сад: Матица српска, 257–262.
- Реметић 2012: С. Реметић, Језик и писмо у Босни и Херцеговини од Вука до наших дана, *Језик и писмо у Републици Српској*, научни скупови, књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: АНУРС.
- Реметић 2018: С. Реметић, Језик и писмо под плаштом струке у служби политике, у: *Говори српски језиком ћирилицом*, зборник радова, Научно-политички скуп и научно-политичка трибина, Београд: *Филиј Вишњић*, 25–31.

- Речник српскога језика 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска
- Рјечник хрватскога или српскога језика Југословенске академије знаности и умјетности 1955: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv.62, Zagreb: JAZU.
- Ровински 2014: П. Ровински, Ободска штампариија и њен значај на словенском југу, у: *Православна сјоменица четирисјотогодишњице Ободске шћамјарије*, Цетиње: Државна штампариија 1895, Цетиње 35–54.
- Руvaraц 1893: И. Руvaraц, *О јогодишњици шћамјана Псалћира Божидара Горажданина*, Бранково коло, Сремски Карловци, књига XVI, св. 34.
- Руско-српски речник 2009: *Руско-српски речник*, Нови Сад: Прометеј.
- Савић 2019: В. Савић, Уз речник Маријина четворојеванђеља, у: *Речник Маријиној четвороројеванђеља*, Ниш-Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ, 141–148.
- Савић 2019а: *Српска књижевна реч у својим јрвим сјолоћима*, Подгорица–Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Самарција 1993: М. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Самарцић 2009: Б. Самарцић, Термин „босанчица“ као заблуда у историјском развоју српског језика, у: *Наука и насћава на универзитетју*, том 1, Посебна издања, Научни скупови, 3, главни уредник Милош Ковачевић, Пале: Филозофски факултет, 227–236.
- Самарцић 2011: Б. Самарцић, Славенизми у збирци „Не тикај у ме“ Р.П. Нога, у: *Наука и јолићика*, књ.5/1, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 243–249.
- Самарцић 2012: Б. Самарцић, Повеља бана Кулина у идентитету српског језика, у: *Наука и идентичност*, Посебна издања, Научни скупови, књ. 6, т. 1, главни уредник Милош Ковачевић, Пале: Филозофски факултет, 33–42.
- Самарцић 2013: Б. Самарцић, Архаизми и историзми код Кочића и Ћопића, *Значај српској језика и књижевности у очу-*

- вању *иденџиџеџа Реџублице Срџске II, Књижевни класици Реџублице Срџске: Кочић и Ђоџић*, Пале: Филозофски факултет, 67–90.
- Самарџић 2014: Б. Самарџић, Улога дијахроно обиљежених јединица у слици Херцеговине Ђорђа Сладоја, У: *Значај срџској језика и књижевности у очувању иденџиџеџа Реџублице Срџске III, Слика Босне и Херцеџовине у дјелима савремених џисаца Реџублице Срџске*, Филозофски факултет Пале, 123–141.
- Самарџић 2015: Б. Самарџић, *Сџазама срџској рукоџисној наслеђа Босне и Херцеџовине*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво *Просвјеџа*.
- Самарџић 2019: Б. Самарџић, *Сџаросџавне џоражданске књиџе (Орџоџрафија и језик књиџа Горажданске шџамџарије)*, Београд: *Филиј Вишњић: СПКД Просвјеџа*; Бања Лука: Секретаријат за вјере Републике Српске.
- Самарџић 2019а: Б. Самарџић, Свети Сава и Херцеговина, у: *Значај срџској језика и књижевности за очување иденџиџеџа Реџублице Срџске, V, Срџски језик и књижевност у БиХ и Срџији*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 69–91.
- Самарџић 2020: Б. Самарџић, Гораждански Служабник под лингвостилистичком лупом, у: *Срџска Горажданска шџамџарија у свјеџлосџи науке и кулџуре*, Пале: Филозофски факултет, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву, 149–160.
- Самарџић, Шкипина 2016: Б. Самарџић, Д. Шкипина, Значај Буквара Инока Саве у настави и учењу, У: *Насџава и учење (џџбеник у функцији наставе и учења)*, Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Ужицу, 175–182.
- Седов 2012: V. Vasiljević Sedov, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, preveli sa ruskog Draginja Ramadanski, Milica Spaić i Nenad Spaić, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Седов 2013: V. Vasiljević Sedov, *Sloveni u ranom srednjem veku*, preveli sa ruskog Milica Spaić i Nenad Spaić, Novi Sad: Akademska knjiga.

- Секулић 1977: И. Секулић, *Сабрана дела, Из домаћих књижевности I*, књига четврта, уређивачки одбор: М. Лесковац, М. Павловић, Ж. Стојковић, Београд: издавачко предузеће Вук Караџић.
- Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Каталог народне библиотеке у Београду*, IV, Београд.
- Свобода 1964: J. Svoboda, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha.
- Селимовић 2018: С. Селимовић, *Да будемо оно што јесмо*, Београд: Српска радикална странка.
- Силић 1999: J. Silić, *Hrvatski jezik kao sustav i kao standard, u: Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, priredio Marko Samardžija, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић 2002: Р. Симић, *Српска граматика 1*, Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен.
- Симић 2008: П. Симић, *Литургијске особености књига Горажданске штампарије, Горажданска шtamпарија 1519–1523*, Београд, Источно Сарајево: Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 131–161.
- Синдик 1996: Н. Синдик, *Издавачи, шtamпари, преписивачи, Књижевност Црне Горе од XII до XVIII вијека*, Цетиње: Обод.
- Скок 1922: Р. Skok, *Imena pastira u dubrovačkoj pastorali, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 2, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata I Slovenaca, 139–144.
- Скок 1927: Р. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*, Starohrvatska prosvjeta, n.s., 1.
- Скок 1971–1974: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I–IV, Zagreb: JAZU.
- Сладоје 2006: Ђ. Сладоје, *Мала васкрсења*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сладоје 2009: Ђ. Сладоје, *Манастирски башишован*, Нови Сад – Београд: СКЗ.

- Слијепчевић 1939: Ђ. Слијепчевић, Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219 до краја XIX века, у: *БОГОСЛОВЉЕ*, орган Православног богословског факултета у Београду, година XIV, свезак 3 и 4, Београд: Штампарија *Привредник*, 239–294.
- Слијепчевић 1991: Ђ. Слијепчевић, *ИСТОРИЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ*, Књ.1, Од покрштавања Срба до краја XVIII века, Београд: БИГЗ.
- Слободјак 2007: С. И. Слободјак, О локализационој функцији топонимов в художественном тексте: жанровотематически аспект, *Култура народов Причерноморья*, 191–194.
- Срејовић и др. 1994: Д. Срејовић и други, *Од Берлинској конјерса до уједињења 1878–1918*, Историја српског народа, Шеста књига, Београд: Српска књижевна задруга.
- Српски православни молитвеник 2004: *Српски православни молићивеник*, Предговор – О МОЛИТВИ, Линц: Издавачка кућа „ПРАВОСЛАВАЦ“.
- Станишић 2006: В. Станишић, *Увод у индоевројску филолојију*, Београд: Чигоја штампа.
- Станојевић 1924: Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Сведоци*. Глас СКА 110, 1–25.
- Станојевић 2001: С. Станојевић, *Историја српског народа*, Земун – Нови Београд: Book, Marso.
- Станојчић 1967: Ђ. С. Станојчић, *Језик и стил Ива Андрића (функције синонимских односа)*, књига XI, Београд: Филолошки факултет.
- Станојчић 2009: Ж. Станојчић, Вук Стефановић Караџић као граматичар, у: *Прилози језичком и књижевном образовању (Зборник 1)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 179–186.
- Станчић 1991: Лј. Станчић, Nominacija grafija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave, у: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, priredili Miloš Okuka i Ljiljana Stančić, München: Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 120–132.
- Станчић 1991а: Лј. Станчић, Језичка политика и nominacija jezika u BiH za vrijeme austrougarske uprave, у: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske*

- vladavine (hrestomatija)*, priredili M. Okuka i Lj. Stančić, München, Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 99–119.
- СТАРОСЛОВЯНСКИЙ СЛОВАРЬ (по рукописм X – XI веков) 1994: СТАРОСЛОВЯНСКИЙ СЛОВАРЬ, Москва: ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ И БАЛКАНИСТИКИ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК, СЛАВЯНСКИЙ ИНСТИТУТ АКАДЕМИИ НАУК ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.
- Стијовић 1992: С. Стијовић, *Славенизми у Њеишевим њесничким делима*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Стојановић 1987: Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд-Земун: БИГЗ.
- Стојановић 2002: Ј. Стојановић, *Орфографија и језик Бјелољољској четијворојеванђеља (13/14. вијек)*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Стојановић 2014: Ј. Стојановић, *Лична имена од основе вук у старим српским поменицима и везивање „вука“ за култ Светог Саве код Срба*, *Слово*, часопис за српски језик, књижевност и културу, година XI, број 43–44, Никшић: НВО Актив професора српског језика и књижевности.
- Стојановић 2014а: Ј. Стојановић, *Српска ћирилица у вјековној историји и данас*, у: *Прилози настјави српској језика и књижевности*, II/2, Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске, 17–41.
- Стојановић 2016: Ј. Стојановић, *Пуш српској језика и њисма*, Београд: СКЗ, коло CVIII, књига 726.
- Стојановић 2020: Ј. Стојановић, *Кроз српску језичку историју*, Подгорица – Београд: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, ЈАСЕН.
- Суботић 1989: Љ. Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.
- Суботић 2006: Љ. Суботић, *Напомене о транскрипцији и језику рукописа Стеријиног незавршеног романа. Ј. Ст. Поповић, Дејан и Дамјанка или Паденије босанској краљевства*, приредили Љиљана Суботић и Сава Анђелковић, Вршац: КОВ.
- Теофилакт Охридски 1996: блажени Теофилакт Охридски, *Тумачење Свеиој Еванђеља од Мајеја*, Дечани: Манастир Високи Дечани.

- Толстој 1977: Н. И. Толстој, Дискусија, *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане*, књ. 6, св. 1, Београд: МСЦ, Филолошки факултет.
- Томовић 2010: Г. Томовић, Надгробни натпис Петка крстјанина, у: *Зборник радова са научног скупа Шћеџан Поље и његове светишине кроз вјекове*, Плужине, 2006, Свевиђе, Беране, 2010, 101–122.
- Тошић 1998: Ђ. Тошић, *Требињска обласи у средњем вијеку*, Београд: Историјски институт САНУ.
- Трифуновић 1962: Ђ. Трифуновић, *Из џмине џојање*, Стари српски песнички записи, Београд: Нолит.
- Трифуновић 1964: Ђ. Трифуновић, Солунска браћа, у: *Ђирило и Методије*, Београд: СКЗ, 21–39.
- Трифуновић 1967: Ђ. Трифуновић, Мољеније Теодора Љубавића, *Зборник Музеја џримењене уметности*, 11, Београд.
- Трифуновић 1990: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних џојмова*, Београд: НОЛИТ.
- Трифуновић 2009: Ђ. Трифуновић, Ђирило и Методије, у: *Прилози језичком и књижевном образовању (Зборник 1)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 143–152.
- Трубачов 1963: О. Н. Трубачов, О составе праславјанског словаря, *Славјанско е језикознание*, В Међународниј славистов, Софија, Доклады советској делегацији, 159–196.
- Трухелка 1892: Ђ. Трухелка, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, IV, 30, slika IX.
- Трухелка 1895: Ђ. Truhelka, *Stari bosanski natpisi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
- Трухелка 1889: Ђ. Truhelka, Bosančica, prinos bosanskoј paleografiji, *Glasnik ZM*, Sarajevo: zemaljska štamparija.
- Тупеша 2020: Н. Тупеша, БОГОСЛУЖБЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЧИНОВА ГОРАЖДАНСКОГ МОЛИТВЕНИКА (ТРЕБНИКА), *Српска Горажданска шџамџарија у свјејелости науке и кулџуре*, Зборник радова са научног скупа (Пале, 8. новембар 2019), Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Фоча, 81–97.
- Ферјанчић 1959: Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју нараода Јуџославије*, приређивач, књ. II, САНУ, СССХХIII, Београд.

- Ђирковић 1964: С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: СКЗ.
- Ђоровић 1921: В. Ђоровић, *Покрећи и дела*, Београд: Геца Кон.
- Ђоровић 1996: В. Ђоровић, *Црна књија: њаиње Срба Босне и Херцеговине за време Свешкој рати 1914–1918*, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. године, њихових потомака и поштовалаца.
- Ђирковић 1994: С. Ђирковић, *Пад Босне и покушаји отпора турском освајању, Историја српској народа*, друга књија, Београд: СКЗ.
- Унбегаун 1995: Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Хаџијахић 2004: М. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo: BZK Preporod.
- Храбак 1953: В. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Sarajevo: GZM 8.
- Храбак 2008: Б. Храбак, *Из сџарије ѓрошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, Београд: Архивар.
- Ческини 2019: А. Ческини, *Речник Маријиној четвороживањелџа*, Ниш–Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ.
- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Сџудије из српске релиџије и фолклора 1910–1924*, Београд: СКЗ.
- Чајкановић 1973: В. Чајкановић, *Мии и релиџија у Срба*, Београд: СКЗ, коло LXVI књија 443.
- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Стара српска релиџија и митологија*, рукопис приредио Војислав Ђурић, Београд, *Сабрана дела из српске релиџије и митологије*, књија пета, Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партедон.
- Чигоја 2006: Б. Чигоја, *О такозваној босанчици, Трајовима српске језичке ѓрошлости*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Чигоја 2014: Б. Чигоја, *Најсџарији српски ћирилски најџиси XI – XV век* (Графија, ортографија и језик), Београд: Чигоја штампа.
- Чурчић 1994: Л. Чурчић, *Видови и огранци раног словенског штампарства*, у: *Пет векова српској шџампарства 1494–*

- 1994, Београд: САНУ, Матица српска. Народна библиотека Србије, 9–24.
- Чурчић 2019: Л. Чурчић, Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији, *Горажданска шtamпарија*, Источно Сарајево – Фоча: Филозофски факултет, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву, 335–361.
- Шафарик 1865: P. J. Šafarik, *Geschichte des serbischen Schriftthums*, Prag.
- Шијаковић 2019: Б. Шијаковић, О појму и кризи идентитета, у: *Српски идентитет*, Београд: СПКД Просвјета, 37–54.
- Шипка 1998: D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- Шкаљић 1957: А. Škaljić, *Turcizmi u narodnom govoru i književnosti BiH*, Sarajevo: Svjetlost.
- Шкаљић 1965: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.
- Штавланин-Ђорђевић 1996: Љ. Штавланин-Ђорђевић, „Још један поглед на русизме у Иловачкој крмчији“, *Археографски њрилози*, XVII, Београд, 55–67.
- Штефановић 1938: Vj. Štefanović, *Jakov Ledesma i njegov 'Naik karstianski' (1583)*, Sarajevo.
- Шћепановић 1997: М. Шћепановић, *Именослов ваљевоке Пећнице*, Београд – Ваљево: Институт за српски језик САНУ.
- Шћепановић 2015: М. Шћепановић, *Вукове српске народне њословице*, Београд: Јасен.
- Шуица 1999: М. Шуица, *Лексикон српској средњеј века* (приредили Сима Ђирковић, Раде Михаљчић), Београд: Knowledge.

ИЗВОРИ

- Андрић 1971: И. Андрић, *На Дрини ћуџрија*, Нови Сад-Београд: Матица српска, СКЗ.
- Грађа о прошлости Босне 2009: *Грађа о прошлости Босне 2*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Грађа о прошлости Босне 2011: *Грађа о прошлости Босне 4*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Комар 2014: Г. Ж. Комар, *Сџари ћирилични најџииси иџиочне Херџеџовине*, посебна издања, књига XLVIII, Херџег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херџегновску.
- Комар 2015: Г. Ж. Комар, *Средњовјековни крџиови и најџииси љубињској подручја*, Херџег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херџегновску.
- Комар 2016: Г. Ж. Комар, *Ћирилични најџииси сџаре Херџеџовине (са џрејледом крџиова)*, Подгорица: Књижевна задруга Српског националног савјета.
- Комар 2019: Г. Ж. Комар, *Књија о сџећку*, Требиње: Задужбина кнез Мирослав Хумски.
- Летопис попа Дукљанина 1928: *Летџиојис џоја Дукљанина*, уредио Ф. Шишић, СКА, посебна издања, књига LXVII, Београд – Загреб.
- Марковић 2005: Радован Бели Марковић, *Лимунаџија у Ћелијама*, Бисери српске књижевности, књига број 40, Београд: Политика, Народна књига.
- Ного 2010: Р. П. Ного, *Не џикај у ме*, допуњено издање, Београд: БЕОГРАДСКА КЊИГА.
- Ного 2008: Р. П. Ного, *Не џикај у ме*, допуњено издање, Београд: Завод за уџбенике.

- Поповић 1952: Јован Стерија Поповић, *Драмска дела, Светиислав и Милева*, Београд: Народна библиотека Жика Поповић.
- Поповић 1970: Јован Стерија Поповић, *Комедије, Лажа и њаралажа*, књига 16, избор и предговор Милан Токин Нови Сад: Српска књижевност у сто књига, штампарско предузеће *Будућности*.
- Савински буквар 2016: *Савински буквар*, Приређивачи Горан Ж. Комар, Јелица Стојановић, Весна Андрић, Требиње – Херцег Нови – Никшић: Српско удружење *Тирилица Требиње*.
- Сладоје 2009: Ђ. Сладоје, *Манасијирски дашиован*, Нови Сад – Београд: СКЗ.
- Стари српски архив 2002: *Стари српски архив*, књига 1, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Историјски институт у Бањој Луци, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Ваљеву.
- Стари српски архив 2003: *Стари српски архив*, књига 2, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, Историјски архив у Чачку.
- Стари српски архив 2006: *Стари српски архив*, књига 5, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци.
- Ческини 2019: А. Ческини, *Речник Маријиној четворовеанђеља, Јеванђеље њо Јовану*, Ниш – Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ.
- Шћепановић 2017: М. Шћепановић, „Потурена нам је још једна шарена лажа“, *Печай*, 7. април, број 465, Београд, 56.
- Јгичъ 1883: И. В. Јгичъ, *Памятникъ іпаіолической ѡисъмености*. Мариинское четвороевангеліе, съ примѣчаніями и приложеніями, Санктпетербургъ; према: Ческини 2019: А.

Ческини, *Речник Маријиној чејвороројеванђеља, Јеванђеље ѿ Јовану*, Ниш – Београд: Међународни центар за православне студије, Институт за српски језик САНУ.

Ознаке (скраћенице) – СБНИХ: *Стари ћирилични најписи источне Херцеговине*; СКИНЉП: *Средњовјековни крстови и најписи љубињској одручја*; ЂНСХ: *Ћирилични најписи стари Херцеговине*; КОС: *Књија о сјећку*

ССА – Стари српски архив

ГПБ – Грађа о прошлости Босне

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Владика Николај, NASLOVNA » [BIBLIOTEKA, Vladika Nikolaj](#) » ОЋЕ НАЃ 14. јануар 2016 (приступ: 14. 9. 2020).

Дарко Ђого, <https://www.bljesak.info/kultura/vjera/protojerej-stavrofor-darko-R-djogo-hrišćani-vjernici-vjera/271098> (приступ: 14. 9. 2020).

Цветкова 2009: Е.В. Цветкова, *К војросу о семантике ѿионимов*, <https://cyberleninka.ru/article/n/k/-voprosu-o-semanticke-toponimov/viewer> (приступ: 23. 7. 2020).

<http://www.openlesson.ru/?p=23634> (приступ: 14. 5. 2020).

https://kupdf.net/download/ruska-knjizevnost-prvideo_59d7c8b808bbc5e52f43524c_pdf (приступ: 14.05.2020).

<http://chto-chitat-detyam.ru/illustrirovannyi-bukvar.html> (приступ: 14. 05. 2020).

<https://mojahercegovina.com/vladika-grigorije-ako-bi-svetisava-dosao-u-hercegovinu-vidio-bi-da-njegova-vizija-nije-ostvarena/> (приступ: 31. 7. 2019).

Митрополит Хризостом: Митрополит Хризостом: *Српски наред да се однови духом Свејој Саве*, *katera.news* (портал), приступ: 27. 08. 2019.

Раукар: Tomislav Raukar, *О problemu bosančice u našoj historiografiji*, http://www.sanoptikum.org.yu/bosanski_jezik/t_raukar_problem_bosancica.htm (приступ: 23. 1. 2019).

Тентор: Mate Tentor, *Bosančica*, [http: // www.sanoptikum.org.yu /bosanski_jezik/m_tentor_bosancica.htm](http://www.sanoptikum.org.yu/bosanski_jezik/m_tentor_bosancica.htm) (приступ: 23. 1. 2019).

Петров 2015: А. Петров, *Класификација и формална адапција аналитичких језика у српском и чешком језику у модерном дискурсу* (https://is.muni.cz/th/zhlg5/Ana_Petrov_Tisk_Disertace.pdf) (приступ: 15. 7. 2018).

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

- Аверинцев, Сергеј Сергејевич
(Аверинцев, Сергей Сергеевич) 160, 169, 311
- Ајдуковић, Јован 275, 280, 280
(фус), 285 (фус), 286, 291
(фус), 307, 311
- Алановић, Миливој 302 (фус),
307, 311
- Аличић, Ахмед 92, 109, 311
- Андрић, Иво 56, 58, 61, 289, 289
(фус), 290, 291, 291 (фус),
292, 294 (фус), 295–297,
299–305, 305 (фус), 306–
308, 311, 314, 318, 339
- Анђелић, Павао 216, 224, 311
- Анђелковић, Сава 265, 275, 278,
312, 335
- Архиепископ Аверкије (Тау-
шев) 179, 183, 312
- Ахманова, Олга Сергејевна (Ах-
манова, Ольга Сергеевна)
293 (фус), 307, 312

Б

- Бабић, Миланка 219, 224, 312
- Бараћ, Драган 77 (фус), 84, 152
(фус), 157, 171, 177, 182, 184,
187 (фус), 206, 213, 224, 312
- Баргула, Владан 57, 63, 183,
184, 312
- Баук, Снежана 161, 272, 275, 312

- Белић, Александар 21, 142
(фус), 146, 312
- Бећковић, Матија 57, 63, 204, 313
- Бешлагић, Шефик 68, 84, 89, 93,
110, 313
- Билинац, Ранко 76, 77 (фус), 84,
152 (фус), 157, 313
- Богдановић, Димитрије 160,
169, 276, 313, 319
- Богићевић, Војислав 169, 231,
238, 313
- Бошковић, Радосав 13, 24, 28,
51, 134 (фус), 146, 313
- Бугарски, Ранко 9 (фус), 27
(фус), 51, 313

В

- Ванлић, Милорад Ј. 244–246, 313
- Васиљева, Е. А. (Васиљева, Е.
А.) 115, 126, 313
- Веґо, Марко 68, 84, 93, 98, 103,
110, 314
- Вендина, Татјана Ивановна
(Вендина, Татьяна Ива-
новна) 118, 121, 121 (фус),
126, 314
- Венцел, Мариан (Wenzel,
Marian) 93, 110, 314
- Владика Николај 114, 121, 128,
162, 341
- Вујаклија, Милан 302 (фус),
307, 314

- Вуковић, Божидар 155, 169,
173, 175, 181, 182, 243, 316
- Вуковић, Јован 299, 308, 314
- Вуков-Цолић, Даворка 221
(фус), 224, 314
- Вукомановић, Славко 183, 184,
261, 276, 314
- Вулећић-Вукасовић, Вид 77
(фус), 84, 314
- Вучковић, Радован 161, 306,
308, 314
- Вушовић, Данило 294 (фус),
308, 314
- Г
- Глигорић, Велибор 297, 308, 314
- Глушац, Васо 93, 110, 314
- Голубински, Евгениј (Голубин-
ский, Евгений Евстигне-
вич) 79 (фус), 84, 314
- Гошић, Невенка 130 (фус), 146,
217, 224, 315
- Гранстем, Е. 119, 127, 315
- Грковић, Милица 67, 72, 84,
129, 130, 130 (фус), 131, 132,
135, 138, 140, 146, 147, 315
- Грковић-Мејџор, Јасмина 80, 84,
115, 127, 160, 161, 169, 170, 315
- Грујић, Радослав 211 (фус), 212
(фус), 214, 224, 316
- Д
- Дабић, Богдан 280 (фус), 286, 316
- Давидовић, Светислав 78, 85, 316
- Даничић, Ђуро 50, 51, 130
(фус), 147, 228, 264, 276, 316
- Делетић, Здравко 197, 206, 316
- Димитријевић, Владимир 184, 312
- Димић, Љубодраг 192, 207, 330
- Динић, Михаило 98 (фус), 110,
316
- Драгићевић, Рајна 25, 51, 317
- Драгојловић, Драгољуб 67, 85,
92, 93, 103, 105, 110, 215,
216, 224, 317
- Ђ
- Ђого, Дарко 118, 128, 152,
156–158, 317, 341
- Ђорђевић, Петар 42, 51, 187
(фус), 206, 214, 217, 224, 317
- Е
- Екмечић, Милорад 192, 206,
218, 224, 317
- Елезовић, Глигорије 214, 224, 317
- Епископ Атанасије Јевтић 35,
51, 120 (фус), 127, 317, 319
- Епископ Никодим Милаш 251,
259, 317
- Ж
- Живковић, Тибор 31, 33, 53,
75, 317
- Жлебник, Леон 250, 257, 259, 317
- З
- Зелић Бучан, Бенедикта 220,
224, 317
- Зорић, Милена 263–265, 276, 317
- И
- Ивић, Павле 28, 34, 43, 48, 51,
52, 71, 85, 188 (фус), 206, 251
(фус), 259, 263, 265, 276, 279
(фус), 280 (фус), 286, 317, 318
- Илић, Миле 248, 259, 318
- Ј
- Јагић, Ватрослав 28, 33,
116–118, 175 (фус), 176, 184,
203 (фус), 229, 230, 318
- Јанковић, Марија 76 (фус), 81,
85, 318

- Јахић, Џевад 58, 219 (фус), 224, 226, 318
Јеремић, Драган 290, 306, 308, 318
Јеремић, Љубиша 290, 306, 308, 318
Јерковић, Јован 265, 276, 318
Јиричек, Константин (Jireček, Konstantin Josef) 31, 34, 36, 38, 52, 79, 85, 318
Јовановић, Гордана 130 (фус), 147, 319
Јовићевић, Радојица 143, 147, 319
Јузбашић, Џевад 230, 238, 319
Јустин Ђелијски 120 (фус), 123–127, 319
- К
- Каждан, Александар Петровић (Каждан, Александр Петровић) 120 (фус), 127, 319
Кајмаковић, Здравко 68, 85, 93, 110, 319
Каленић, Вагрослав 265, 274, 276, 319
Карановић, Зоја 47, 49, 50, 52, 319
Караџић, Вук Стефановић 45, 47, 49–51, 53, 141, 147, 178, 228, 241, 261, 262, 276, 297, 299, 319, 334
Квинтилијан, Марко Фабије (Quintilianus, Marcus Fabius) 164, 170, 320
Кићовић, Мираш 246, 273, 276, 320
Клаић, Братољуб 265, 276, 320
Клајн, Иван 264, 276, 286, 320
Ковачевић, Милош 7, 53, 58, 63, 75, 85, 90 (фус), 92 (фус), 110, 164–167, 170, 189, 202, 204–207, 215, 219, 224, 225, 227–229, 238, 320, 321, 331
Колендић, Петар 206, 321
Комар, Горан Ж. 68, 69, 85, 86, 90, 93, 98, 99, 103, 105, 109, 223, 225, 251, 259, 260, 321, 322, 339, 340
Кончаревић, Ксенија 115, 115 (фус), 127, 161, 162, 170, 316, 322
Кораћ, Дијана 92, 110, 322
Кораћ, Станко 290, 308, 322
Косановић, Сава 152 (фус), 157, 321
Костић, Лазо М. 209, 209 (фус), 225, 322
Костић-Томовић, Јелена 302, 308, 322
Краљачић, Томислав 189, 195, 196, 206, 227, 238, 321, 322
Крестић, Василије Ђ. 198 (фус), 206, 321
Крешевљаковић, Хамдија 177, 184, 322
Крушевац, Тодор 231, 234, 236, 238, 323
Куљбакин, Степан Михајлович (Куљбакин, Степан Михайлович) 70, 86, 323
Куна, Херта 142 (фус), 147, 323
- Л
- Лазаревић, Лука 198 (фус), 206, 323
Летић, Бранко 72, 73, 81, 82, 86, 122, 127, 162, 170, 207, 213, 214, 225, 323
Ливада, Светозар 205, 207, 323
Лихачов, Дмитриј Сергејевич (Лихачев, Дмитриј Сергеевич) 169, 170, 323
Лома, Александар 131, 147, 323
- М
- Маретић, Томислав 130 (фус), 133 (фус), 140, 147, 324

- Максимовић, Војислав 77, 78,
86, 207, 324, 325
- Малори, Џејмс П. (Mallory,
James P.) 15, 17–19, 324
- Мандић Студо, Новак 66, 86, 324
- Марковић, Радован Бели 267, 271,
272, 274, 275, 277, 328, 330, 339
- Маројевић, Радмило 280 (фус),
286, 324
- Матовић, Веселин 194, 197, 207, 212
(фус), 213, 221, 222, 225, 324
- Маџар, Божидар 235, 238, 324
- Миклошич, Франц (Miklosich,
Franz von) 33, 50, 130 (фус),
133 (фус), 147, 148, 175
(фус), 213, 228, 324
- Милановић, Александар 44, 46, 50,
52, 68, 69, 71 (фус), 86, 105, 110,
217, 225, 250 (фус), 260, 272,
276, 286, 293 (фус), 308, 325
- Миличевић, Давор 142, 148, 325
- Милосављевић, Петар 207, 212
(фус), 224, 225, 316, 325
- Милошевић, Боривоје 193, 207, 325
- Михаљевић, Милан 9, 11, 12,
15, 20, 52, 325
- Михаљић, Раде 75, 86, 149,
326, 338
- Младенов, Марин 293 (фус),
308, 325
- Младеновић, Александар 46,
52, 171, 185, 217, 225, 261,
262, 265, 270, 273, 277, 280
(фус), 286, 326
- Морошкин, Михаил Јаковљевич
(Морошкин Михаил Яков-
левич) 133 (фус), 148, 326
- Московљевић, Милош 114
(фус), 127, 326
- Мошин, Владимир Алексејевич
(Мошин Владимир Алек-
сеевич) 276, 279 (фус), 286,
319, 327
- Мршевић Радовић, Драгана
285, 286, 327
- Н
- Недељковић, Бранислав М.
216, 225, 327
- Недић, Марко 275, 277, 327
- Немировски, Јевгениј Љвович
(Немировский, Евгений)
178, 184, 327
- Нешковић, Симо 228, 238, 327
- Никитовић, Зорица 120 (фус),
127, 167, 170, 291 (фус), 292
(фус), 308, 327
- Николић, Видан 36, 140, 148, 327
- Ного, Рајко Петров 90, 111, 265,
266, 268, 274, 275, 277, 287,
331, 339
- О
- Оболенски, Дмитриј (Оболен-
ский, Дмитрий) 73, 86, 327
- Окука, Милош 189–192, 198
(фус), 207, 210 (фус), 211
(фус), 225, 327
- Остојић, Тихомир 44 (фус),
52, 328
- П
- Панић-Суреп, Милорад 36,
52, 328
- Пантић, Мирослав 154, 157,
181, 184, 185, 328
- Пантић, Михајло 212, 225, 267,
271, 277, 328
- Папић, Митар 238, 328
- Певуља, Душко 62, 63, 320, 328
- Пејановић, Ђорђе 231–233, 239,
328
- Пекић, Радмило 91, 99, 99
(фус), 100, 101, 111, 328
- Петковић, Сава 264, 277, 328

- Петровић, Снежана 297 (фус), 308, 329
- Петров, Ана 302 (фус), 307, 342
- Пешикан, Митар 46, 52, 130 (фус), 148, 185, 217, 225, 329
- Пиљевић, Ђорђе 75, 86, 90 (фус), 94, 111, 329
- Пипер, Предраг 11–13, 25, 27, 52, 63, 127, 287, 329
- Поповић, Иван 22, 23, 34, 52, 330
- Поповић, Јован Стерија 265, 275–277, 335, 340
- Поповић, Јустин 82, 87, 162, 329
- Поповић, Марко 285 (фус), 287, 291 (фус), 308, 329, 330
- Продановић, Остоја 272, 277, 330
- Пузовић, Предраг 76 (фус), 87, 152 (фус), 157, 330
- Р**
- Радовић-Тешић, Милица 293 (фус), 309, 330
- Радојевић, Мира 192, 207, 330
- Радојичић, Ђорђе Сп. 246, 330
- Ракочевић, Новица 194, 207, 330
- Раукар, Томислав 226, 341
- Ребић, Чедомир 73, 74, 87, 330
- Реметић, Слободан 55, 63, 207, 211 (фус), 226, 323, 330
- Ровински, Павел Аполонович (Ровинский, Павел Аполлонович) 175 (фус), 185, 331
- Руварац, Иларион 175 (фус), 185, 331
- С**
- Савић, Виктор 116–118, 125, 128, 331
- Самарција, Марко 211 (фус), 226, 331
- Самарцић, Биљана 42, 52, 64, 71, 76, 87, 94, 111, 142, 148, 154, 157, 158, 188, 207, 208, 218, 226, 243 (фус), 248 (фус), 260, 269, 277, 287, 293 (фус), 309, 331, 332, 347
- Самарцић, Глигор 91, 111, 328
- Свобода, Јан (Svoboda, Jan) 133 (фус), 148, 333
- Седов, Валентин Васиљевич (Седов, Валентин Василевич) 20, 21, 23, 23 (фус), 24, 26, 29–32, 53, 332
- Секулић, Исидора 299, 309, 333
- Селимовић, Салих 67, 87, 111, 333
- Силић, Јосип 204, 293 (фус), 309, 333
- Симеон, Рикард 293 (фус), 309, 333
- Симић, Прибислав 173, 179, 180, 185, 333
- Симић, Радоје 29, 53, 333
- Синдик, Надежда 161, 170, 333
- Скок, Петар 130 (фус), 148, 333
- Сладоје, Ђорђо 266, 268, 274, 275, 287, 332, 333, 340
- Слијепчевић, Ђоко 35, 78, 78 (фус), 79, 79 (фус), 87, 334
- Слободјак Светлана (Слободјак, Светлана) 95, 111, 334
- Срејовић, Драгослав 232, 239, 334
- Станишић, Вања 11–15, 19, 28, 53, 199, 334
- Станојевић, Станоје 30, 34, 53, 143, 148, 334
- Станојчић, Живојин 48, 53, 292, 295, 296, 300, 309, 334
- Станчић, Љиљана 190, 208, 227, 239, 334
- Стијовић, Светозар 264, 265, 272, 278, 280 (фус), 287, 335
- Стојановић, Јелица 38, 39, 53, 90, 105–107, 111, 119, 128, 137, 139, 140, 148, 189, 189

- (фус), 193, 194, 196, 199,
201, 202, 208, 219, 222, 226,
255, 259, 335, 340
- Стојановић, Љубомир 47 (фус),
49, 50, 51, 53, 241, 241 (фус),
246, 333, 335
- Суботић, Љиљана 261, 265,
278, 335
- Т**
- Тентор, Мате 220, 226, 342
- Теофилакт Охридски 114, 115
(фус), 128, 131, 335
- Толстој, Никита Иљич 261, 263,
278, 336
- Томовић, Гордана 75, 97, 111, 336
- Тошић, Ђуро 74 (фус), 87, 336
- Трифунковић, Ђорђе 37, 39, 41,
53, 113 (фус), 128, 159, 161,
162, 168–170, 172, 174, 336
- Трубачов, Олег Николајевич
(Трубачов, Олег Николае-
вич) 25, 26, 28, 53, 336
- Трухелка, Ђиро 68, 87, 93, 98,
111, 112, 214–216, 226, 336
- Тупеша, Ненад 173, 185, 336
- Ф**
- Ферјанчић, Божидар 99, 112, 336
- Ђ**
- Ђирковић, Сима 76 (фус), 80,
87, 149, 337, 338
- Ђоровић, Владимир 35, 79, 87,
111, 190, 198 (фус), 208,
329, 337
- У**
- Унбегаун, Борис (Unbegaun,
Boris) 262, 278, 337
- Х**
- Хаџијахић, Мухамед 219 (фус),
226, 337
- Храбак, Богумил 93, 95 (фус),
112, 337
- Ц**
- Цветкова, Елена Вјачеславовна
(Цветкова, Елена Вячесла-
вовна) 95, 112, 341
- Ч**
- Чајкановић, Веселин 137–139,
144, 148, 149, 337
- Ческини, Алесандро (Ceschini,
Alessandro) 115, 126, 128,
337, 340, 341
- Чигоја, Бранкица 53, 89, 94,
103, 112, 226, 317, 337
- Чурчић, Лазар 156, 158,
176–178, 185, 337, 338
- Ш**
- Шафарик, Павел Јозеф (Šafárik,
Pavel Jozef) 33, 39, 175
(фус), 177, 181, 185, 338
- Шијаковић, Богољуб 62, 64, 338
- Шипка, Данко 263, 278, 293
(фус), 309, 338
- Шипка, Милан 264, 276, 286,
320
- Шкаљић, Абдулах 297, 309, 338
- Шкипина, Далиборка 227
(фус), 241 (фус), 247 (фус),
248 (фус), 260, 332
- Шолак, Синиша 86, 322
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица
279 (фус), 287, 338
- Штефановић, Вјекослав 220,
226, 338
- Шћепановић, Михаило 7, 119,
128, 130 (фус), 139, 149, 204,
208, 336, 338, 340
- Шуица, Марко 143, 149, 338

О АУТОРУ

Биљана С. Самарџић рођена је 11. 12. 1979. године у Зеници (Босна и Херцеговина). Запослена је на Универзитету Источно Сарајево у звању ванредног професора (Дијахронија српског језика) као предавач на Филозофском факултету и Православном богословском факултету „Свети Василије Острошки“. Учествовала је на многим научним скуповима и објављивала радове у Палама, Бањој Луци, Андрићграду, Београду, Крагујевцу, Нишу, Новом Саду, Алексинцу, Ужицу, Херцег Новом, Никшићу, Подгорици, Вороњежу, Грацу. Аутор је преко 100 научних и стручних радова, рецензија и приказа књига. Учествује у научним пројектима Филозофског факултета у Палама. Аутор је књига *Сјазама српској рукописној наслеђа Босне и Херцеговине* (2015) и *Староставне горажданске књије (Орфографија и језик књије Горажданске шћамјарије)* (2019), која је, као најтраженија књига на штанду Републике Српске у оквиру 64. Међународног београдског сајма књига, награђена *Повељом усјјеха издавачу*. Супруга је и мајка.

Библиотека
ЗНАМЕН СРБИСТИКЕ
Одјељење за језик
Књига 9

Биљана Самарцић
ОСАМ ВИЈЕКОВА СРПСКОГ ЈЕЗИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА
(од Светог Саве до Иве Андрића)

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
проф. др Милош Ковачевић

Издавач
Андрићев институт
Трг Николе Тесле, Андрићград
00 387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Именски регистар
Милан Ружић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
150

ISBN

ISBN 978-99976-21-96-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

811.163.41

САМАРЦИЋ, Биљана, 1979-

Осам вијекова српског језичког идентитета : (од Светог Саве до Иве Андрића) / Биљана Самарцић. - Андрићград : Андрићев институт, 2022 (Београд : Белпак). - 349 стр. : илустр. ; 20 см. - (Библиотека Знамен србистике. Одјељење за језик / уредник едиције Милош Ковачевић ; књ. 9)

Тираж 150. - О аутору: стр. 349. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 311-338 и уз свако поглавље. - Регистар.

ISBN 978-99976-21-96-2

CICOBISS.RS-ID 136880641

